

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БОГУЦЬКА АЛЬОНА ЛЕОНІДІВНА

УДК 94:[323.1+314.1](477/4)“17/18”(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ТА ЕТНОДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ
ХІХ СТОЛІТТЯ**

Спеціальність 07. 00. 01 – Історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник (консультант) **Філінюк Анатолій Григорович, доктор історичних наук, професор**

Кам'янець-Подільський – 2017

АНОТАЦІЯ

Богущька А. Л. Етнонаціональний та етнодемографічний розвиток Правобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07. 00. 01 – Історія України. – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський, 2017.

У дослідженні проведено історіографічний огляд теми, де зазначено, що до питань про етнонаціональний та етнодемографічний розвиток України загалом і її Правобережжя зокрема, звертались науковці впродовж більш як півтора століття. Останнім часом світ побачило чимало наукових праць з історії України та її великих регіонів, у яких розкрито ті чи інші аспекти суспільного розвитку в умовах Російської імперії. Зусиллями дослідників нагромаджений значний фактичний науковий матеріал, що створило умови для теоретичного розуміння того, як в умовах Російської імперії зростала чисельність населення регіону, які чинники впливали на кількісні та якісні зміни і якими були тенденції та особливості етнонаціональних й етнодемографічних перетворень тощо. Автори акцентували увагу на статистичних показниках, фактах, які засвідчують динаміку господарського розвитку, на кризових явищах у сфері економіки Правобережжя. Тому, на основі історіографічного аналізу зроблено висновок про зростання числа досліджень з проблеми, накопичення значного матеріалу, які стали основою для її осмислення й вивчення на сучасній методологічній основі.

Джерельна база дисертації представлена широким спектром документів і матеріалів Центрального державного історичного архіву України в Києві, державних архівів Вінницької, Житомирської Хмельницької областей, Інституту Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського; законодавчими і нормативно-правовими актами Російської імперії з Повного зібрання законів Російської імперії першого, другого й окремих видань; статистичних і

документальних збірників, фактичних матеріалів із періодичної преси, спогадами, мемуарами, епістолярією та щоденниками.

Робота виконана на сучасній методологічній основі з використанням комплексу історико-філософських підходів (діалектичного та детермінізму), загальнонаукових принципів (історизму, об'єктивності, системності, науковості, аналітичного, порівняльного, структурного, статистичного) і спеціально-історичних методів. Їх залучення забезпечило всебічне та ґрунтовне висвітлення суспільної природи, сутності та особливостей етнонаціонального й етнодемографічного розвитку населення Правобережної України кінця XVIII – 50-х рр. XIX ст., зумовлених як внутрішніми, так і зовнішніми причинами.

В дослідженні розкрито адміністративно-територіальні, суспільно-політичні і соціальні перетворення, внутрішні і зовнішні чинники, які викликали істотні етнонаціональні й етнодемографічні зміни на її теренах. Обґрунтовано, що самодержавна політика опиралася на принцип експансіонізму, а вся енергія царизму, російських урядовців, чиновників, військових, землевласників, купців, священнослужителів спрямовувалася не на сприяння суспільного розвитку і не на запровадження нових форм і явищ господарювання, а потрібні для імперії сфери виробництва та сектори життєдіяльності в її південно-західному напрямі та використання матеріальних, людських і фінансових ресурсів приєднаного краю в інтересах держави. Наголошено, що зі зміною метрополії населення регіону було звільнено від підданства та вірності польському королю і короні на користь російського скіпетра. При цьому самодержавство чітко та цілеспрямовано формувало й всіляко утверджувало та зміцнювало характерну соціальну базу, розширювало економічні позиції і правові повноваження російських, польських, іноетнічних поміщиків, тим самим посилюючи безвладдя, стану безправність і безвихідь українців з допомогою перенесеного феодально-кріпосницького устрою, а для росіян владу, верховенство на підданими і привілеї. Враховуючи величезну кількість шляхти, царський уряд примусивши юридично підтвердити дворянське походження, різними засобами намагався послабити її вплив у Правобережжі як

шляхом обмеження прав і можливостей брати участь в управлінні регіоном, так і виселення в інші регіони імперії.

Висвітлено суть, особливості і тенденції демографічного розвитку регіону, який визначався: а) абсолютною перевагою серед населення українців, однак поступовим зменшенням їх частки в загальній масі мешканців; б) зменшенням кількості і долі в складі населення поляків; в) зростаючою чисельністю росіян, євреїв та іноземців у містах і містечках, що робило їхні терени дедалі більш багатоетнічними, кількість і частка яких дедалі зростала; г) істотними перетвореннями в соціально-становій структурі – серед селян, магнатів, шляхти, міщан, духовенства, зокрема закріпаченням селян, формуванням багатонаціонального купецького стану та еліти Правобережжя. З'ясовано, що станова структура регіону наприкінці XVIII – в 50-х рр. XIX ст. була детермінована запровадженням найвідсталішої в Європі кріпосної системи, кооптацією магнатів і шляхти в дворянський стан, формуванням нових класів – буржуазії, купців, робітників, інтелігенції. Вказано, що на демографічну ситуацію мали вплив як природні процеси, так і рекрутські набори, які забирали тисячі чоловіків, а також масові переселення, втечі, численні міграції в інші українські землі і внутрішні регіони імперії.

Аналіз статистичних даних дозволив переконатися не лише в сповільненні темпів зростання населення регіону, а й скороченні частки українців у його складі. Якщо в 1795 р. вони становили 87,82 %, то у 1858 – вже 79,0 %. Доведено, що, отримавши нові привілеї від уряду, польські магнати і значна частина шляхти ще з потужнішою енергією спрямовували свій колонізаторський рух, розділяючи його на низку напрямків й у такий спосіб не лише жорстоко експлуатували народні маси, а й, отримавши підтримку царизму, все більше руйнували виробничі сили краю. Внаслідок еміграції польського духовенства і поміщиків, з одного боку, та міграції російських ремісників, урядовців, військових – з другого, в Правобережжі збільшився з 0,1 до 0,6 % росіян. До того ж, у середині 30-х рр. XIX ст. лише в Київській і Подільській губерніях налічувалось понад 90 тис. військовиків. Їх концентрація істотно змінила демографічну та етнонаціональну структуру багатьох

міст, містечок і сіл й регіону загалом. Чимало поселень заснували розкольники – представники старообрядництва, які змушені були тікати з історичних російських губерній від переслідувань держави та церкви. На середину XIX ст. їх чисельність сягала 13 тис. осіб.

Наприкінці XVIII – в 50-х рр. XIX ст. у Правобережній Україні відбулося помітне зростання кількості й частки євреїв, що чисельно випередили поляків й міцно закріпили за собою друге місце в її етнічній палітрі. Якщо в 1795 р. у Київській губернії вони склали 3,4 %, то в 1858 – 11,6 %; у Волинській відповідно – 3,6 % і 12,7 %, а в Подільській – 11,9 й 11,0 %. Загалом їх питома вага серед мешканців до 1858 р. виросла до 11,5 % або більш як у 3 рази. Уряд заохочував поселення в регіоні іноземних колоністів як для модернізації промисловості і підвищення продуктивності сільського господарства за рахунок освоєння незайманих земель, так і урізноманітнення етнонаціональної панорами. Завдяки цьому формувалися їх окремі анклавні зони контактів із корінними мешканцями.

Наприкінці XVIII – в 50-х рр. XIX ст. істотних трансформацій зазнала соціально-станова система краю. Зокрема, значна частина переважно колишньої польської шляхти шляхом кооптації не була включена у дворянський стан й поповнила категорії міщан і дворових селян. Водночас дворянство стало активно наповнюватися військовими, чиновниками із числа росіян і представників інших етносів. Дедалі помітнішою ставала диференціація представленого майже повністю українцями селянського стану, де замість заможних і середніх збільшувалися кількість і частка збіднілих хліборобів. Губернські та повітові міста стали центрами російської присутності, інші – поляків і євреїв. Визначальну роль у них відігравали російські чиновники, військовики, священики і церковнослужителі; зростала питома вага іноетнічних підприємців, купців, цехових ремісників, робітників. Натомість українці поповнювали найбільш біднішу частину міських обивателів, котрих витісняли на узбіччя суспільного життя й дозволяли займатися головним чином сільськогосподарським виробництвом.

З'ясовано, що царизм у Правобережжі зіткнувся не лише з поліетнічною мозаїкою, а й конфесійною строкатістю, яка не співпадала з утвердженням

сумнозвісної імперської концепції “Православ’я – народність – самодержавство”. Тому однорідне структурування імперського простору вимагало подолання релігійної різниці корінних мешканців, абсолютну більшість яких складали уніати і лише незначну частку православні. Зіткнувшись із неправославним віросповіданням, самодержавство здійснило перехід уніатів у Православ’я, що стало державною структурою і посіло ключові позиції, Уніатська церква як уособлення українства була поставлена поза законом, а в 30-х рр. фактично повністю знищена. За іншими неправославними конфесіями був встановлений централізаторський контроль. В церковній ієрархії друге місце посіли римо-католики, третє сходинок – іудейська і протестантські конфесії, ставлення до яких було терпимим в обмін на їх лояльність до влади.

Зазначено, що у регіоні відбулись зміни в шкільництві під руйнівним впливом поневолення та гноблення. Вони проявилися в різкому обмеженні доступу українців до навчання через суцільне закриття шкіл при уніатських парафіях під час переходу в Православ’я та переміщення на останнє місце в Наддніпрянщині, а також у стимулюванні відкриття й розвитку польських, російських, єврейських, протестантських навчальних закладів. Внаслідок цього з мало не суцільної освіченості в попередню епоху він перетворився на закуток темряви для українців, приречених на мінімум знань, який допомагав владі безперешкодно привласнювати результати їх праці, маніпулювати їх свідомістю й пригнічувати їх здатність до опору.

Ключові слова: Правобережна Україна, українці, національні меншини, колоністи, етнонаціональні, етнодемографічні, соціально-станові, етнорелігійні трансформації.

ANNOTATION

Bogutska A. L. Ethno-national, ethnic and demographic development of the Right-Bank Ukraine late XVIII– early XIX century. - Qualifying scientific work on a rule of a manuscript.

Dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences (Ph.D.) specialty 07.00.01- History of Ukraine – Kamenets-Podilskyi National University named after Ivan Ohienko, Kamenets-Podilskyi, 2017.

In a study conducted historiographical overview of the topic, stating that the issues of ethno-national, ethnic and demographic development of Ukraine in general and its Right Bank in particular, researchers sought for over half a century.

Recently, the world has seen a lot of scientific works on the history of Ukraine and its large regions, which reveal some aspects of social development in the Russian Empire. Research efforts gained significant factual scientific material, which created conditions for theoretical understanding, as in the Empire increased the population of the region which factors influenced the quantitative and qualitative changes and what were the trends and features ethnic ethnic and demographic changes and the like. The authors focused on statistical data, facts that demonstrate the dynamics of economic development, the crisis in the economy right bank. Therefore, on the basis of historiographical analysis concluded that the increasing number of studies on the accumulation of significant material that became the basis for its understanding and study on modern methodological basis. Therefore, on the basis of historiographical analysis concluded that the increasing number of studies on the accumulation of significant material that became the basis for its understanding and study on modern methodological basis.

The source base thesis presented a wide range of documents and materials of the Central State Historical Archive of Ukraine, State Archives Vinnytsia, Khmelnytsky, Zhytomyr regions, the Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine Vernadsky; legislative and regulatory acts of the Russian Empire of the Complete

Collection of Laws Empire first, second and separate editions; statistical and documentary collections and actual material from periodicals, memoirs, memoirs, diaries and epistolary.

Work bases on modern methodological basis using complex historical and philosophical approaches (and dialectical determinism) general principles (historicism, objectivity, systematic, scientific, analytical, comparative, structural, statistical) and special historical methods. Their involvement has provided a comprehensive and thorough coverage of social nature, essence and characteristics of ethnic and ethnic and demographic development of the population of Right-Bank Ukraine late XVIII – 50's XIX century Due to both internal and external causes.

It is disclosed administrative-territorial, socio-political and social transformation, internal and external factors that caused significant ethnic-national and Ethno-demographic changes on its territory in a study. It is proved that autocratic politician opposed to the principle of expansionism and all the energy Tsars, the Russian government, officials, military, landowners, merchants, clergy aimed not at promoting social development and not to introduce new forms and effects of economic and necessary for the Empire areas of production and sectors of life in its south-west and use of material, human and financial resources connected region in the public interest. It is emphasized that the change of the metropolitan population in the region was liberated from Polish citizenship and loyalty to the king and the crown in favor of the Russian scepter. This autocracy clearly and deliberately formed and fully have sustained and strengthened typical social base, expanded economic position and the legal authorities of the Russian, Polish, alien ethnic landlords, thereby increasing anarchy, lack of rights and despair Ukrainian through suffering feudal system, and for Russians power, supremacy and privileges of his subjects. Given the huge number of gentry, the tsarist government legally confirmed forcing noble origin, tried various means to weaken its influence in the Right Bank as by restricting the rights and opportunities to participate in the management of the region and check-out to other regions of the empire.

Essence, features and trends of demographic development of the region, which is determined by: a) an absolute advantage among Ukrainian population, though gradual reduction of their share in the total mass of residents; b) the decrease in the number and

fate of Poles in the population; c) The increasing number of Russians, Jews and foreigners in the cities and towns, making their territories increasingly multi-ethnic, the number and share increasingly growing; d) significant changes in the social-class structure - including farmers, tycoons, nobility, townspeople, clergy, including the enslavement of farmers, multinational merchant class and elite Right Bank.

It was found that social class structure of the region in late XVIII – 50-ies. XIX century was determined by introducing the most backward feudal system in Europe, cooption magnates and gentry in the nobility, the formation of new classes – the bourgeoisie, merchants, workers, intellectuals. Indicated that the demographic situation was influenced by both natural processes and conscription, which took thousands of men and massive displacement, escape many Ukrainian migration to other lands and inland regions of the empire.

Analysis of statistics allowed make sure not only slowing population growth in the region, but also reducing the share of Ukrainian in its composition. If in 1795 they accounted for 87.82%, in 1858 – already 79.0%. Proved that by getting new privileges from the government, the Polish magnates and much of the nobility since the powerful energy directed a colonialist movement, dividing it into a number of areas and thus not only brutally exploited masses, but also received the support of the tsarist regime, more productive forces destroyed the land. As a result of emigration of Polish clergy and landowners on the one hand, and migration of Russian artisans, officials, military - the second in the Right Bank increased from 0.1 percent to 0.6 ns. Moreover, in the mid 30's XIX century only in Kiev and Padilla there were over 90 thousand soldiers. Their concentration significantly changed the demographic and ethnic structure of many cities, towns and villages and the region in general. Many settlements established dissenters - representatives of the Old Believers who had fled from the Russian provinces of historical persecution of the state and the church. By the middle of the XIX century their number reached 13 thousand people.

At the end of XVIII – in the 50's XIX century in Right-Bank Ukraine was a noticeable increase in the number and proportion of Jews numerically surpassed the Poles firmly secured a second place in its ethnic palette. If the 1795 bus in the Kyiv province,

they accounted for 3.4 %, in 1858 - 11.6 %; Violin respectively - 3.6 % and 12.7 %, in Podolsk - 11.9 and 11.0 %. In general, their proportion of residents in 1858 rose to 11.5 %, or more than 3 times. The governments encouraged settlement in the area of foreign colonists for industrial upgrading and enhance agricultural productivity through the development of virgin lands and national ethnic diversity of the panorama. This formed their separate enclaves and zones of contact with the natives.

At the end of XVIII – in the 50's XIX century has undergone significant transformation of socio-edge social class system. In particular, much of the old Polish nobility mainly by cooption was not included in the nobility and the middle class has expanded category and yard farmers. At the same time actively nobility was filled with military officials from among Russians and members of other ethnic groups. More noticeable differentiation became present almost entirely Ukrainian peasant class, where instead of the wealthy and middle increased the number and proportion of impoverished farmers. The provincial and county cities became centers of Russian presence, while others – Poles and Jews. Decisive role they played Russian officials, the military, priests and clergymen; increasing the proportion of alien ethnic entrepreneurs, merchants, artisans craft workers. Instead of Ukrainian swell the poorest urban inhabitants, who squeezed to the margins of public life and allow mainly engaged in agricultural production.

It was found that the tsarist government in the Right Bank was faced not only with multiethnic mosaic, but also confessional diversity, which does not coincide with the adoption of the notorious imperial concept of “Orthodoxy – the nation –monarchy” Therefore, uniform structuring imperial space required to overcome religious differences indigenous inhabitants, the majority of whom were Unites and only a small proportion of Orthodox. Faced with the non-Orthodox religion, monarchy made the transition Unites to Orthodoxy, which was a public entity and occupied key positions Unite church as the embodiment of Ukrainians was placed outside the law, and in the 30's in fact completely destroyed. For other non-Orthodox denominations scripting centralizing control. The religious hierarchy took second place Roman Catholics, the third step – Jewish and Protestant denominations, the attitude which was tolerable in exchange for their loyalty to the government.

It is noted that in the region there were changes in the school under the destructive influence of enslavement and oppression. They emerged in a sharp limiting access to Ukrainian learning through continuous closure of schools in the Uniate parishes during the transition to Orthodoxy and move to last place in the Dnieper, and in promoting the discovery and development of Polish, Russian, Jewish, Protestant schools. As a result of the almost complete education in the preceding period it turned into a dark corner for Ukrainian doomed to a minimum of knowledge that helped the government to freely assign the results of their work to manipulate their consciousness and their ability to suppress resistance.

Keywords: Right-Bank Ukraine, Ukrainian national minority settlers, ethnic-national, Ethno-demographic, social class, ethno transformation.

Список публікацій здобувача за темою дисертації:

Публікації у наукових фахових виданнях та виданнях, уведених до міжнародних науко метричних баз:

1. Богуцька А. Л. Соціальні трансформації у Правобережній Україні на межі XVIII – XIX ст. // Гуржіївські історичні читання: Збірник наук. праць / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси: Вид-во Чабаненко Ю. А., 2014. Вип. 7. С. 215–218.
2. Богуцька А. Л. Поляки в етнонаціональних змінах губерній Правобережної України у першій половині XIX ст. // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наук. праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Чернівці: Чернівецьк. ун-т, 2014. Вип. 684. С. 32–36.
3. Богуцька А. Л. Соціально-станові трансформації на Правобережжі у кінці XVIII – першій половині XIX ст. // Гілея: науковий вісник: Збірник наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: ПП “Видавництво “Гілея”, 2014. Вип. 80. С. 21–25.
4. Богуцька А. Л. Трансформаційні особливості етнонаціонального процесу на території Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Вісник Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.]. Кам’янець-Подільський : Кам’янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2014. Вип. 7: На пошану академіка П. Т. Тронька (до 100-річчя від дня народження). С. 171–180.
5. Богуцька А. Л. Соціально-станові трансформації у середовищі поміщиків Правобережжя в 1795–1858 рр. // Вісник Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.]. Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Под. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 8: До 25-річчя створення кафедри історії України. С. 134–144.
6. Богуцька А. Л. Демографічні та етнонаціональні зміни в складі населення Правобережної України: чинники, особливості і тенденції (1795–1858 рр.). // Науковий вісник Чернівецького університету: Історія. Чернівці: Чернівецьк. ун-т, 2016. № 1. С. 1–23.

7. Богуцька А. Л. Особливості формування міського і містечкового населення Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Європейський філософський та історичний дискурс. Т. 2. Вип. 1. Прага, 2016. С. 24–32.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації:

8. Богуцька А. Л. Зміни у соціально-демографічній сфері Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Україна в контексті Європейської історії: матеріали Всеукр. наук. конф. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. С. 7–13.

9. Богуцька А. Л. Етнонаціональні трансформації в Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. // Науковий діалог “Схід-Захід”. Матер. III всеукр. наук. конф. з міжн. участю (м. Кам’янець-Подільський, 7 червня 2014 р.): у 4-х ч. Дніпропетровськ: Вид-во “Інновація”, 2014. Ч. 3. С. 45–48.

10. Богуцька А. Л. Особливості етнічних і соціально станових змін у сільській місцевості Подільського регіону наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. // Матеріали XIV Подільської наук. іст.-краєзн. конф. [присвяченої 200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка, 70-річчю визволення Хмельницької області від нацистських окупантів, 50-річчю з часу створення Хмельницького обласного історико-краєзнавчого товариств] / [С. А. Копилов (співголова), О. П. Реєнт (співголова), Л. В. Баженов (відп. ред. та ін.]. Кам’янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2014. С. 140–146.

11. Філінюк А. Г., Богуцька А. Л. Етнодемографічний розвиток міст Волині наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Матеріали міжн. наук.-краєзн. конф. “Південно-Східна Волинь: від давнини до сьогодення” / Ред. кол. Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відп. ред.), Сміховський В. В. (відп. секретар) та ін. Шепетівка, 2015. С. 114–123.

12. Богуцька А. Л. Правобережжя в умовах інкорпораційної політики російського самодержавства: етнонаціональні та етнодемографічні аспекти (1795–1858 рр.). // Науковий діалог “Схід-Захід”. Матеріали IV всеукр. наук. конф. з міжн.

участю. (м. Кам'янець-Подільський, 25 травня 2015 р.): у 2-х ч. Дніпропетровськ: Вид-во “Інновація”, 2015. Ч. 2. С. 26–29.

13. Богуцька А. Л. Адміністративно-територіальні та етнодемографічні аспекти розвитку Поділля в XVI – XVIII ст. у працях М. Г. Крикуна останнього часу. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наук. конф. викл., доктор. і аспір.: у 3-х т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. Вип. 11. Т. 1. С. 4–6.

14. Богуцька А. Л. Польське питання у виданні “Документы объясняющие историю Западно-Русского края его отношения к России и к Польше”. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наук. конф. викл., доктор. і аспір.: у 3-х т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2014. Вип. 13. Т. 1. С. 9–10.

15. Богуцька А. Л. Проблема етнонаціонального та етнодемографічного розвитку Правобережжя (1795–1858 рр.) у періодичних наукових виданнях. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наук. конф. викл., доктор. і аспір.: у 3-х т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 14. Т. 1. С. 5–7.

16. Богуцька А. Л. Особливості етноконфесійних трансформацій у Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Матеріали XVIII Міжн. наук.-практ. інтернет-конф. “Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД” : Збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 99–101.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
Розділ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	10
ТА МЕТОДОЛОГІЯ ПРОБЛЕМИ	
1.1. Історіографічний огляд теми.....	10
1.2. Джерельна база дослідження.....	33
1.3. Методологічна основа роботи.....	43
Висновки до розділу.....	48
Розділ II. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ПАНОРАМА В	50
ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – В 50-Х РР. XIX СТ.	
2.1. Політико-адміністративні та суспільно-політичні перетворення в	50
регіоні	
2.2. Алгоритми політики російського самодержавства в етнонаціональній	65
і етнодемографічній сферах	
Висновки до розділу	88
Розділ III. ДЕМОГРАФІЧНІ, ЕТНІЧНІ І СТАНОВІ	92
ТРАНСФОРМАЦІЇ У СКЛАДІ НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ	
3.1. Динаміка зростання чисельності мешканців.....	92
3.2. Особливості етнонаціональних перетворень.....	109
3.3. Станова специфіка людності.....	127
Висновки до розділу.....	141
Розділ IV. КОНФЕСІЙНО-ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ У КРАЇ	143
4.1. Зміни в етнорелігійній структурі мешканців	143
4.2. Стан освітньо-кваліфікаційного рівня соціальних верств населення	
регіону.....	161
Висновки до розділу.....	176
ВИСНОВКИ.....	178

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	184
ДОДАТКИ.....	242

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

арк. – аркуш

вид-во – видавництво

відп. ред. – відповідальний редактор

всеукр. – всеукраїнський

гол. – голова

держ. – державний

Держархів Вінницької обл. – Державний архів Вінницької області.

Держархів Хмельницької обл. – Державний архів Хмельницької області.

зб. – збірник

ім. – імені

ін. – інші

ін-т – інститут

іст. – історичний

Кам'янець-Поділ. – Кам'янець-Подільський

наук. – науковий

нац. – національний

ПЕВ – Подольские епархиальные ведомости

пед. – педагогічний

ПЗЗРІ – Повне зібрання законів Російської імперії

ред. – редактор

редкол. – редакційна колегія

рр. – роки

с. – сторінка

Св. Синод – Найсвятійший Правительствующий Синод

ст. – століття

ун-т – університет

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України у м. Києві.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. На нинішньому рубіжному етапі, коли наш народ розв'язує національне питання шляхом формування національної держави та удержавлення нації й водночас бореться за своє місце у світовому цивілізаційному просторі, зростає необхідність заглиблення в історію становлення полінаціонального характеру України. Їх результативність залежить від того, наскільки враховані етнонаціональні та етнодемографічні чинники на загальноукраїнському та регіональному рівнях при виробленні й реалізації української національної ідеї. Відтак майбутнє України як цивілізованої і демократичної держави потребує правдивого вивчення та об'єктивного осмислення історії українців й усіх етнічних і соціальних спільнот, які мешкали та мешкають на її теренах. У цій проблемі чільне місце посідає дослідження змін у етнонаціональній і етнодемографічній панoramі Правобережної України, характерній для 90-х рр. XVIII – 50-х рр. XIX ст., котра визначила і продовжує визначати специфіку населення на українському фоні. Адже на неї потужний вплив справляли і продовжують справляти сусідні держави, примушуючи виконувати їхню волю та задовольняти їхні інтереси.

Етнонаціональна та етнодемографічна проблема в історичній ретроспективі була і залишається в полі зору досліджень вітчизняних і зарубіжних учених. Адже в умовах економічної турбулентності сучасної України виникла потреба відшукати й порівняти перехідний інкорпораційний період Правобережжя і сучасний пострадянський розвиток суспільства. Останнім часом світ побачила низка праць, у яких висвітлено окремі аспекти проблеми, введено в науковий обіг значний фактичний матеріал по окремих регіонах, зроблено чимало нових висновків і узагальнень й запроваджено деякі методологічні новації. Однак, попри появу змістовних розвідок, в їх історичному дискурсі вона поки що не знайшла цілісного відображення й містить багато прогалин, які потребують всебічного з'ясування.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до науково-дослідної теми “Проблеми історії суспільних змін і трансформацій в Україні від найдавніших часів до сьогодення” кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (№ держ. реєстрації 0116U008422).

Об'єктом дослідження обрано суспільні умови, в яких відбувалися етнонаціональні та етнодемографічні трансформації в Правобережній Україні, зумовлені інкорпораційною і національною політикою російського самодержавства після її приєднання до складу Російської імперії.

Предметом роботи визначені глибинні трансформації людської присутності на етнічній території Правобережжя в умовах його поглинення у державний організм Російської імперії на початку 90-х рр. XVIII – в 50-х рр. XIX ст.

Мета дисертації полягає в спробі здійснити науковий аналіз і визначити характер й особливості змін у чисельності та етнонаціональному складі населення Правобережної України, що після анексії розвивалася разом із більшістю українських земель у державному організмі Російській імперії.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких основних дослідницьких завдань:

- здійснити історіографічний аналіз наукової літератури й з'ясувати ступінь розкриття в ній теми дослідження;
- охарактеризувати залучені джерела, визначити їх повноту та репрезентативність для вивчення і наукової реконструкції обраної проблеми;
- дослідити суспільно-політичну та соціально-економічну панораму в Правобережжі, детерміновану політико-адміністративними і суспільно-політичними перетвореннями на його теренах й алгоритмами політики царизму в етнонаціональній та етнодемографічній сферах;
- відтворити основні демографічні, етнічні й станові трансформації у складі населення регіону;
- проаналізувати конфесійні та освітньо-культурні процеси в краї.

Хронологічно дослідження охоплює період від другого поділу Речі Посполитої 1793 р. до кінця 50-х рр. XIX ст. Нижня хронологічна межа позначена часом анексії і приєднання Правобережної України до Російської імперії. Верхня мотивується проведенням у 1858 р. всеросійської ревізії населення, яка значною мірою зафіксувала демографічні, етносоціальні та етнорелігійні зміни на її теренах.

Територіально дослідження окреслюється землями Брацлавського, Волинського, Київського та Подільського воєводств, які перебували з кінця XVII ст. в складі Речі Посполитої і за її другим і третім поділами були анексовані Російською імперією й перетворені у Волинську, Київську і Подільську губернії, а з 1832 р. склали Київське генерал-губернаторство.

Методологія дослідження ґрунтується на фундаментальних принципах діалектики, детермінізму і загальнонаукових – історизму, об'єктивності та науковості. Реалізація цих принципів підкріплена використанням низки загальнонаукових і спеціально-історичних методів, зокрема: конкретно-пошукового, історико-географічного, проблемно-хронологічного, історико-аналітичного, історико-статистичного, історико-системного, структурно-функціонального, порівняльного, описового тощо.

Наукова новизна дослідження полягає у постановці проблеми і введені в обіг низки архівних матеріалів, які дали можливість глибоко і всебічно прослідкувати співіснування українців з представниками національних меншин регіону, що спостерігалось від початку 90-х рр. XVIII – до кінця 50-х рр. XIX ст., чисельність і частка яких дедалі збільшувалася, сформувані цілісне уявлення про умови, зовнішні та внутрішні чинники, під впливом яких відбулись перетворення в етнонаціональній та етнодемографічній сферах. Зокрема, в дисертації *вперше*:

- здійснено концептуальну постановку й всебічно відтворено характер, специфіку і тенденції етнонаціональних та етнодемографічних трансформацій і їх вплив на суспільне життя Правобережної України у досліджуваний період;
- сформовано цілісне бачення умов, зовнішніх й внутрішніх чинників, які зумовили етнонаціональні та етнодемографічні процеси в регіоні;

– встановлено, що зміни у людської присутності у Правобережжі, в етнопонаціональній, етнодемографічній сферах зумовлювались діяльністю царського уряду, яка ґрунтувалась на загальноімперських законах, засадах адміністративного устрою та змінах у господарській системі.

Удосконалено та поглиблено:

- науково-теоретичні і методологічні підходи щодо реконструкції етнопонаціональної та етнодемографічної проблеми;
- розуміння особливостей впливу політики самодержавства на соціально-економічні, етносоціальні, духовно-освітні перетворення в регіоні;
- накопичену попередніми дослідниками фактологічну базу про соціально-станові, етнодемографічні і етнопонаціональні трансформації.

Новий рівень розвитку отримали:

- знання про справжні цілі урядової політики щодо зацікавлення іноземних колоністів та євреїв до поселення в Правобережній Україні упродовж досліджуваного періоду;
- вивчення проблеми міграції українців з Правобережжя в інші регіони України і Російської імперії;
- питання про вплив рекрутської повинності на кількісні та якісні зміни в складі народонаселення;
- вплив посилення експлуатації селян, яке спричинило їх масові втечі та зміни в чисельності і частці українців у складі народонаселення.

Практичне значення роботи передусім зводиться до того, що вивчений і систематизований матеріал може бути використаний при написанні узагальнюючих праць, застосовуватись при підготовці та викладанні навчальних курсів з історії України, написанні навчальних і методичних посібників.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою працею. Основні теоретичні позиції, висновки і практичні пропозиції, які викладено в дисертації, належать авторові. Наукові статті у фахових виданнях є одноосібними.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження були апробовані автором у виступах на 4-х міжнародних, 4-х

всеукраїнських і 5 регіональних наукових конференціях, семінарах, круглих столах, зокрема: ІХ – Х буковинських міжнародних історико-краєзнавчих конференціях (Чернівці, 2013 р.), ХVІІІ Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції (Переяслав-Хмельницький, 2013 р.), Міжнародній науково-краєзнавчій конференції “Південно-Східна Волинь: від давнини до сьогодення” (Шепетівка, 2015 р.), ІІІ – ІV всеукраїнських науково-практичних конференціях з міжнародною участю “Науковий діалог “Схід–Захід” (Кам’янець-Подільський, 2014–2015 рр.), Всеукраїнській науковій конференції (Тернопіль, 2014 р.), ХІV Подільській науковій історико-краєзнавчій конференції (Кам’янець-Подільський, 2014 р.), 4-х звітних наукових конференціях викладачів, докторантів і аспірантів Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Кам’янець-Подільський, 2013–2016 рр.).

Публікації. За темою дослідження здійснено 13 публікацій, 6 з яких опубліковано у наукових фахових виданнях, визначених ДАК МОН України та 1 – в журналі “Європейський філософський та історичний дискурс” і 6 – у інших збірниках, які додатково відображають його результати.

Структура роботи відповідає поставленій меті та завданням дослідження і складається зі вступу, чотирьох розділів, десяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків. Обсяг основного тексту дисертації складає 183 сторінок, а загальний становить 255 сторінок.

Розділ I

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ПРОБЛЕМИ

1.1 Історіографічний огляд теми.

Останнім часом світ побачило чимало наукових праць з історії України та її великих регіонів, у яких розкриті ті чи інші аспекти суспільного розвитку в умовах Російської імперії. Науковий інтерес до проблеми і її актуальність визначається, з одного боку, її невивченістю в сучасній вітчизняній і зарубіжній історіографії, з іншого – тим, що саме наприкінці XVIII – в 50-х рр. XIX ст. у Правобережній Україні відбулися пов'язані з інкорпорацією важливі суспільні зміни, які охопили усі сфери суспільного життя. Тим більше, що в минулому України загалом і Правобережної України зокрема, період кінець XVIII – початок XIX ст. був переломним, героїчним і посів особливе місце в її історії. Переломним тому, що об'єднання краю за другим і третім поділами Речі Посполитої в складі Російської держави відкрило новий етап в його розвитку і України загалом. Цей рубіжний період відзначався драматизмом, оскільки українцям доводилося ціною величезних зусиль і жертв відстоювати своє право на життя. Героїчним, бо позначився новим духовним і національним пробудженням.

До питань про етнонаціональний та етнодемографічний розвиток України загалом і її Правобережжя зокрема, звертались дослідники впродовж більш як півтора століття. У прямій постановці проблема жодного разу не була предметом наукових студій. Разом із тим, зусиллями багатьох дослідників крок за кроком нагромаджувався фактичний науковий матеріал, а відтак росло теоретичне розуміння того, як в умовах Російської імперії зростала чисельність населення регіону, які чинники впливали на збільшення кількості мешканців і якими були тенденції та особливості етнонаціональних й етнодемографічних змін тощо.

Відтак, назріла гостра необхідність появи наукових праць, які висвітлюють цей важливий в історії Правобережної України період і не лише з точки зору територіальної колонізації, економічної, соціально-класової та національної експлуатації, а й того, що пережили її мешканці в цивілізаційному плані, яких змін зазнало їх суспільство в умовах поглинення імперією метрополії. На наш погляд, це пояснюється кількома обставинами. По-перше, досі відсутні публікації, в яких об'єктом спеціального дослідження виступає окреслена наукова проблема. По-друге, завершився викликаний першими кроками національно-державного відродження період романтичного висвітлення минулого, що, в свою чергу, спонукає до неупередженого вивчення та осмислення наукових напрацювань, глибокого і всебічного аналізу значного фактичного матеріалу, введеного в науковий обіг. По-третє, важливістю комплексного аналізу історичних досліджень оглядів їх авторів, окремих наукових концепцій і на цій основі визначення напрямків, проблем для наступної пошукової роботи.

Передусім, зазначимо, що процес вивчення історії етнонаціонального та етнодемографічного розвитку Правобережної України упродовж кінця XVIII – кінця 50-х рр. XIX ст. можна умовно розділити на три основних етапи:

На першому з них, який охоплював перші десятиліття XIX – початок XX ст. й вирізнявся утвердженням раціонально-прагматичної концепції історії Росії та зародженням і становленням української історичної науки, відбулося напрацювання значного фактичного матеріалу. Зробили це українські історики М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш, В. Антонович, М. Драгоманов, М. Грушевський, І. Франко і переважно російські (І. Аксаков, О. Воронін, М. Імеретинський, Є. Картавцев, В. Ключевський, О. Корнілов, М. Коялович, М. Романович-Славатинський, В. Семевський, В. Стройновський, В. Тарновський та ін.) та польські дослідники (М. Балінський, Й. Крашевський, Т. Ліпінський, В. Марчинський, О. Пшездецький, А. Яблонівський).

Дослідження українських носили переважно історико-етнографічний характер. Їх цінність полягає, з одного боку, у виокремленні титульного етносу, представленого головним чином селянами, а, з другого – в наголошенні на

становищі українців у соціальній ієрархії, підкресленні міцних позицій заможної польської шляхти та її декласації. Крім того, завдяки широкому комплексу фактичного матеріалу вони мають важливе джерелознавче значення, оскільки допомагають скласти уявлення про складну етнодемографічну структуру Правобережної України до і після приєднання до Росії. Російські і польські дослідники обґрунтовували приналежність Правобережжя їхнім державам.

Другий період історіографічних студій проблеми продовжувався з 20-х по 90-ті рр. ХХ ст. Його представниками були: українські дослідники – Д. Багалій, А. Барабой, О. Баранович, Т. Брянцева, В. Горленко, І. Гуржій, Т. Дерев'янкін, А. Зінченко, М. Карачківський, П. Клименко, Л. Коваленко, М. Корнілович, В. Маркіна, М. Слабченко, Є. Сташевський, В. Смолій, В. Щербак тощо. В їхньому сприйнятті аналізовані етнодемографічні та етнонаціональні зміни в Правобережній Україні пояснювалися головним чином в межах складової Російської імперії, а не з позицій органічної частини України. Автори більше акцентували увагу на кількісних характеристиках у складі народонаселення губерній, наводили факти про демографічні трансформації з позицій функціонування феодально-кріпосницьких відносин і позитивного впливу самого факту перебування регіону в складі Російської імперії. Розкриваючи процес обезземелення і розшарування селян, перетворенням міст і містечок у промислово-торговельні центри, вони показали демографічний розвиток, зміни у соціально-становій структурі населення та темпи зростання міщан регіону, в інших землях України. На становище населення Правобережної України і Наддніпрянщини загалом у складі Російської імперії звертали особливу увагу Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, Н. Полонська-Василенко, які були змушені залишити терени України й працювати над вивченням минулого українського народу за межами батьківщини, однак їх праці були опубліковані в Україні тільки на початку 90-х рр. ХХ ст. Загалом, зі створених у цей час праць випливає, що самодержавна політика спрямовувалась не тільки і не стільки на виробництво, скільки на етнічні, демографічні, політичні, ідеологічні та інші суспільні відносини, що становили складну систему взаємозв'язків між людьми, котрі проживали в регіоні. Як результат, історія етнонаціонального та

етнодемографічного розвитку Правобережної України опинилася в числі найменш вивчених проблем українського минулого і у спадок сучасним поколінням дісталася, образно кажучи, “чорна діра”.

Російські науковці В. Александров, М. Дружинін, М. Єрошкін, І. Ковальченко, Л. Мілов, М. Рожкова, О. Соловійова, М. Шумілов та ін. акцентували увагу на кількісних характеристиках у складі народонаселення губерній, наводили факти про демографічні трансформації з позицій функціонування феодално-кріпосницьких відносин. Спробу проаналізувати зміни в кількості, якості та розміщенні населення наприкінці XVIII – в 50-х рр. XIX ст. зробили В. Кабузан, С. Троїцький [377-384]. Представлені дослідниками таблиці репрезентують пізнавальну інформацію про чисельність легітимних шляхтичів і українців на території Правобережної України.

В сучасному, плюралістичному періоді, початок якому поклали демократичні процеси кінця 80-х рр. минулого століття та проголошення державної незалежності України, що обумовили кардинальні зрушення у методологічному полі й позитивно позначилися в царині переосмислення етнічних, демографічних і станових процесів у багатонаціональному населенні Правобережжя, чільне місце посідають праці українських істориків: М. Бармака, С. Борисевича, О. Гордуновського, Б. Гудя, О. Доніка, Г. Казьмирчука, О. Крижанівського, А. Криськова, В. Наулка, Ю. Поліщука, А. Пономарьова, О. Реєнта, В. Романцова, В. Сарбея, В. Смолія, Т. Соловійової, В. Степанкова, В. Шандри, Н. Щербак та ін.

Помітну роль у дослідженні проблеми відіграють представники української діаспори, зокрема: В. Біднов, В. Верига, М. Демкович-Добрянський, І. Лисяк-Рудницький, З. Когут, П-Р Магочій, С. Плохій, С. Сірополко. Для сучасного періоду характерним є не лише істотне кількісне зростання авторів наукових праць, зусиллями яких створено достатньо великий інформаційний ресурс, а й зростаюча тенденція до об’єктивного осмислення цього рубіжного періоду як у контексті колоніального становища, так і витоків національного відродження й початку формування української нації.

У першому періоді М. Максимович, М. Костомаров і П. Куліш головним чином вивчали формування іноетнічного середовища на одвічних українських

землях. В. Антонович дослідив соціально-станові й етнорелігійні зміни в регіоні. М. Грушевський, М. Драгоманов [340-342], Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко та І. Франко приділили увагу політичним та економічним чинникам, які визначали вектор і характер етнонаціональних і етнорелігійних перетворень у регіоні. За оцінкою сучасного українського вченого В. Кравченка, поява таких колоритних особистостей виявилася важливою домінантою пробудження та розвитку національної самосвідомості, забезпечення спадкоємності історико-культурного процесу в умовах бездержавності [413, с. 3].

Вивчення історії регіону кінця XVIII – 50-х рр. XIX ст. розпочалося у перших десятиліттях XIX ст. У часі це майже співпало з романтичним захопленням передової еліти народністю та прагненням глибше пізнати умови для того, щоб можна було об'єктивніше пояснити усі трансформаційні процеси свого етносу. Для прозріння українців потрібно було “прорубати в своїй темниці вікно, щоб світло полилося в неї потоком” [562, с. 5]. Гострою сокирою, що прорубала вікно у темниці українського народу, стала славнозвісна “Історія Русів” [370] – великий епохальний твір української духовності, політичного та історичного мислення, справжній маніфест українського патріотизму, вершина національно-політичної думки кінця XVIII – початку XIX ст., яка до 1846 р. поширювалася в українському середовищі в рукописному вигляді. Ми дедалі більше переконуємося в тому, що ця праця спричинила національне пробудження в освічених колах, вчасно нагадавши національній еліті про їх історичні корені, становище, історію, побут, героїчні діяння. Але не менш її значення полягало в тому, що всім своїм змістом вона несла в собі потужний заряд духовної енергії, волелюбства й українського патріотизму й тим самим відкривала собою серію історичних, історико-етнографічних та історико-демографічних і етнонаціональних досліджень, істотне місце в яких посіли розвідки про першу половину XIX ст., що стали якнайважливішою складовою процесу українського національного відродження [371, с. 149]. В цій багатотомній роботі винятково важливим було створення державної основи.

Серед українських вчених чи не найбільшим знавцем етнонаціональних аспектів минулого, в тому числі історії Правобережжя кінця XVIII – 50-х рр. XIX ст.

і фундатором джерелознавчої бази з цих питань був перший ректор Київського університету М. Максимович [434, с. 245]. Оцінюючи наукову діяльність професора, Д. Багалій підкреслював, що: “На його долю припало тяжке і невдячне завдання – очищати джерела української історії (переважно літописні) та побудовані на них праці від помилок, хиб і викривлень, він “розчистив ґрунт для майбутніх праць, творив, за його власним виразом, “цеглини для майбутньої побудови південноросійської історії” [273, с. 4].

Упродовж багатьох років особливе зацікавлення до етнонаціональних аспектів українського Правобережжя у складі Росії, виявив визначний класик української та російської історіографії М. Костомаров. Чудовий професіонал у багатьох сферах історичної науки, зокрема історії, етнографії та фольклористики, чия наукова творчість відзначалася своєрідністю переплетення історичного романтизму з раціоналізмом, широтою наукових інтересів й оригінальністю історичної концепції, вважав основним завданням історичної науки вивчення історії народних мас і народних рухів, устремлінь і почуттів народу. З-поміж написаних ним праць особливий інтерес представляють: “Дві руські народності”, “Останні роки Речі Посполитої” “Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей”, в яких М. Костомаров наголосив, що з 1795 р. російський царизм відверто нехтував інтересами корінних мешканців України, самовладно розпоряджався не лише її економічним і військовим потенціалом, а й людським потенціалом в інтересах імперії, поширивши на регіон відсталу кріпосницьку систему, становий поділ, подимний подушний податок й включив її до фінансової системи Росії [407-410].

Найбільш помітне місце в українській історіографії 60-х рр. XIX – початку XX ст. про розвиток Правобережної України наприкінці XVIII – в 50-х рр. XIX ст. посідає потужна наукова спадщина послідовника М. Максимовича та інших збирачів українського фольклору, фундатора київської школи істориків В. Антоновича [406, с. 105]. Саме його зусиллями була завершена підготовка ґрунту для розвитку сучасної української історичної науки [619, с.105]. Створена розвідка, присвячена вивченню селян великого українського регіону [268]. В ній видатний історик на конкретному фактичному матеріалі відтворив соціальне становище

селянства, вплив на нього непомірних повинностей і податків; простежив загальні тенденції в змінах населення Правобережжя та їх взаємозв'язок із масовими втечами селян на південь України. Для нас винятково принциповим є те, що учений відкрив правду про те, що після анексії до складу Росії польська шляхта втратила юридичну владу над селянами Правобережної України, але її економічне панування було визнане російським законодавством і в цьому пануванні вона отримала можливість опертися на сильно організовану адміністрацію та міцну імперську владу. На переконання В. Антоновича, користуючись покровительством російського уряду, шляхта насолоджувалась своїм *status quo* і навіть не задумувалась критично подивитись на підвалини своїх відносин із селянами [265, 271].

Великий за обсягом і значенням фактичний матеріал про Правобережжя перших десятиліть після поділів Речі Посполитої містить його ґрунтовна праця з історії Західної та Південно-Західної Росії [269], де розкриті не тільки суспільно-політичні і економічні аспекти, а й складна палітра етнорелігійного життя та міжконфесійні відносини. Чималий масив інформації накопичений у його працях “Про походження шляхетських родів Південно-Західної Росії”, “Про міста в Південно-Західній Росії”, “Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России по актам (1650–1798)” [266, 267, 270].

Особливе зацікавлення Правобережжям виявляв І. Франко [554, с. 12, 15], позитивно розцінивши його приєднання до Росії й пояснивши це неспроможністю Речі Посполитої захищати українські землі від загарбників. Видатний мислитель піддав гострій критиці польське поміщицтво і шляхту в статті “Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX ст” [555].

Деякі фрагменти про становище народних мас у Правобережній Україні після приєднання до Росії містяться у праці М. Аркаса “Історія України-Русі”, де підкреслено, що в регіоні “всьому голова були хабарі, підступництво, свавілля. Пани підкупили справників і поліцію, а тому нікого не боялися. За найменший непослух кріпаків страшенно карали і гнітили” [372, с. 351-372].

На фоні зазначеного доробку особливе місце посідає наукова спадщина М. Грушевського [319-322]. Передусім, актуальними залишаються оцінки і

тлумачення вченим суспільних процесів у Правобережній Україні зазначеного періоду історії, зроблені в “Ілюстрованій історії України” про долю українців під російським самодержавством, про посилення експлуатації селянства [319, с. 176-477]. Оцінюючи становище польської шляхти у ХІХ ст., історик писав, що “після приєднання Правобережжя до Росії сильна рука нового російського начальства надала пануванню польського пана над українським холопом ще більше міці й певності, якої він не мав за безсилої розколиханої польської держави” [320, с. 230]. З методологічної точки зору значний інтерес представляє його монографія “Очерк истории украинского народа”, де показано місце церковного питання на теренах Правобережної України до і після поділів Речі Посполитої [321].

Важливі підходи до вивчення проблеми знаходимо в двотомній “Історії України” Д. Дорошенка [338], де відзначено, що після приєднання краю до Росії, по-перше, на Київщині, Волині та Поділлі російський уряд, не помічаючи, або не бажаючи бачити національних особливостей, залишив без змін існуючий до того в них соціально-економічний устрій; по-друге, отримавши від російського уряду повну підтримку військового та поліційно-бюрократичного апарату, кріпосництво в краї стало міцнішим, ніж перед занепадом Речі Посполитої; по-третє, підкреслив розчарування українських селян у своїх сподіваннях на полегшення життя після переходу під владу православної Росії, а також у зв’язку із залишенням царатом за поляками повної переваги в культурно-освітньому житті. Це, на думку автора, зумовило те, що пригнічена кріпацтвом і суворим поліцейським режимом народна маса була позбавлена всякої, навіть найелементарнішої освіти, лише в усній поезії зберігала, як самотню духовну спадщину, спомини про колишню козацьку свободу.

Подіям історії Поділля кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. близько сорока років творчої діяльності присвятив відомий історик, краєзнавець і дослідник духовно-релігійної сфери Ю. Сіцінський. Серед ранніх праць основоположника відомої в Україні та за її межами школи поділлєзнавства була серія статей “До історії унії на Поділлі” [256-259] та ряд інших праць [191-195, 208] з багатогранною інформацією про останні роки перебування подільських парафіян в греко-

католицькій церкві, їх соціально-економічне та політичне становище, настрої та мотиви переходу в лоно православної віри.

Окремі віхи історичного процесу в Правобережжі після 1793 р., складні питання економічного розвитку, політичних подій розкриті в праці О. Єфіменко [351] з узагальнюючим викладом історичного процесу в Україні.

Упродовж другого періоду як у теоретичному, так і практичному плані неабиякий інтерес представляють передусім праці українських дослідників: О. Барановича, І. Гуржія, М. Корніловича, І. Коцієвського, Г. Марахова, В. Маркіної, Л. Мельника, В. Нестеренка, І. Слабеєва, В. Смолія, І. Шульги та ін., в яких знайшли широке висвітлення передусім чинники, котрі визначали становище народних мас у приватних і державних маєтках, зародження й еволюцію нових форм господарювання, розвиток поміщицького землеволодіння і землекористування тощо, котрі значною мірою впливали на характер, суть і специфіку етнонаціональних і етнодемографічних перетворень у Правобережжі.

У теоретичному і практичному плані неабиякий інтерес представляють праці українських дослідників: О. Барановича, І. Гуржія, С. Макарчука, В. Наулка, В. Смолія, І. Шульги, В. Щербака та ін. У них знайшли широке висвітлення передусім становище народних мас у приватних та державних маєтках, еволюція та зародження нових форм господарювання, розвиток поміщицького землеволодіння і землекористування тощо, які безпосередньо пов'язані з усім спектром етнонаціонального та етнодемографічного розвитку Правобережної України у досліджуваному періоді. З цих позицій етносоціальні процеси у цей час намагалися досліджувати С. Макарчук [435] і В. Наулко [453], в працях яких вперше було проаналізовано основні зміни в середовищі населення України і окремі фрагменти – в складі мешканців Правобережжя.

Підвищений інтерес викликають монографії І. Гуржія [323-329], де йдеться не лише про розклад феодальних відносин у сільському господарстві і зумовлену ним диференціацію селянського стану, котрі супроводжувалися зародженням робітничого класу, буржуазії і купецького стану, розвиток товарного виробництва і торгівлі у Наддніпрянській Україні, в тому числі й у правобережних землях [326].

Принципове значення для розуміння етнодемографічних процесів у Правобережжі наприкінці XVIII – в 50-х рр. XIX ст. мають праці Л. Коваленка [395-396]. Зокрема, для осмислення етнодемографічних та етнонаціональних процесів у регіоні під кутом зору загальноукраїнських змін із урахуванням європейських чинників істотне місце має обґрунтування вченим, по-перше, значення об'єднання основного масиву українських земель, створення об'єктивних передумов “переходу до вищої форми національної консолідації”; по-друге, підкреслено дедалі більш зростаючими тенденціями раннього капіталістичного розвитку ідеї національної свободи та патріотизму, проголошенні французькими революціонерами, “досить чутливо сприймалися в колах тогочасної української інтелігенції та громадських діячів і своєрідно трансформувалися в їхній свідомості”.

Окремі аспекти демографічного розвитку розглядаються в багатотомній “Історії України”. Для нас цінною у виданні є теза про те, що чисельність міського населення Правобережної України зростала швидше, ніж загалом по Україні, але повільніше, порівняно з південними землями, а також про збільшення питомої ваги вільнонайманої праці, особливо на Київщині [373].

Серед польських дослідників помітно видаляються праці А. Урбанського про люстрації в кресових містечках, описи кресових дворів та ін. [585-587].

Слід також виділити роботи Я. Водарського [308] та А. Рашина [489], П. Ридзюнського [493], в яких розглядаються зміни чисельності населення, формування нових класів. Зокрема, у працях П. Ридзюнського можна знайти статистичні дані про купців регіону та їх частку в загальноросійських показниках. Якщо узагальнювати спеціальні дослідження російських авторів з історії імперської політики на теренах Правобережжя, які побачили світ у 1940–1980-х рр., то вони головним чином присвячені трьом ключовим проблемам: по-перше, інститутам управління, особливо генерал-губернаторській адміністрації; по-друге, дискурсивному впливу російського націоналізму на діяльність місцевих властей; по-третє, задумам і зусиллям влади щодо асиміляції різних груп і прошарків населення чи хоча б корекції їх ставлення до Росії (в різних її значеннях – етнографічній “народності”, правлячій династії, майбутній нації, культури).

Найбільш плідним у вивченні проблеми став третій період розвитку української історіографії, пов'язаний із проголошенням у 1991 р. державної незалежності України, ліквідацією цензури й надмірної політизації, що викликало істотне піднесення громадського й наукового інтересу до життя національних меншин. Узагальнене бачення становища регіону доволі ґрунтовно представлено в дослідженнях О. Гуржія, О. Доніка, Т. Лазанської, О. Реєнта, В. Сарбея, В. Смолія, А. Філінюка, В. Шандри. В їх працях представлено сучасний погляд на проблему етнодемографічних та етнопонаціональних змін на теренах Правобережної України в 1793–1858 рр. через призму інкорпораційних процесів і ґрунтовно висвітлено, як поглинення позначилося на кількісних і якісних змінах в складі народонаселення.

Для розуміння проблеми етнопонаціонального та етнодемографічного розвитку Правобережної України після її приєднання до Російської імперії неабияке значення мають праці відомого українського історика, який тривалий час очолював відділ історії ХІХ – початку ХХ ст. в Інституті історії України НАН України, В. Сарбея. Так, у статті “Роздуми з приводу фундаментальної історії України” [500] дослідник показав причини бруталного знищення царизмом української державності і розгортання колонізаторського наступу проти духовного єства народу.

Особливе значення для з'ясування суті політичного становища Правобережної України після 1793 р. та еволюції української державної ідеї, має монографія В. Смолія і В. Степанкова та ряд інших праць, присвячених проблемам формування, еволюції, реалізації української державної ідеї ХVІІ – ХVІІІ ст. [513, с. 264-314, 514-516]. Її автори аргументовано довели, що навіть в умовах бездержавності і зростаючого національного та соціально-класового гніту з боку царського самодержавства у свідомості української еліти продовжувала існувати національна державна ідея.

З погляду дослідження теми важливе науково-теоретичне і практичне значення посідають монографії відомого сучасного українського історика О. Реєнта “Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ)” [490] та “Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.)” [491]. Принциповим для нас є положення ученого про те, що в основі заходів, які проводив уряд Росії у загарбаних

українських землях, лежали методи колонізаторської, асиміляторської політики, покликані якнайшвидше інтегрувати регіони в організм метрополії. За переконанням автора, “Інкорпорація українських земель супроводжувалася нівелюванням особливостей їх територіально-адміністративного устрою, форм самоуправління, усталених судових інстанцій тощо. Створюючи нові органи влади та призначаючи на них представників панівних націй..., правлячі кола обох імперій відсували українців на периферію суспільного життя” [490, с.110].

В осмисленні етнонаціональних і етнодемографічних перетворень у Правобережній Україні істотна роль належить науковим дослідженням В. Шандри [561-562], в яких зроблено першу спробу розкрити внутрішній зміст законів й інших актів царизму, які послужили правовою основою колонізаційного курсу в регіоні, визначали характерні ознаки діяльності місцевих органів влади щодо інтегрування Правобережжя у загальноімперські адміністративно-політичні структури.

Близькою до нашої проблеми є низка праць М. Бармака, особливо монографії про правові основи формування та функціонування в Правобережній Україні владних імперських інституцій наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. і про розселення, господарське життя та міграційні процеси німецького, чеського та єврейського населення Волинської губернії в 1796–1914 рр. [278-281]. В них головна увага зосереджена на існуванні нездоланих суперечностей між владою і великими соціальними групами та соціальними станами тогочасного суспільства, на домінуванні польської шляхти в соціально-економічній і культурно-духовній сферах, і одночасному позбавленні українського селянства – основної маси населення елементарних громадянських прав. Проведено тезу про те, що процес входження регіону до Росії відбувався на тлі гострого суперництва за право панування над автохтонним українським населенням, між офіційною російською владою й місцевою польською елітою [281, с.6].

Незаперечне зацікавлення викликає монографія Н. Щербак “Національне питання у політиці царизму в Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття)” [568], де автор на широкій джерельній базі комплексно аналізує тенденції та особливості вирішення російським самодержавством національного питання в

Правобережжі, простежує на його прикладі врегулювання центральними та місцевими органами влади “польського питання”, а головне детально розглядає ставлення царизму до українців в контексті його курсу на суспільно-політичні перетворення українських земель від кінця XVIII до середини XIX ст. [569, с.16-26]. Цікавою за підходами є також стаття дослідниці про єврейське питання в регіоні у внутрішній політиці царизму наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст., де глибоко розкрито обмежувальні заходи до єврейської спільноти, що охоплювали широкий спектр їх життєдіяльності – від обмеження території розселення і пересування до станової приналежності та релігійних вірувань її представників.

З цього загалу на особливу увагу заслуговує насичена статистичними даними монографія київського історика В. Романцова [494], присвячена проблемі народообчислення, розвитку та розселення українського етносу на своїх одвічних етнічних землях і аналізу змін у національній структурі українського населення в умовах перебування в складі сусідніх метрополій та політики держав-загарбниць упродовж XVIII – XX ст. І хоча матеріал праці виходить за територіальні межі Правобережжя та часові рамки окресленого нами періоду, цінність її полягає передусім у тому, що вчений; а) наголошує, що зростання народонаселення в Правобережній Україні відбувалося, як і загалом у світі, не зважаючи на об’єктивні і суб’єктивні умови; б) робить спробу пояснити однозначну тенденцію до зменшення питомої ваги титульного етносу, що продовжував мешкати на рідних землях; в) обґрунтовує пояснення про те, що на кількість українців регіону значною мірою вплинув потік переселенців з її території на Південь України і Північний Кавказ; г) справедливо вказує, що п’ята ревізія у 1795 р. була останньою, в якій виділялися українці як етнос, що було ознакою початку цілеспрямованого курсу царизму на зросійщення корінного етносу регіону.

Значний науковий інтерес викликає монографія І. Діака “Україна – Росія: (Історія та сучасність)”, в якій розкрито авторське бачення причин формування в українців менталітету малоросійства, досліджено, як і завдяки чому самодержавство реалізовувало проект “великої російської нації” [333].

Важливі аспекти проблеми етнодемографічних і етнонаціональних змін у Правобережжі в межах Російської імперії з 1793 по 1858 р. містять монографії та низка статей професора А. Філінюка [536-553]. В них, зокрема обґрунтована теза, що після анексії Російською імперією, на його теренах розпочався глобальний за суттю, значенням і наслідками процес входження в нову метрополію. Висвітлюючи інкорпорацію як складне, багатопланове і суперечливе для українців суспільне явище, опираючись на широкий комплекс джерел і сучасні теоретико-методологічні підходи, учений ґрунтовно аналізує, як поглинення позначилося на кількісних і якісних змінах в складі народонаселення регіону.

Значну увагу привертають монографії Ю. Поліщука [474-484], в яких розкрито особливості політики Російської імперії щодо національних меншин Правобережжя України наприкінці XVIII – на початку XX ст. Проаналізовано зовнішні та внутрішні чинники політики царизму в етнічній сфері, простежено основні принципи державної соціально-економічної, освітньої, церковно-релігійної політики та її вплив на етнодемографічні та етносоціальні процеси, становище і показано помітну роль поляків, росіян, євреїв, іноземних колоністів у суспільному розвитку регіону. Адміністративно-правове регулювання, привілейоване становище і місце іноземних підданих у зародженні та становленні української промисловості, розвитку торгівлі й інших галузей виробництва на фоні всіх підросійських українських земель на нових теоретичних засадах розкрив О. Машкін [439]. Узагальнений матеріал про німців в Україні у другій половині XVIII – на початку XXI ст.) представляє собою монографія В. Васильчук [303].

Цінною у дослідженні проблематики, яка пов'язана з селянством України, є монографія О. Гуржія та В. Орлика [327]. В праці висвітлюються процеси структуризації та еволюції різних груп сільських мешканців, розкривається специфіка різних видів оподаткування крізь призму станових, етнічних і регіональних складових фіскальної політики.

Чимало цінного про складну соціальну структуру суспільства, поглиблення майнової нерівності населення та господарську диференціацію Правобережної України містять монографія і стаття Казьмирчука та Т. Соловйової [385, 386]. В

праці на широкій документальній основі відтворено особливості соціально-економічного розвитку краю в першій третині XIX ст. Зокрема, проаналізовано закріпачення селян, співіснування дрібних селянських промислів і підприємств мануфактурного типу з поступовим перетворенням їх у машинну індустрію, показано значний вплив іншоетнічного купецького капіталу, застосування кріпосної праці у великому промисловому виробництві тощо. Науковці проаналізували, як поряд із польськими та українськими магнатами і шляхтою, місце панівного класу в краї посіли російські дворяни та чиновники, а українське кріпосне селянство зазнало ще більшого гноблення та потрійної експлуатації.

Для проведення порівнянь у соціально-становій сфері регіонів Правобережної України певний інтерес викликає праця С. Лисенка та Є. Чернецького [424-427], у якій простежено соціальну історію правобережної шляхти протягом кінця XVIII – в 50-х рр. XIX ст., та приділено велику увагу процесам легітимації та декласації дрібної шляхти, законодавству та урядовим заходам щодо інкорпорації цієї кількості тисячної групи до соціальної структури Російської імперії.

Неабиякий інтерес становить праця О. Прищепи [488], присвячена дослідженню міст Волинської губернії в складі Росії. Науковець дослідила темпи урбанізаційних процесів, з'ясувала причини їх відставання у порівнянні з іншими регіонами імперії, приділила увагу соціальній і національній структурі міського населення тощо. Кількісну динаміку міст, міського населення, його соціоетнічну та економічну структуру, розвиток культурно-освітнього середовища тощо розкрив С. Єсюнін [353].

Цикл праць професора Л. Баженова дозволяє з'ясувати соціальні самопочуття і соціальні перетворення в середовищі польських мешканців Правобережжя до і після Листопадового повстання 1830–1831 рр. [274-275]

У царині вивчення соціально-етнічної історії помітно виділяються праці Л. Баженова, Б. Гудя, О. Дея, І. Діака, В. Євтуха, В. Кременя і В. Ткаченка, С. Макарчука, П. Мірошниченка, В. Наулка, В. Павлюка, А. Перковського, Б. Попова, В. Романцова, Н. Шип, І. Шульги і Н. Щербак.

Починаючи з 1991 р., світ побачила низка ґрунтовних узагальнюючих праць, присвячених важливим сторонам релігійного життя, зокрема конфесійній політиці в Правобережному регіоні. Значний науковий інтерес щодо з'ясування механізму політики російського самодержавства з одержавлення релігійних конфесій і перетворення їх в інструмент імперського контролю над віруючими різних віросповідань представляють публікації таких відомих сучасних українських істориків, як А. Зінченко, О. Крижанівський, С. Плохій, П. Слободянюк, Д. Степовик, Н. Стоколос, Ю. Блажевич. Зокрема, історик і релігієзнавець Д. Степовик [523] охарактеризував політику царизму, спрямовану на посилення національно-культурного гніту та обґрунтував тезу про те, що офіційна церква з середини 90-х рр. XVIII ст. починала набувати національно-обрядового характеру, а все національне перебувало у пригніченні. О. Крижанівський та О. Крижанівська зосередили свою увагу на масштабах і характері господарської діяльності церкви в Правобережжі та охарактеризували розвиток церковного землеволодіння, яке ґрунтувалось на основі пожалувань і різноманітних купчих грамот поміщиків [417-419]. Досить складне релігійне становище уніатів після 1793 р. розкриває Н. Стоколос [526], яка, простеживши у монографії основні події, пов'язані з трансформацією духовно-релігійної сфери, відзначила ворожість росіян у ставленні до уніатів та викликані цим трагічні зміни в їхньому житті. Місце уніатської церкви в захисті та обороні ментальності, культури і національної ідентичності українців регіону комплексно дослідив В. Лось [430-431]. І. Шостак охарактеризував організаційну структуру та культурно-релігійні аспекти уніатської церкви в Правобережній Україні і діяльність Луцько-Житомирської дієцезії у досліджуваний період [566]. Вивчення цих праць допомогло з'ясувати питання про втрату Православною церквою ролі презентанта національної ідентифікації українців.

Окрему групу праць сучасних істориків становить навчальна література, що має концептуальне, методологічне значення. Насамперед, це "Історія України: нове бачення" [374], підготовлена за редакцією академіка НАН України В. Смолія. Розкриваючи політику царизму стосовно українського народу наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., автори виділяють напрями її економічної, культурної та

політичної експансії. Колонізаторська та національна політика царизму підтверджена зміною в соціальній структурі міського населення Правобережної України, за рахунок збільшення росіян, поляків і євреїв (до 80 %), пануванням у торгівлі промисловими товарами російського купецтва, що формувалося під впливом господарських потреб, спеціалізації окремих регіонів, виникнення ринків, хоча й поступалося єврейському за кількістю та капіталом. Що ж до українського населення, то сферою його діяльності традиційно залишалося сільське господарство.

Останнім часом значно активізувались регіональні дослідження в українській історичній науці та серед краєзнавців. Свідченням цього стало проведення 1992 року в м. Кам'янці-Подільському міжнародної наукової конференції “Україна – Польща”, яка започаткувала нове мислення у вивченні польського населення нашого краю, в 1998 р. – всеукраїнського наукового форуму в м. Новоград-Волинському “Національні меншини в Правобережній Україні” [455] та авторитетної міжнародної науково-краєзнавчої конференції “Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки” [486]. Однією з головних проблем, що розглядалися на цих зібраннях науковців і краєзнавців, стало узагальнення досліджень і сучасного досвіду міжнаціональних та соціально-станових відносин в регіонах України, участі національних меншин у державному і культурному будівництві.

Вагомий внесок у вивчення нової і новітньої історії зробили представники української діаспори. Зокрема, І. Лисяк-Рудницький приділив значну увагу проблемі формування сучасної української нації, відмові від концепції колоніального статусу України в складі Росії і визначенні місця України на цивілізаційній карті Європи [428]. Цікавий матеріал щодо інтерпретації української проблематики, теорія еліт, націй і національних рухів, підходи до з'ясування наднаціональних і надетнічних форм політичного та культурного життя міститься у працях українського історика з Канади З. Когута, який досліджував проблему поглинення української державності Російською імперією [399; 400]. Цінним матеріалом відзначається монографія В. Вериги “Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.” [304, с. 96], де зосереджено увагу на визначальних чинниках формування українців як нації, політиці самодержавства щодо обмеження їх участі в економічному житті.

Безпосередньо проблемі етнонаціонального розвитку України в цілому, зокрема і Правобережжя присвячена праця історика П.-Р. Магочія: “Україна: історія її земель та народів” [432]. В її основу покладено концепцію численних лояльностей і виключної ідентичності й тим самим проілюстровано її як ключ для з’ясування багатогранності українського відродження XIX ст. Не менш важливо, розуміння особливостей української ментальності і національної свідомості. Це перша книга, де вчений намагається змалювати розвиток всіх народів і культур, які коли-небудь проживали українських землях. Ці народи згадуються лише як чинники негативного впливу на етнічних українців. В праці зазначається, що росіяни, поляки, євреї, кримські татари, німці, румуни, греки поряд з іншими, які проживають на території України, розглядаються і розуміються як невід’ємна частина української історії.

Важливу групу праць, пов’язану з висвітленням окремих змін у складі народонаселення регіону в зазначений період, складають докторські та кандидатські дисертації Л. Баженова [590], М. Бармака [591-592], О. Бернштейна [593], Ю. Білика [594], А. Боднар [595], С. Борисевича [596], Ю. Войтенка [597], А. Гуменюка [598], І. Гуржій [599], А. Задорожнюка [600], С. Єсюніна [601], О. Кримської [602], А. Криськова [603], С. Сидорука [604], О. Скуси [605], Н. Стоколос [606], О. Суліменко [607], А. Філінюка [608], Б. Хіхляч [609], А. Черепанова [610], В. Шандри [611], Н. Щербак [612]. У них простежується їх місце в житті Правобережжя в умовах імперії.

До питань етнонаціонального та етнодемографічного розвитку Правобережжя в контексті загальної історії України останнім часом помітно зростає увага з боку зарубіжних дослідників. Найбільший внесок у вивчення проблеми зробили російські історики Є. Анісімов, О. Большаков, Л. Горизонтов, М. Долбілов, О. Єлісеєва, П. Ковалевський, Л. Кошман, Л. Лисенко, О. Манько, Б. Миронов, О. Міллер, Б. Пономарьов, А. Ремнєв, Л. Шепелев; австрієць А. Каппелер, англієць Н. Дейвіс, француз Д. Бовуа, японець Т. Мацумури тощо.

О. Міллера можна назвати одним із провідних російських фахівців з історії імперії, вивчення історії українського питання. Історик зосередив свою увагу на чинниках, які завадили Росії асимілювати український етнос і русифікувати

Україну, хоч для цього були створені усі необхідні умови [441-446]. У монографії, яка присвячувалася західним окраїнам Російської імперії [360] йдеться не тільки про те, що в наслідок поділів Польщі Росія отримала густозаселену територію, а й про те, що інтенсивність її політичного та економічного розвитку була значно вищою, ніж в інших частинах імперії.

Сучасна московська дослідниця О. Єлісеєва присвячує монографію появи державних проектів, пов'язаних з вигодою політичних союзів, дипломатичних і воєнних акцій з природнім географічним розташуванням Росії [350], адже виникнення та формування зовнішньополітичних доктрин здійснили помітний вплив на розвиток Правобережної України, а також міжнародних відносин.

Значний інтерес представляє низка ґрунтовних праць з соціальної історії Росії періоду імперіалізму історика Б. Миронова [447], що стала першим у російській історіографії принципово новим концептуальним дослідженням соціального напрямку. На увагу заслуговує монографія Б. Миронова про розвиток російського міста в 1740–1860 рр. [448], де проаналізовано їх соціальну структуру, мобільність мешканців, менталітет станів як значний фактор соціальної динаміки. Незважаючи на те, що міста і містечка Правобережжя в ній практично не представлені, але є чимало важливих теоретичних узагальнень, які дають можливість частково відтворити соціальні процеси розвитку міст краю.

Цікавий матеріал про функціонування управлінської системи Росії загалом, і на рівні губерній й повітів Правобережної України містить праця Л. Шепелева “Чиновницький світ Росії. XVIII – XX ст.” [565], що дозволяє простежити принципи державного управління на місцях, розкрити роль місцевих поміщиків як елементів державної влади і переконатися в тому, що українці регіону були позбавлені права брати участь у роботі місцевих органів державної влади і самоуправління.

Але загалом для сучасної російської історіографії залишається майже незмінним підхід щодо українців як різновидності російської нації, як пише П. Ковалевський, які є “тільки відтінки проявів життя однієї основної нації – російської” [397, с.96].

Що ж стосується сучасної польської історіографії, яка, за визначенням М. Паньків, вирізняється полоноцентричним характером [469], то для неї найбільш прикметними є орієнтація на різноманітні методологічні підходи та більш зважений аналіз царської політики щодо поляків і того, що землі Правобережного регіону залишалися бути історичною частиною Речі Посполитої [460]. Більшість польських істориків, на противагу російським дослідникам, розглядає корінних мешканців українців (русинів) окремою етнографічною групою польського народу. В центрі уваги багатьох вчених, у тому числі Ш. Ашкеназі, Я. Кухажевського, Х. Мосціцького, В. Токата, М. Хандельсмана та інших, як і раніше, перебувають питання про національні повстання, польський визвольний рух і репресії російської влади. Для них характерним є відстоювання тези “поляки проти імперії, імперія проти поляків”. Приміром, В. Сливовська детально описує репресивне ставлення самодержавства до поляків і їх долю, наголошуючи, що через систему гноблення і переслідування царизм провокував відповідну реакцію поляків. Дослідниця детально описує репресивні механізми, що застосовувалися в Росії до представників польського визвольного руху, що об’єктивно позначилося на чисельності польського етносу і його частці в складі населення Правобережжя [581].

Етнонаціональний і релігійний фактори на її території і пов’язані з ними усі загострення суспільно-політичних відносин виступали об’єктивними чинниками позбавлення поляків їхньої державності. Про це ми можемо дізнатися із розвідки польського історика В. Серчика, який досліджував економічний розвиток магнатських господарств на Поділлі наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. [579]. Нині польські історики такі, як М. Буткевич, Х. Глембоцький, А. Зайончковський, А. Подраза, І. Рихлікова, В. Серчик, А. Шалва та інші, досліджують соціальні зміни в середовищі магнатів і шляхти, їх ролі у господарському та культурному житті Правобережжя [572, 575, 580, 582].

Наприклад, ґрунтовністю та багатством джерельного матеріалу вирізняється робота сучасного польського історика Х. Глембоцького “Fatalna sprawa: Kwestia polska w rosyjskiej myśli politycznej” (“Рокове питання: Польська проблема в російській політичній думці”) [573, 574], де суттєво поглиблено розуміння ролі

інтелектуалів і, в більш широкому розмні, освіченого суспільства в урядових проектах інтеграції території колишньої Речі Посполитої в 1850–1860-х рр. Х. Глембоцкий розглядає “польське питання” як один із центральних факторів формування російського націоналізму проімперського зразку. “Польське питання” було площадкою зустрічі між вимогами консолідації імперського простору та ліквідації обособленности окраїн, з одного боку, і реформістським духом, типовим для післекримської Росії, з другого.

Помітної ваги у відтворенні трансформації системи соціальних відносин набувають праці австрійця А. Каппелера, англійця Н. Дейвіс, француза Д. Бовуа, японця Т. Мацумури. Окремо варто виділити трилогію Д. Бовуа, [285] в якій представлений об’єктивний погляд на стан магнатурій в умовах розгортання соціальних репресій проти шляхетства Правобережної України в 30-х – на початку 60-х рр. XIX ст. Автор вказує, що конфіскація помість правобережної шляхти не тільки нанесла сильного удару по позиціях великого польського землеволодіння, а й позначилася на її декласації. Для нас принциповим є положення ученого про підтримку репресивної політики царизму щодо польської дрібної шляхти з боку її заможної верхівки.

У книзі Д. Бовуа “Шляхтич, кріпак і ревізор” [286] один із розділів, присвячений проблемі декласації в період між повстаннями 1830–1831 рр. і 1863–1864 рр. В ньому розглянуті урядові рішення щодо декласації дрібної шляхти та офіційна статистика про її реалізацію. Інша книга Д. Бовуа “Битва за землю в Україні” [287] стала продовженням попередньої. Питанням декласації дрібної шляхти та інших соціальних груп у цій книзі присвячені кілька глав. Домінантою першої книги є теза про те, що після польського повстання 1830–1831 рр. уряд Російської імперії став вважати правобережну шляхту “витратним матеріалом” і шляхом знищення соціальних привілеїв цієї соціальної групи вирішив розчинити її в селянстві і міщанстві. Загалом, дві його книги описали весь процес декласації – від початку проведення акції до її реалізації. 2007 р. світ побачила третя праця Д. Бовуа “Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр.”, чим фактично підсумувала цикл праць одного з найвідоміших західних істориків, чий науковий

інтереси пов'язані з Україною, які він сам назвав “малою українською трилогією” [285]. У Польщі з'явилося інтегроване на понад 800 сторінок видання під промовистою назвою “Український трикутник. Шляхта, царат і простолюд на Волині, Поділлі та Київщині, 1793–1914”. Попри спірність деяких полемічних суджень його автора, воно разом з іншими розвідками може стати цеглинкою “на тяжкому шляху, що провадить до завжди загадкової правди історії” [570, с.9].

Е. Таден першим в історіографії звернув увагу на багатозначність поняття “русифікація” [584]. Хоча пізніше як сама класифікація русифікаторських процесів, запропонована Е. Таденом, так і її конкретне застосування не раз оспорювались і корегувались, зокрема О. Міллером [443; 359], виділені ним відмінності між добровільним і примусовим обрусінням, між обрусінням еліти та простолюду, між уніфікацією інститутів за загальнімперським зразком і нав'язуванням культурної та мовної єдності – ці відмінності і сьогодні враховуються істориками. Цілком природно, що історики, яким Е. Таден проклав шлях на захід імперії, з набагато більшим ступенем зосередились на історичній, політико-адміністративній, етноконфесійній та етносоціальній специфіці кожної зі згаданих територіальних одиниць і виявили масу матеріалу для відповідних case studies. Підкреслимо також, що в дослідженні Тадена політика на окраїнах постає скоріше регіональним феноменом, ніж фактором стабільності зібраного організму імперії в цілому.

Розвиток Правобережної України в обраному періоді частково висвітлений у працях з історії євреїв на теренах України. Наприклад, у виданні Я. Хонігсмана та А. Наймана “Євреї України” [557] проводиться теза, згідно з якою після приєднання Правобережжя до Росії три чверті українських євреїв займалися ремісництвом і торгівлею. Важливу інформацію про правобережні міста і містечка, передусім статистичні дані та аналіз національного і соціального складу міського та містечкового населення регіону загалом і купців, зокрема, містить історичний путівник “Сто єврейських містечок України” [524].

Зроблений історіографічний огляд засвідчує, що з вивчення історії Правобережжя наприкінці XVIII – кінця 50-х рр. XIX ст. проведена значна робота. Зусиллями вчених, науковців і краєзнавців опрацьовано і введено до наукового

обігу величезний фактичний матеріал, створено чималу наукову базу, охарактеризовано низку фактів і явищ, а також напрацьовано досвід їх систематизації й осмислення. Автори переважно акцентували увагу на статистичних показниках, фактах, які засвідчують динаміку господарського розвитку, на кризових явищах у сфері економіки Правобережжя тощо. Проте, в українській, а тим більше російській і польській літературі, що перебували на позиціях великодержавності, на жаль, достатньо не висвітлено утвердження і консервування в правобережних землях малокультурного, варварського кріпосницького господарювання. Всебічного відображення не знайшло ігнорування національного питання і те, що запроваджений в Україні механізм політичного управління максимально забезпечував національне гноблення. Саме тому праці дослідників вимагають детального всебічного аналізу та ґрунтовного осмислення і вивчення.

Таким чином, нами з'ясовано, що у вітчизняній і зарубіжній історичній літературі склалась практика, відповідно до якої найбільший інтерес становили численні політичні та економічні явища, а питання етнонаціонального та етнодемографічного розвитку Правобережжя, які виступали системоутворюючими складовими суспільного життя – відображення майже не знайшли. Іншими словами, питання про те, як споконвічні українські землі ставали неукраїнськими за рахунок демографічних змін поки що залишилися поза науковими інтересами істориків. Як результат, цілісна соціальна історія нашого народу і такого великого регіону України, як Правобережжя, досі залишається в науковій літературі малодослідженою. Практично не має наукових розвідок, присвячених етнонаціональним та етнодемографічним трансформаціям у Правобережній Україні від часів її приєднання до Російської імперії до середини XIX ст.

Разом з тим, у житті корінних мешканців регіону за більш як півстоліття відбулись істотні етнонаціональні та етнодемографічні трансформації, детерміновані такими політичними чинниками, як поділи Речі Посполитої, включення правобережних земель у склад північно-східної держави, політикою інкорпорації їх в суспільно-політичне, соціально-економічне та духовно-культурне

життя Російської імперії, яка визначила його приналежність до іншої метрополії та докорінно змінила загальну ідентифікацію українців.

1. 2. Джерельна база дослідження.

Для досягнення сформульованої мети і успішного розв'язання досліджуваних завдань нами опрацьовано значна кількість історичних джерел. Джерельну базу роботи складає комплекс різноманітних за походженням і змістом документи: серед них архівні справи і матеріали [1-132]; законодавчі та нормативно-правові акти Російської імперії, маніфести, положення опубліковані в двох випусках Повного зібрання законів Російської імперії, або окремими виданнями [133-160]; історико-статистичні й документальні збірники [161-211], матеріали періодичної преси XIX ст. [216-260], а також спогади, мемуари, епістолярії, щоденники [212-215]. До опублікованих джерел належать й правові акти: закони, матеріали, надруковані у збірниках, та наративні джерела.

Основу джерельної бази дослідження склали документи і матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, державних архівів Вінницької, Житомирської, Київської та Хмельницької областей. Зокрема, важлива інформація про етнодемографічні та етнонаціональні трансформації в Правобережжі й Україні загалом, їх особливості та розгорнуту характеристику почерпнуто з фонду 442 “Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора” ЦДІАУ. Окремо слід виділити звіти генерал-губернаторів про губернське господарство за різні роки, в яких нам вдалося відшукати пояснення найгостріших етносоціальних питань Київської губернії першої половини XIX ст. У звітах представлені статистичні дані – огляди показників народжуваності та смертності населення, розрахунки податків і повинностей, прибутків й видатків міст, різноманітні відомості про народну освіту, про чисельність міських і сільських шкіл та їх учнів різних етносів Правобережжя.

Серед джерел значну кількість становлять скарги, доповідні, кримінальні справи, які сформовані з наявних офіційних документів із проведених розслідувань. Ознайомлення зі змістом скарг дозволило з'ясувати характер і специфіку стосунків між залежними селянами та поміщиками дореформеного села, церковнослужителями й селянами; проливає світло на ступінь релігійності селянства, діяльність духовенства в залагодженні конфліктних ситуацій у регіоні.

Цікаві відомості про матеріальне становище священиків та церковнослужителів Київської єпархії про кількість землі, яка їм належала, розміщуються у ЦДІАК України: ф. 127 “Київська духовна консисторія”, ф. 712 “Київська духовна семінарія”. У фондах також зберігаються матеріали, які засвідчують проблеми освіти в Київській губернії в першій половині XIX ст. Зокрема, опрацьовані нами дані фіксують кількість учнів у навчальних закладах губернії, джерела фінансування освітніх установ громадою та державою, прізвища вчителів та священиків, які працювали у школах, подеколи – їхній сімейний стан, оплату праці, матеріальне забезпечення шкіл і педагогів. У ф. 127 “Київська духовна консисторія” виявлені й запроваджені до наукового обігу матеріали насичені великою інформативністю, зокрема із клірових, сповідальних та метричних книг. Опрацювання цих архівних документів дає інформацію про священиків, їхні родини, шляхтичів, підданих, тих, хто сповідувався й причащався, про відбування різних обрядів священнослужителями.

У ф. 533 “Київський військовий губернатор” опрацьована інформація про реалізацію державних інтересів Росії в губерніях Правобережної України, кадровий склад присутственних місць, механізми впливу військових губернаторів і їх адміністрацій на зміни в складі народонаселення через розквартирування імперських військ, стимулювання змін в системі земельної повинності, соціально-станових перетвореннях.

Масив інформації зосередженої в фф. 484 і 486 (Київського головного суду і Київської палати цивільного суду), створив можливості простежити поширення кріпосництва, питань власності, визнання дворянства, умов звільнення селян від кріпацтва, захоплення поміщиками значних масивів земель.

Про врахування структурно-соціального аспекту в різних сферах суспільного життя Подільської губернії чималий фактичний матеріал ми почерпнули в камеральних і топографічних описах фондів Державного архіву Хмельницької області – найбільшого регіонального зібрання за обсягом документів з історії Правобережної України зазначеного періоду [614]. Серед документів і матеріалів фондів 29, 115, 227, 228, 315 особливе місце посідають звіти губернаторів, дані статистичних комітетів, господарського, торгівельного секторів, де міститься чималий фактичний матеріал про насадження царизмом феодально-кріпосницької систем, загострення соціальних протиріч у зв'язку з посиленням національного, соціально-класового та релігійного гноблення місцевого населення з боку держави, магнатів і шляхти та духовенства, про зловживання імперської влади, соціальне положення росіян й поляків тощо. Іншими словами, вміщений у них фактичний матеріал засвідчує про вплив політичного чинника на соціальні зміни в складі населення Правобережної України вже з 90-х рр. XVIII ст.

Значний науковий інтерес викликають документи і матеріали низки справ фонду 115 “Подільська губернська креслярня” [109, 110], передусім, топографічні описи, межові журнали і книги, рапорти, донесення, тексти клятв чиновників та інші, що робить можливим скласти уявлення про організацію та проведення межкування з сусідніми державами, між губерніями та повітами, вимоги і підходи до визначення та прокладання межових ліній, фінансування і матеріальне забезпечення діяльності межових комісій. Зі справ стає відомо, що силами землемірів і великої групи військових інженерів протягом 1793–1798 рр. були зібрані детальну інформацію про економічне, географічне та соціальне становище краю, що лягла в основу створеного в 1800 р. губернським землеміром К. Екстером ґрунтового “Опису Подільської губернії”

У фонді 227 “Подільське губернське правління. 1796–1919”, що містить більше 35,9 тисяч справ, об'єднаних у низку окремих масивів, вивчено справи з відомостями про соціально-станову та етнонаціональну приналежність чиновників і службовців, виконання мешканцями Поділля різноманітних повинностей, організацію та функціонування міських магістратів, перенесення на український

грунт російської системи податків і повинностей, про умови праці і життєвий рівень корінного населення, джерела та обсяги його доходів, про вплив дислокованих на теренах Подільської губернії російських військ на соціальне самопочуття мешканців, взаємини між поміщиками та селянами, про жорстоке поводження з кріпаками, ставлення представників російської влади і армії до населення, про зміни та трансформації в духовно-релігійній сфері [111].

У справах фонду 228 “Канцелярія Подільського губернатора 1796–1917” який нараховує понад 10,7 тисяч справ, відкладена значна інформація про діяльність місцевої адміністрації на користь метрополії, про налагодження та здійснення самодержавного контролю за всіма сферами суспільного життя, про створення фіскального та репресивного механізму, про боротьбу з непокорю мешканців, втечами селян і солдат, про залучення армії до реалізації внутрішньої політики, про гострі конфлікти військових із цивільними населенням, про системні міжконфесійні протиріччя тощо [112].

Більш системно трансформації в духовно-релігійній сфері дозволяють відтворити документи фонду 315 “Подільська духовна консисторія”. Вивчені нами справи засвідчують численні факти про напружені етносоціальні взаємини та соціальну напругу на релігійному ґрунті, ворожнечу на рівні конфесійного протистояння між православними християнами і римо-католиками, про зловживання владою поміщиків-поляків над українськими селянами-кріпаками, про секретне хрещення євреїв за православним обрядом, які вчиняли різні злочини, про часті таємні переходи жителів із православної у католицьку віру. Значний обсяг інформації, що зосереджений у численних рапортах, донесеннях управлінців, поліцейських і судових чиновників й православних священнослужителів, відомостях, циркулярах, зверненнях тощо стосується чинників, які зумовлювали перехід уніатів у православ'я, дозволяють простежити, які методи використовувала імперська влада, щоб домогтись переходу уніатів у православ'я і як православ'я втрачало можливість слугувати інструментом ідентифікації українців [113-121].

Опрацювання низки справ фонду 29 “Проскурівський міський магістрат” робить можливим реконструкцію механізму та особливостей трансформаційних

процесів у середовищі шляхетського стану і його декласації, реконструкції ступеня захищеності мешканців регіону з боку російських властей тощо [108].

Не менш цінним у контексті відтворення етнодемографічних і етнонаціональних трансформацій на теренах Правобережжя наприкінці XVIII – на початку XIX ст. є вивчення комплексу документів і матеріалів Державного архіву Вінницької області – передусім, фондів Д-506 Вінницьке духовне правління. 1800–1860 рр., Д-546 Липовецький нижній земський суд. 1801–1857 рр., 678 “Бершадське міське правління”, Д-606 Ольгопільське духовне правління. 1796–1860 рр., які роблять можливим відтворення трансформаційних процесів у соціальній сфері більшості місцевостей краю. Так, їх залучення створює об’єктивне підґрунтя для виявлення ролі управлінського апарату, суду, поліції, прокурорського нагляду і військ у соціальних перетвореннях регіону досліджуваного періоду, з’ясування того, які соціальні верстви населення взяли під свій захист російські власті, виявлення, що відмінного та суттєвого в життя регіону внесло насадження самодержавством кріпосництва, чинників і закономірностей соціально-демографічних, етнонаціональних, класово-станових, етноконфесійних змін [87-90].

Великий масив документів і матеріалів про нормативно-правову базу соціальних перетворень, необхідної соціально-станової опори в регіоні, діяльність центральних і місцевих органів влади щодо захисту класу власників і те, що представлені найбільшійми верствами корінне населення було фактично поставлене поза законом; про соціальні, станові, класові, національні трансформації представляють справи Держархіву Київської губернії, зокрема фондів 1 “Київське губернське правління”, 2 “Канцелярія Київського цивільного губернатора”, 280 “Київська казенна палата”, 331 “Липовецький повітовий землемір” [93-107].

Джерельну базу нашої роботи склали також опубліковані документи і статистичні матеріали. “Полное собрание законов Российской империи” [133-160] є універсальним джерелом, в якому найповніше представлено закони Російської держави початку XVIII – 50-х рр. XIX ст. Цей цілісний, історично сформований комплекс джерел дозволяє досягнути основні аспекти урядової політики Росії щодо іноземців в новоприєданому регіоні. Значний хронологічний період документів

цього видання дає можливість простежити еволюцію законотворчості, політичну спрямованість діяльності уряду і особливості регіональної політики.

Завдяки вивченню, вміщених у Повному зібранні законів Російської імперії (ПСЗРИ-1) законодавчих і нормативно-правових актів нам вдалось реконструювати та осмислити правове поле, в якому відбувалися соціально-станові процеси в Правобережжі з кінця XVIII і до останньої чверті 50-х рр. XIX ст. в умовах Російської імперії. До першого видання Повного зібрання законів Російської імперії, яке нараховує 45 томів у 48 книгах, увійшли закони та інші законодавчі акти з 1649 р. до 1825 р. До другого видання, що складається з 55 томів у 125 книгах були включені законодавчі акти з 1825 по 1881 р. Саме в цих зібраннях міститься інформація про юридичний статус різних верств населення в Російській імперії, про специфіку діяльності центральних і місцевих органів влади, про адміністративно-територіальні зміни та їх вплив на інтеграцію та уніфікацію суспільного життя, тощо. Аналіз документів дозволив відтворити цілеспрямоване посилення позицій росіян через її утвердження в різних установах місцевої влади і самоуправління, перерозподіл власності на їх користь, створення пільг і привілеїв, включаючи поляків, євреїв та інших іноземців, що забезпечило перетворення регіону у важливу складову загальноімперських політичних, національно-культурних і духовно-релігійних відносин. Інформаційні можливості законів й багатьох нормативних актів Російської імперії стали джерелом вивчення шляхів і засобів діяльності центральних і місцевих органів влади, спрямованих на підпорядкування внутрішнього життя українців, поляків, євреїв, вірмен загальнодержавним цілям, посилення контролю за політичною, господарською, релігійною та культурною сферами. Ознайомлення з низкою документів “ПСЗРИ” також допомогло осмислити як змінювалося на користь росіян правове поле соціально-структурних відносин. Скажімо, вже з перших іменних указів імператриці Катерини II та її наступників Павла I, Олександра I і Миколи I стає відомо, що вони робили все задля перетворення нових підданих у слухняних виконавців їхньої волі, забезпечення перерозподілу сфер діяльності на свою користь [133, № 17112].

Для російського законодавства досліджуваного періоду характерним був історично обумовлений рівень правничої свідомості, який значною мірою ототожнював політичні цілі із правовими, що особливо виразно проявлялося в управлінні українськими територіями. Іншою особливістю російських кодифікаційних зібрань законів було вміщення багатьох не правничих актів, різного виду управлінських розпоряджень, котрі й за формою і за змістом не відповідають сучасному розумінню закону. У їхніх текстах подавався перебіг подій на місцевому рівні з міркуваннями губернаторів та генерал-губернаторів, що й зумовило використання вміщеного там фактичного матеріалу.

Документи ПСЗРИ – II мають велике значення для дослідження становища шляхти, дворянства, купецтва, духовенства, робітництва, селянства, їх юридичного статусу та впливу на політико-соціальну сферу Російської імперії [153-160].

Опубліковані законодавчі джерела є досить численними й різноманітними. Вони дають можливість проаналізувати урядову політику, з'ясувати її загальні закономірності стосовно регіонального та місцевого управління, з'ясувати основні напрями діяльності губернської адміністрації. Але під час роботи з законодавчими документами необхідно знати, що цей вид джерел не завжди точно відображав реальне становище справ у державі й не фіксував усієї різноманітності проблеми місцевого управління. Щодо опублікованих статистичних збірників слід зауважити, що рівень тогочасної статистики залишався низьким. Вона не враховувала динаміку суспільних процесів, ігнорувала таке питання, як професійний і становий склад населення міст, побіжно характеризувала релігійно-етнічний склад населення.

Доцільними для висвітлення теми виявились воєнно-статистичні огляди Російської імперії, які регулярно видавалися у Санкт-Петербурзі в 40–50-х рр. XIX ст., що містять численні статистичні дані про Правобережну Україну. Найбільший інтерес для нас представляли опубліковані досить детальні описи Подільської губернії, зосереджений у них цінний фактичний матеріал про національний склад та народонаселення краю, стан освітньої та духовно-релігійної сфер. Так, наприклад, у “Военно-статистическом обозрении Российской империи” (1849) так характеризували місцевих поляків: “Поляки складають вищий стан і, крім того,

колишню шляхту, одновірців і частково селян... Поляки загалом мають перевагу в галузі розумової освіченості перед представниками великоросів і малоросів. Кожний шляхтич і більшість селян – католиків й, навіть, жінки грамотні” [168]. Але більшість інформації у таких документальних збірниках припадає на 40-і рр. ХІХ ст.

Разом із архівними матеріалами пізнавальною є географічно-статистична інформація про Подільську губернію, зроблена В. Гульдманом [172], яка дозволила показати на конкретних даних, у чиїх інтересах здійснювалися перетворення, в тому числі й у соціальному складі населення. Чимало статистичних відомостей про Поділля середини 50-х рр. ХІХ ст. подає у своєму дослідженні Н. Столпянський [204], Толмачёв И [205], Тутковский П. [209] зокрема про станові трансформації населення регіону, в тому числі купців, серед яких все більше переважали євреї.

Корисною книгою, яка вважається однією з перших серій є “Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся” Л. Похилевича [197-198]. Вітчизняна історіографія віднесла працю дослідника до таких, що мають “деяке довідкове значення”. Попри все “Сказания...” були й залишаються до нашого часу кращою краєзнавчою працею такого роду з історії Київщини. Це видання вперше супроводжується ґрунтовними географічним та іменним покажчиками. У його дослідженні містяться також аспекти церковно-релігійної й етнічної політики Російської імперії.

Не можливо оминати увагою історичне джерело І. Фундукля “Статистическое описание Киевской губернии” [199-201], де розглянуто етнічне, демографічне, рекрутське питання Київської губернії, що дає можливість більш повніше охарактеризувати її етнодемографічний розвиток.

Протягом 1796–1798 рр. завдяки силам військових інженерів та землемірів, були зібрані свідчення про економічне, географічне та соціальне становище краю. Ці матеріали опрацював губернський землемір К. Екстер і зібрав їх в Описі Подільської губернії 1800 р., що був поданий подільському губернатору. Згідно нього, в краї наприкінці ХVІІІ ст. налічувалося 14 міст та 88 містечок. У 1819 р. подібний опис краю зробив губернський землемір В. Рудницький [176]. Варто сказати, що дані

документи вже досить давненько привернули увагу дослідників, які опублікували опис В. Рудницького та фрагменти з опису К. Екстера. Їх цінність полягає в тому, що створює можливості для з'ясування соціальних процесів наприкінці XVIII – в перших десятиліттях XIX ст., особливо зміни станового складу на користь росіян і євреїв у містах і містечках, захоплення разом із поляками керівних позицій в управлінні, власності, розподілі доходів.

Серед джерел вивчення соціальної структури розвитку Поділля особливе місце посідають періодичні видання. “Подільські єпархіальні відомості” (далі – ПЄВ) [216-259] викликають науковий інтерес своєю увагою до соціально-політичної та релігійної історії Поділля. На сторінках ПЄВ протягом 60–90-х рр. XIX ст. публікувалися історико-статистичні описи майже всіх міст і багатьох містечок краю. Вже в перших номерах цих періодичних видань вийшла серія історичних нарисів із характеристикою релігійного розвитку міст і містечок.

Велика роль у публікаціях нарисів з історії населених пунктів губерній Правобережної України із зазначенням багатьох соціально-етнічних аспектів належить М. Орловському, який продовж багатьох років здійснив історико-статистичні описи таких міст і містечок, як Вінниця, Бар, Могилів, Меджибіж, Брацлав, Ярмолинці та ін [242-249].

Цікавими з точки зору досліджуваної проблеми є польська література-джерела, вивчення яких дозволяють глибше осмислити природу, специфіку, спрямування колонізації Правобережжя з боку російських і польських меншин [169; 180; 188; 206]. При дослідженні місця та ролі польського населення у етнонаціональних і етнодемографічних змінах регіону вагоме значення займають погляди й наукові твердження, подані в працях “Польская колонизация Юго-Западного края” П. Куліша [179, с. 483-451], “Евреи и поляки в Юго-Западном крае” М. Драгоманова [342, с. 133-149], в сьомому томі “Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край” П. Чубинського [210], “Топографическо-статистические материалы...” Н. Тарановського [206], “Волинь, Поділля і Русь Червона” О. Яблонівського [211].

Вагоме значення для дослідження проблеми мають праці відомого діяча місцевої польської общини В.-Л. Марчинського. Свою науково-літературну діяльність він розпочав з публікації протягом 1816–1820 рр., зокрема його кілька популярних книг і підручників з всесвітньої історії для польських шкіл краю. Важливим науковим здобутком В. Марчинського стала монографія в трьох томах польською мовою “Статистичний, топографічний і історичний опис Подільської губернії” (1820–1823) [182]. Зокрема, в другому томі автор виклав історико-статистичні і географічні довідки про всі міста, містечка і головні села краю. Третій том присвятив опису римо-католицької єпархії, історії проникнення на Поділля та діяльність католицьких орденів, розвитку польської освіти і культури з точки зору “цивілізації східних окраїн” Польщею.

Досить цінним джерелом є також зібрання варшавсько-віленських археографів М. Балінського, Т. Ліпінського і А. Пшездецького [167], які на початку 1840-х рр. зібрали, систематизували й видали потужну колекцію документів (люстрації, акти, грамоти та ін.), подали географічний, статистичний та історичний опис Польщі XVI – XVIII ст. у тритомнику “Старожитна Польща”. Другий том зібрання присвячений опису та документам Волинського, Подільського і Брацлавського повітів.

Слід зауважити, що упереджені погляди польських дослідників того часу на Поділля, Волинь і Київщину певною мірою корегувалися діяльністю відомої “української школи” в польській літературі та науці 20–50-х рр. XIX ст. [181]. Значним науковим здобутком “української школи” в середині XIX ст. стала українофільська діяльність історика А. Марцинківського, який, внаслідок багаторічних етнографічних зібрань на терені Київщини, Волині та Поділля, видав польською мовою головну працю – двотомник “Український народ” [183]. Автор прагнув ще раз відкрити правду польському суспільству про українську націю, підкреслити її високоінтелектуальну культуру і закликав до її визнання.

Окремий масив джерел становлять мемуари та епістолярні матеріали [212; 214]. Цікаві спогади про нащадків залишив І. Долгорукий після поїздок у 1810 і 1817 рр. на Київщину, описавши, у яких розкошах жили російські дворяни, їх близькі стосунки з польськими магнатами й важке життя селян, котрі їм належали [213].

Винятково детальним і водночас об'єктивним описом поліетнічності окремих населених пунктів на берегах Дністра є праця О. Афанасьєва-Чужбинського [166].

Із опублікованих джерел викристано видання “Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст.”, упорядниками й авторами вступної статті якого виступили С. Копилов і А. Задорожнюк. У ньому вміщені топографічні і камеральні описи Подільської губернії 1800 та 1806 рр. подільського губернського землеміра К. Екстера із відомостями про різні категорії населення з виділенням їх господарської діяльності, станової та конфесійної приналежності.

Отже, наведений джерельний огляд свідчить, що упродовж багатьох десятиліть проведено значну роботу щодо вивчення різноманітних аспектів етнонаціонального та етнодемографічного розвитку Правобережжя наприкінці XVIII – в 50-х рр. XIX ст. Зусиллями науковців опрацьовано і введено до наукового обігу величезний емпіричний матеріал, створено чималу джерельну базу, чільне місце в якій посідають вперше введені у науковий обіг архівні документи і матеріали, опубліковані документальні, передусім статистичні збірники і описи, а також законодавчі та нормативні акти російського самодержавства, якими регулювалася інкорпораційна, в тому числі етнонаціональна, етнодемографічна політика регіону.

1.3 Методологічна основа роботи.

Як відомо, конкретним засобом, який рухає пізнання вперед і дозволяє отримати нові знання, виступають методи наукового пізнання. Адже, слід розуміти, що обсяг і глибина нових знань залежить від ефективності застосування методів, багатоаспектності їх пізнавальної результативності. Теоретичною основою дослідження виступають фундаментальні філософські принципи, орієнтовані на розкриття об'єктивних зв'язків, складних явищ суспільного життя, всебічний аналіз суперечностей, які виникли в житті мешканців Правобережної України у перші

десятиріччя після її приєднання до Росії та проведення на її території країни самодержавної інкорпораційної політики. Слід зауважити, що в радянській термінології під Правобережжям тривалий час розуміли західну частину лісостепової смуги між кордоном Польщі і Дніпром [616, с.400].

У межах основних методологічних принципів особливе місце в роботі посідають загальнонаукові методи – аналізу, синтезу, аналогії, абстрагування та аналітичний, порівняльний, системний і структурний методологічні підходи [397, с. 42], що дозволяє простежити, систематизувати й осмислити конкретно-історичний матеріал, а всебічно й змістовно дослідити джерельну базу можливо лише при умові використання аналітичного підходу. Також застосовуються методи системного підходу та структурно-функціонального аналізу, котрі вимагають об'єктивного розгляду суспільного життя як цілісної системи взаємопов'язаних у ньому елементів. Соціальні явища у роботі розкриваються як структурно розчленована цілісність, у якій кожний елемент має певне функціональне значення. Саме тому виділяються взаємовідносини мешканців Правобережжя, зокрема представників титульного етносу, з державною владою та органами місцевого самоврядування, політична, соціальна, економічна та духовно-релігійна складові.

У процесі написання дисертації ключовими для нас були принципи історизму, об'єктивності, усебічності, системності та відповідності [496, с. 90-91]. Принцип історизму дозволяє підходити до досліджуваного об'єкта як такого, що виник за певних обставин, змінювався в часі та просторі, еволюціонував і розвивався, справляючи вплив на різні сфери життя. Він застосований при розгляді загальних процесів колонізації росіянами регіону, при аналізі реалізації інкорпораційної політики і зумовлених нею соціальних трансформацій. Принцип історизму став важливим інструментом вивчення процесів, явищ і фактів суспільного розвитку через призму їх конкретно-історичної обумовленості та індивідуальності. Це зобов'язує враховувати методологічні вимоги концепції ментальності в поясненні своєрідності поведінки та взаємовідносин українців, поляків, росіян, євреїв [618] і дозволяє підійти до розвитку Правобережжя в умовах інкорпораційної політики як суспільного явища, на яке впливали конкретні особистості, відшукувати

пояснення суперечливих наслідків їхньої діяльності. Історизм дає можливість відтворити картину минулого, відстежити зв'язок між минулим, сьогоденням і майбутнім, а також націлює на послідовне викладення матеріалу.

Важливу роль відіграли принцип об'єктивності, що дозволяє виявити сутність і достовірність процесів, явищ, фактів на основі з'ясування об'єктивності джерел, при чому дослідник має право на обґрунтування власної позиції. Наукова об'єктивність спонукала враховувати сукупність соціально-правових, духовно-культурних, політичних та психологічних чинників, що впливали на розвиток Правобережного регіону. Для нашої роботи дотримання об'єктивності полягало у неупередженому зображенні суперечливих інтересів різних соціальних груп, їх правового становища.

Принцип усебічності тісно пов'язаний із попередніми принципами, він передбачає розгляд об'єкта дослідження з позицій багатоаспектності, що включає соціальну, правову, соціокультурну сфери. Саме вони були основою політики інкорпорації Правобережної України і мали певною мірою відповідати загальноімперській матриці. Уніфікація новоприєднаного регіону мала завершити процес налагодження будівництва російської державності на приєднаних територіях. Принцип усебічності дає можливість зрозуміти: усе, що відбувається в Україні тепер – має глибоке історичне коріння.

Принцип системного підходу до проблеми розвитку Правобережної України після її включення до складу Російської імперії дозволяє з'ясувати причини змін і відносин у контексті внутрішніх і зовнішніх чинників, геополітичних факторів, складної динаміки розвитку соціально-станових, етнонаціональних і етноконфесійних відносин. Він дозволив подати матеріал у структурно завершеній формі, з'ясувати умови історичних подій, процесів та явищ, а також встановити причинно-наслідкові зв'язки. Це стало можливим завдяки використанню значного обсягу архівних джерел, статистичних матеріалів, періодичних видань, аналізу праць вітчизняних та зарубіжних дослідників. Для того, щоб об'єктивніше та адекватніше відобразити дійсність, ми не могли обійтися без критичного методу.

Застосування методу аналізу статистичних даних допомогло виявити вплив деяких незалежних одна від одної трансформацій на кількісні та якісні зміни суспільного життя. У дослідженні використано також метод статистичного аналізу емпіричних даних, що сприяє на основі відповідей на низку одних питань отримати пояснення багатьох прихованих процесів і явищ. Корисним у роботі виявився і формалізований метод дослідження, що передбачає аналіз, зіставлення та порівняння якісних даних, які подаються як опис, виклад фактів того чи іншого результату на основі розгляду послідовності взаємопов'язаних між собою соціальних дій, що зумовили його.

Серед загальнонаукових методів у роботі особливу роль відіграє дискурсивний метод, що передбачає врахування понятійних, логічних, опосередкованих аспектів і певною мірою відрізняється від чуттєвого, споглядального, інтуїтивного, безпосереднього методу пізнання [622, с. 343]. Важливе місце в методологічному блоці посідає метод експлікації, або анотації, роз'яснення, пояснення і оцінок, короткого письмового супроводу використаних матеріалів [625, с. 1390]. Виняткове значення з точки зору пізнання інкорпораційної політики як суспільного явища в житті мешканців Правобережної України має когнітивний метод. Адже, для того, щоб можна було досягти максимально об'єктивного відтворення минулого, потрібно детально вивчати як історичні джерела та дослідження, так і погляди істориків, окремі наукові концепції, напрями, діяльність історичних установ. У роботі застосовано хорологічний принцип, специфіка якого полягає в тому, що не час, а простір є основою структурного домінантою дослідження. Територію Правобережної України ми розглядаємо не тільки як ареал, на теренах якого відбуваються істотні зміни суспільного життя, а й його системоутворюючий чинник [305 с. 12].

Конкретними методами, на яких базується розвідка, є: метод порівняння, історико-хронологічний, історико-порівняльний, синхронний, метод переодізації, який базується на інтенсивності та напрямках наукової діяльності, метод узагальнення фактичного матеріалу. У дослідженні застосовані також такі принципи, як об'єктивної нейтральності в судженнях про минуле, увага до "іншого",

“периферійного” чи “другорядного”, прагнення зрозуміти та осмислити ментальність певних соціальних груп, передусім селянства. Застосування історико-генетичного методу забезпечило послідовне розкриття властивостей, функцій і змін реальності в процесі її історичного розвитку, що дозволило наблизитись до відтворення історії реальних подій суспільного життя в Правобережжі. Він дає можливість тлумачити тексти документів на тлі епохи, у контексті історичних подій та осмислювати їх із урахуванням сучасної методології і найновіших наукових досліджень. Окрім зазначених методів застосовується методи аналізу й синтезу, порівняльний та описовий, методи пізнання, конкретно-історичний підхід.

Історико-порівняльний метод характеризується встановленням схожих і відмінних рис у досліджуваних подіях. Логічною основою цього методу є аналогія (порівняння одних ознак схожості досліджуваного об'єкту з іншими його ознаками). Цей метод використаний для проведення порівняння соціального становища одних верств населення з іншими у межах Подільської, Київської та Волинської губерній в рамках досліджуваного періоду. Синхронний метод дав можливість співставити події та явища, що відбувалися водночас у різних місцях. Завдяки йому було досліджено та вивчено етнонаціональний та етнодемографічний розвиток у межах Київської, Подільської та Волинської губерній. Метод періодизації допоміг систематизувати історичний процес за хронологічними періодами, що відрізнялися між собою певними особливостями. Зокрема, враховуючи суспільно-політичні та релігійні процеси, які відбувались у Правобережжі в функціонуванні Римокатолицької церкви виділялося три періоди: перший (1795–1830) – формування нової інституційної структури; другий (1830–1831) – період піднесення суспільної активності католицької церкви та духівництва; третій (з 1832 р.), коли римокатолики підпадають під повну залежність від російського державного механізму. Цей процес особливо проявився після польського національного повстання 1830–1831 рр., через виявлену причетність до нього католицького духовенства.

Проблемно-хронологічний метод дозволив дослідити події і явища у хронологічній послідовності та тісному взаємозв'язку. Цей метод використаний при структурному оформленні роботи, в результаті якого її розділи мають чітку

хронологічну послідовність. Застосування історико-типологічного методу створило можливості для поділу об'єктів і явищ на певні типи, в основі яких закладені спільні ознаки. Цей метод ми застосували при аналізі джерел і поділили на такі типи: 1) законодавчі акти; 2) діловодна документація; 3) періодична преса та публіцистика; 4) статистичні матеріали тощо.

Реалізуючи дослідження неможливо було оминати метод контент-аналізу, за допомогою строгої процедури якого вивчили численні документи і архівні матеріали. Його застосування дозволило суттєво уникнути суб'єктивізму, більш об'єктивно підійти до інформації та фактичного матеріалу, досягти більшої наукової точності й правдивості того, що відбулося в Правобережній Україні на межі століть і на цій основі формалізувати відповідні висновки. Застосування контент-аналітичних підходів зробило можливим виявлення відповідності змісту багатьох наукових праць різних історичних періодів істориків і висновків. У процесі написання роботи нами було використано математичний метод, що дав можливість встановити кількісні залежності між досліджуваними явищами і процесами.

З огляду на сучасні тенденції з подолання спрощення в історії, зростає потреба в поглибленому вивченні історичного досвіду для його впливу на сьогодення, має місце інтеграція знань. в дослідженні було використано також міждисциплінарні методи. Це дало змогу висвітлити етнонаціональний та етнодемографічний розвиток губерній Правобережжя в складі Російської імперії загалом.

Висновки до розділу

Отже, аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії свідчить, що науковці здебільшого займалися питаннями економічної та політичної історії, а етнонаціональні та етнодемографічні проблеми цікавили їх значно менше. Іншими словами, питання про те, як споконвічні українські землі ставали неукраїнськими за рахунок демографічних й національних змін поки що залишалися поза науковими інтересами істориків. Як результат, цілісна соціальна історія нашого народу і такого великого регіону України, як Правобережжя, досі в науковій літературі мало

висвітлена. Практично не має жодної наукової розвідки, присвяченої дослідженню етнонаціональним та етнодемографічним трансформаціям у Правобережній Україні від часів її приєднання до Російської імперії. Здійснений історіографічний аналіз засвідчує про зростання інтересу дослідників до етнонаціональних та етнодемографічних проблем. Щоправда, автори мають свої етнічні погляди, що надає їхнім працям відтінку вибірковості та фрагментарності. Для їх досліджень було характерним висвітлення загальних аспектів трансформаційних змін етнонаціонального та етнодемографічного розвитку Правобережного регіону, акцентування уваги на польському і релігійному впливі, реформаторській діяльності російського самодержавства в цих сферах.

Аналіз джерельної бази дослідження етнонаціонального та етнодемографічного розвитку Правобережної України кінця XVIII – 50-х рр. XIX ст. свідчить про наявність достатньої кількості джерел для аналізу зазначеної проблеми, яка представлена різними типами історичних документів і матеріалів. Незважаючи на великий масив опублікованих і неопублікованих джерел низка проблем залишається ще поза увагою науковців. Інформація з архівних матеріалів переконує в потребі подальшого дослідження динаміки зростання мешканців, особливостей етнонаціональних перетворень, специфіки станових змін, трансформацію в етнорелігійній структурі мешканців та стану освітньо-кваліфікаційного рівня соціальних верств населення Правобережжя з метою глибокого та об'єктивного висвітлення етнонаціонального та етнодемографічного розвитку губерній регіону.

Методологічною основою роботи є комплекс підходів (аналітичний, порівняльний, системний, структурний), принципів (історизму, об'єктивності, системності, відповідності) і методів (філософський, загальнонауковий, спеціально-науковий). Саме їх залучення сприяло всебічному та ґрунтовному висвітленню подій, фактів і явищ, пов'язаних із етнонаціональним та етнодемографічним розвитком губерній Правобережної України кінця XVIII – 50-х рр. XIX ст.

Розділ II

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ПАНОРАМА В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – В 50-Х РР. XIX СТ.

2.1 Політико-адміністративні та суспільно-політичні перетворення в регіоні.

Відомо, що тривалий час етнічні українські землі перебували в складі більш могутніх сусідніх держав. Зокрема, з 1569 р. значна їх частина входила до складу Речі Посполитої, у тому числі Правобережна Україна, а в результаті другого та третього поділів вона опинилося під владою Російської імперії. Царським указом від 1 травня 1795 р. в Правобережжі було утворено Брацлавську, Волинську і Подільську губернії, а наприкінці місяця їх було перетворено в намісництва [615, с.688]. Це закономірно позначилось не лише на суспільно-політичному й соціально-економічному розвитку, а й на демографічних і соціально-етнічних змінах регіону.

Анексувавши Правобережжя та розгорнувши інкорпорацію [613, с.399] в імперський організм Російської держави, царизм нав'язав суспільству екстенсивну модель відтворення населення і спрямував міграційні потоки, що істотно змінили його етнонаціональну та етнодемографічну характеристику [223, с.139-153].

Інкорпорація Правобережжя супроводжувалося його політико-адміністративним освоєнням російською державою, яке слугувало засобом перетворення Санкт-Петербургом великого українського регіону із так званих східних кресів Речі Посполитої в органічну частину державного механізму Російської імперії як просторової основи для організації та діяльності місцевих органів в інтересах самодержавства [216, с.513; 217, с.537; 218, с.575; 219; 220].

Слід зауважити, що на території регіону росіяни, не звертаючись до якихось перехідних форм, відразу ж почали впроваджувати загальноімперський адміністративно-територіальний устрій у формі губерній і повітів, які формувалися виключно з урахуванням можливостей розміщення та утримання там

управлінського апарату, поліції та військ [334, с.108]. Адже в Санкт-Петербурзі чітко усвідомлювали необхідність реалізації невідкладних адміністративно-територіальних заходів у приєднаних українських землях і розглядали їх як важливий чинник на шляху оформлення політичного статусу та уніфікації регіону. Адже він суттєво відрізнявся від традицій, які склалися в Правобережжі впродовж кількох століть. До того ж, царизм був зацікавлений у створенні вигляду, ніби великий український регіон завжди перебував у складі імперії. Царський уряд докладав зусиль для того, щоб адміністративно-територіальний поділ не збігався з етнографічним розселенням корінних мешканців. Тому, з його приєднанням росіяни міняли не тільки межі існуючих адміністративно-територіальних одиниць, а й самі адміністративні центри [540, с.105]. Кордони губерній і повітів не залишили за принципом воєводств і повітів ще й тому, що вони постійно нагадували б про минуле та спонукали місцеву верхівку до повернення старих часів [95; 96].

Із достатньо великого масиву наукової літератури не важко переконатись, що вся політика російського царизму в регіоні від початку і до кінця опирались на силовий метод – армію. Мабуть, саме тому автори видання “Історія України”, опублікованого під редакцією В. Смолія, достатньо переконливо стверджують, що “свою колонізаційну політику стосовно українського народу російська влада здійснювала адміністративними методами ” [374, с.152]. Владу зосереджено у руках військових губернаторів, підпорядковували цивільних губернаторів, губернські правління та дислоковані війська. У 1832 р. на базі Волинської, Київської і Подільської губерній було створене Київське генерал-губернаторство, покликане сприяти подоланню відцентрових тенденцій, успадкованих від попередніх державних утворень. Модернізація та раціоналізація управління зумовили поетапне й поступове одержавлення та зросійщення суспільно-політичного, соціально-економічного й культурного життя, що об’єктивно вплинуло на етнонаціональні спільноти. Владу зосереджено у руках військових губернаторів, підпорядковували цивільних губернаторів, губернські правління та дислоковані війська.

Численні сучасні наукові розвідки засвідчують, що російське самодержавство не тільки приєднало силою зброї Правобережну Україну, воно з її допомогою

організувало управління регіоном і підпорядкування новій владі усіх сфер його суспільного життя. Адже на чолі приєднаних земель імператриця Катерина II поставила спочатку генерала М. Кречетникова, а після його смерті – іншого посадовця генерала Т. Тутолміна, який очолював російську адміністрацію з 19 травня 1793 по грудень 1796 р. [169, с.57]. Останній, на відміну від першого, в своїх руках зосереджував лише цивільну владу, оскільки головокомандувачем окупаційними військами став князь Ю. Долгорукий.

Тоді в Правобережжі з'явилися нові керівники, росіяни та поляки, що не менш наполегливо запроваджували російські імперські порядки [312, с.32]. Зокрема, завдяки поблажливості та лояльності Павла I та Олександра I до поляків, вони зосередили в своїх руках всю адміністративну і судову владу й перенесли старі методи управління стосовно пригноблення корінних мешканців і приборкання православного народу [175, с.18]. Імператор, прихильно ставлячись до поляків, надав їм великі права і привілеї як дворянам [316, с.40]. Вони обиралися на сеймики і обирали губернських і повітових маршалів (предводителів дворянства) та інших урядовців до головних судів і президентів інших судів [461, с.15]. Це об'єктивно відбилось як на загальному становищі в Правобережжі, так і на його етнонаціональних та етнодемографічних перетвореннях. Українці не допускалися до управлінського апарату, адміністрування регіону тощо.

В губерніях влада була зосереджена у руках військових губернаторів, яким були підпорядковані не тільки дислоковані на підлеглий їм території війська, а й цивільні губернатори та створенні водночас із визначенням трьох губерній – губернські правління. Не випадково своїм указом від 28 березня 1794 р. Катерина II веліла генералу М. Репніну виділити частину військ для забезпечення порядку і спокою в губернії: "...щоб та частина, яка єдино для збереження спокою в губернії призначена, відділена уже була в ваше точне розпорядження на підставі установлень Наших..." [186, с.161].

Досить ґрунтовне пояснення, як саме впливав на суспільне життя Правобережжя військовий чинник, подав в одній із своїх статей А. Філінюк. Він пише, що на території регіону військова присутність росіян вирішувала одночасно

виконання кількох взаємопов'язаних функцій. По-перше, армія відігравала роль фактора державного облаштування, здійснення управління, забезпечення стабільності, попередження можливих соціальних незадовольень, конфліктів, загострень і зіткнень у регіоні, який переживав величезні цивілізаційні трансформації, викликані ліквідацією Речі Посполитої та приєднанням до північно-східної метрополії. Ось чому на виконання указу імператриці генерал В. Дерфельден, прийнявши на себе командування російськими військами після смерті М. Кречетникова, завірив брацлавського губернатора в тому, що для забезпечення спокою в краї буде повне сприяння довірених йому військ. По-друге, царський двір вбачав в українцях головну небезпеку державної цілісності. Виходячи з цього, воєнно-політичне забезпечення, як і вся інкорпораційна політика, було покликане гарантувати збереження статусу великої держави в новій геополітичній ситуації і мало передусім чітко виразну антиукраїнську спрямованість. З цього приводу один із високих російських чиновників зазначав, що “коли держава охоплює в своїх межах завойовані області, населені різними етносами і якщо вони ще не злилися морально із завойовниками, таке злиття може і повинно з часом відбутися законодавчими і урядовими заходами при мудромому окресленні законоположень і неухильному їх виконанні, але поки що елементи, які були відкрито чи приховано ворожими моральному єднанню усіх частин політичного тіла, до якого вони належать, не проймуться цілком почуттям до спільної нероздільної батьківщини, уряд має заснувати володіння своє в напівкорінних областях на надійному облаштуванні військових закладів”. На думку професора, така спрямованість військового чинника повністю відповідала характеру системи адміністративного устрою імперії, який росіяни насаджували з перших днів свого перебування у регіоні. Тим більше, що освоєння ними Правобережжя, як ми вже проілюстрували, розпочиналося з військово-адміністративного підкорення. Його особливістю було те, що місцева цивільна влада посилювалась владою військовою, уособлюючи тим самим військово-феодалний деспотизм. По-третє, російські війська своєю присутністю слугували цивільним властям опорою і сприяла інтеграції Правобережної України з ядром імперії. По-четверте, присутність

російських військ виступала засобом подальшої експансії Росії і утвердження її могутності в південно-західному та південному напрямках [541, с.46-47].

Не можна обійти увагою і того факту, що військові частини та їх підрозділи були розміщені не окремими військовими містечками, а безпосередньо у господарствах і будівлях селян й міщан. А це, закономірно, виступало як засобом контролю за суспільним життям корінних мешканців, так і чинником впливу на етнонаціональні та етнодемографічні процеси в їх середовищі [351, с.158].

Чи не найбільший тиск військовий компонент справляв на етнонаціональний та етнодемографічний розвиток Правобережжя не тільки в першій половині XIX ст., але й аж до 1874 р. через виконання рекрутської повинності [149, №.25211; 150, №.25220; 151, №.25279]. Майже щорічні рекрутські набори, яким спочатку підлягали українські селяни та міщани, а з 1827 р. і євреї, за першу половину XIX ст. забрали їх з регіону не тисячі і навіть не десятки тисяч, а сотні тисяч. Відривали майже на завжди від сімей, від сільського господарства. Це спричинило сповільнення приросту і зумовлювало зменшення загальної питомої ваги українців у чисельності населення. Тобто рекрутська повинність була одним із найважливіших чинників гальмування природного приросту населення регіону.

У російській колонізаційній моделі будівництво імперії [622, с.453] вважалось тотожним процесові поглинання Росією окраїн. Реалізуючи курс інкорпорації Правобережної України, царизм опинився перед необхідністю перетворення місцевого населення в складову частину одного державно-політичного і культурного цілого. Тут російське самодержавство зіткнулось не лише зі значним культурним розривом, своєрідними духовно-культурними надбаннями регіону та особливим духом титульних мешканців, а й фактом їх абсолютного домінування в загальній масі. Це, в свою чергу, зумовлювало необхідність не тільки адміністративно-територіальних, суспільно-політичних і соціально-станових перетворень, а й забезпечення військового, політичного та економічного контролю над Правобережжям за допомогою етнонаціональних й етнодемографічних чинників і духовно-культурних архетипів цивілізаційної місії росіян на його території.

Зміни почалися з того, що внаслідок другого (1793 р.) поділу Речі Посполитої, проведеного з ретельним збереженням балансу сил між основними європейськими державами, до Росії були приєднані Київське, Брацлавське, Подільське та східна частина Волинського воєводства [361, с.243]. У Правобережжі, зокрема на Поділлі, самодержавство розпочало глобальний за значенням, суттю і наслідками процес поглинання регіону в державний і соціальний організм найбільшої на той час держави у світі. На порядок денний перед царизмом було поставлене завдання закріпити результати військово-політичних завоювань, організувати адміністративно-територіальне розмежування та управління новим регіоном і тим самим забезпечити контроль за всіма аспектами суспільно-політичного життя.

Суть політичного курсу самодержавства щодо Правобережної України полягала в поширенні впливу і спрямуванні всієї енергії численних чиновників, військових, священнослужителів, землевласників, купців як на облік й використання матеріальних, людських і фінансових ресурсів, так і на їх соціальну інтеграцію в імперський організм. Найважливішими рисами імперської політики щодо регіону протягом кінця XVIII – першої половини XIX ст. були:

- в адміністративній сфері насадження на його теренах російського адміністративно-територіального устрою та повна уніфікація з історичними російськими територіями. Водночас поряд із цивільною посилювалася військова влада. Лише на території Подільської губернії у 1818 р. було дислоковано 25 російських полків;

- у політико-правовій сфері імперський уряд став згортати чинність традиційного українського права і судочинства за нормами Литовських статутів, а також руйнувати магдебурзьке право;

- в економічній сфері застосовувалась політика, спрямована на першочергове задоволення потреб імперського центру;

- у соціальній сфері для переважної більшості населення краю імперська влада спричинила необхідність замість сформованих віками самобутніх порядків підпорядковуватися нав'язаними імперським стандартам.

Все це об'єктивно відбилися на розвитку та змінах соціальної сфери, які можна кваліфікувати як соціальні трансформації.

Розглядаючи адміністративно-територіальний аспект одним із принципових кроків на шляху нового оформлення політичного статусу та уніфікації Поділля, офіційний Санкт-Петербург був зацікавлений у тому, щоб зовні це створювало вигляд, ніби великий український регіон завжди перебував у складі імперії. Тому навіть не допускалася ніяка думка про перехідні тимчасові форми адміністративно-територіального устрою [562, с.67].

Організацію виконання першочергових військово-політичних завдань щодо закриття та надійної охорони зовнішнього кордону, встановлення і налагодження функціонування митниць, розформування польського війська, складання карт земель тощо за рескриптом від 8 грудня 1792 р. було покладено на головнокомандувача російських військ, генерал-губернатора усіх приєднаних територій генерал-лейтинанта від інфантерії М. Кречетникова [540, с.109]. При головній квартирі підпорядкованих йому військ спеціально виділені чиновники Генерального штабу відразу ж розпочали активно вивчати природні та демографічні ресурси краю. З'ясування фіскально-господарських можливостей Правобережної України вони повинні були викласти на картах із чітким означенням казенних земельних угідь і в описах маєтків із поділом їх на казенні, спадкові (довічні), не спадкові, дані за службу, переуступлені посесорам та інші [561, с.266]. Крім того, їм доручалося докладне вивчення маловідомих у Росії форм землеволодіння, стану торгівлі спиртними напоями й сіллю, оскільки в імперії вона становила основну статтю державного доходу тощо. Для росіян така інформація була конче потрібна: без неї проводити зміни практично було неможливо.

Не зважаючи на те, що царизм намагався перенести на землі Правобережжя характерну для історичних російських земель територіально-адміністративну систему до того вже адаптовану в Лівобережній Україні, адміністративно-територіальні перетворення, що втілювалися силовими методами при опорі на армію і співпали з проведенням адміністративних реформ в усій державі, в часі затягнулися. Оскільки Поділля мало значно більшу щільність і чисельність

населення, межі Подільської губернії не співпадали із внутрішніми кордонами між повітами колишніх Подільського та Брацлавського воєводств. Тому кордони між новоствореними губерніями проводилися за принципом “прямої лінії” [414, с.98]. Відтак із приєднанням росіяни змінили як самі межі адміністративно-територіальних одиниць, так і адміністративні центри краю.

Внаслідок низки заходів упродовж 1796–1797 рр. зазнала істотних змін система прикордонної охорони у зв’язку з ліквідацією Брацлавської губернії та визначенням нових внутрішніх меж між трьома правобережними губерніями. На основі нового поділу було змінено і структуру прикордонної варти. У наступні роки зусилля царизму до кордону на ділянці Поділля і Волині зосереджувалися головним чином з метою посилення охорони за допомогою збільшення російських військ вздовж лінії зовнішнього кордону і шляхом формування відповідної сторожової інфраструктури [83, арк.79]. Це, крім іншого, дозволяло царизму чітко контролювати міграційні потоки, що спрямовувалися в межі Правобережжя і не допускати втеч за його межі.

Майже щодня в наш час ми з тривогою і біллю в серці сприймаємо із засобів масової інформації відомості про захист державних кордонів на сході України. В нашому випадку варто зазначити про те, як царизм піклувався про охорону зовнішнього кордону, прокладеного на південно-західному напрямі імперії. Прикордонна специфіка Поділля і Волині зумовлювала необхідність невідкладного забезпечення контролю за політичною, адміністративною, економічною та іншими сферами суспільного життя, оперативного вирішення у зв’язку з цим усіх управлінських рішень. Саме цим пояснюється надзвичайно пильна увага до адміністративно-територіального розмежування його земель з боку царизму.

Підкреслимо, що для охорони кордону по території Подільської губернії наприкінці XVIII ст. на перших порах було задіяно військові формування загальною чисельністю в 3443 особи. В наступні роки спеціально для цього в Сатанові та Ямполі розмістили гусарський полк Сухарьова і егерський полк Медкова, а в 20-х рр. на півдні Подільської губернії – ще 260 військових команд і піхотну дивізію [548, с.48-49]. Водночас із прикордонною системою в Подільській губернії була

сформована митно-карантинна система в складі Ямпільської, Могилівської, Жванецької і Волочиської митниці та Цекіновської, Гусятинської, Рашківської і Рожеямпільської митних застав, а також Жванецького і Ямпільського карантинів, покликаних контролювати і регулювати потоки експорту та імпорту, збирати відповідне мито, запобігали масштабному розвитку котрабанди і здійснювати епідеміологічний контроль [278, с.215-220]. Їх штати за кількістю працівників були досить великими і нагадували собою військові формування. Забезпечував функціонування митно-карантинної системи митний департамент у складі працівників із числа колишніх військових, утримання якого забезпечувалося за рахунок губернського бюджету.

Упродовж 1796–1805 рр. із питань адміністративно-територіального устрою земель Правобережної України було видано десятки указів, у тому числі й імператорські повеління [133-135]. Зміст цих нормативних документів переконливо свідчить, з одного боку, про те, що від самого початку питання адміністративно-територіального устрою краю було поставлене на найвищий державний рівень, з іншого – втілювалося виключно за вимогами російського самодержавства. У цих і низці інших законодавчих і нормативних актах були визначені основні підходи, які зумовили загальний імперський характер і спрямованість адміністративно-територіальної перебудови Правобережної України, здійсненої на межі XVIII – XIX ст. [136]. Тривале межування А. Філінюк пояснює, з одного боку, тим, що воно не було завершене в 1793–1806 рр., з іншого – пошуками самодержавства кращих моделей для управління і поліцейського контролю за губерніями і повітами одночасно в Правобережній і Лівобережній Україні, а також продовженням практики дарування українських земель російським і польським дворянам. Перші передбачали проведення нового генерального розмежування, пов'язаного з визначенням та прокладенням кордонів між губерніями і повітами, другі спричиняли по суті безперервні роботи з межування маєтків у середині вже створених й розмежованих адміністративно-територіальних одиниць. До того ж, обсяг останнього межування кількісно навіть зріс через втягування казенних і магнатських помість у товарно-грошові відносини, що супроводжувалося частими

змінами їх власників, а відтак і черговими розподілами земель. Водночас, усе більш важливим ставало і зміщення акцентів у питаннях розмежування. Якщо спочатку головною була чисельність підданих чоловічої статті, то згодом на перший план вийшли можливість кращого управління, родючість земель, геополітично вигідне розташування території України [542, с.134].

Зміст комплексу інших завдань з облаштування суспільного життя в Правобережжі за російськими правилами полягав у визначенні з урахуванням простору, числа мешканців, кількості повітів і їх центрів й проведенні між ними розмежування. Відповідальність за виконання комплексу цих робіт покладалося на повітові суди. Виконавцями були визначені землеміри та предводителі дворянства кожного повіту, а загальний контроль здійснювали губернатори і прокурори [112, арк.29]. Відразу ж після утворення губернії, була заснована канцелярія подільського військового губернатора, що проіснувала до другої половини 50-х рр. XIX ст. Щоправда, попри всі ці зміни, край контролювався одними й тими ж російськими придворними політиками [561, с.269].

Реформами 1810-х рр. управління регіоном було переведене на відомчі засади, за якими кожне з міністерств мало власну сферу діяльності, місцеві установи, бюджет тощо. Олександр I, запроваджуючи цю нову європейську модель вищої виконавчої влади, переконався в тому, що міністерства не в змозі забезпечувати нагляд за неоднорідними місцевостями, і тому повернувся до відновлення намісництв вже у формі генерал-губернаторств. У багатьох областях імперії генерал-губернаторства поновлювалися з наданням головним правителям загальної наглядової функції.

Як вже зазначалось, у 1832 р. на базі Волинської, Київської і Подільської губерній було створене єдине Київське генерал-губернаторство. Як і попередній інститут влади, генерал-губернатори не стільки управляли, скільки наглядали, інспектуючи всі підлегли їм частини управління [451, с.276]. Проте через те, що генерал-губернатори, як і їх попередники в 1793–1795 рр., а пізніше військові губернатори, частіше всього зверталися до імператора, а не до міністрів, відбувалися систематичні зіткнення міністрів і правителів регіону. Врешті-решт обов'язки та

права генерал-губернаторів щодо зносин із губернським правлінням стали такими ж, як у цивільних губернаторів корінних російських губерній.

Суспільне та правове становище генерал-губернаторів за часів Миколи I було унормоване в “Наказі губернаторам” від 1837 р., згідно з яким вищою місцевою посадою визнавався губернатор. Губернії управлялися на загальних підставах. Щоправда, у генерал-губернаторстві не були встановлені чіткі владні повноваження генерал-губернатора і губернатора. Лише зазначалося, що цивільні губернатори мали узгоджувати свої дії з генерал-губернатором із найважливіших державних, політичних та економічних питань [279, с.26].

Утворення Київського генерал-губернаторства покликане було сприяти подоланню відцентрових тенденцій, успадкованих від попередніх державних утворень. Модернізація та раціоналізація управлінських структур зумовила поетапне й поступове, однак неухильне одержавлення та зросійщення соціально-економічного й культурного життя етнонаціональних спільнот імперії. Це дозволило повністю ліквідувати особливості політичного та адміністративно-територіального устрою як Правобережжя, так і України загалом.

При Миколі I посада генерал-губернатора переросла в основний механізм державного контролю керування окраїнами імперії, перебираючи на себе наглядово-контролюючі, соціально-господарські, політичні, поліцейські та військові функції. Відтак, ця владна інституція пройшла шлях від одиничного впровадження до загальноімперського та застосовувалась у приєднаних землях, у тому числі й на Правобережжі. Важливою в діяльності генерал-губернаторів була конкретизація політичних, соціально-культурних і економічних заходів, спрямованих на інтеграцію місцевих станів та етнонаціональних угруповань, впорядкування та спрощення їхньої соціальної градації і приведення до однорідності з російськими соціальними структурами. Поступово завдяки ініціативам генерал-губернаторів місцеве законодавство приводилося у відповідність із загальнодержавним. Погоджені з імператором нормативні пропозиції розглядалися вищими органами влади і набували чинності закону, важливого консолідуючого чинника єдиного імперського правового простору. Здійснюване ними управління набуло

найрізноманітнішого спрямування: від законодавчого забезпечення продажу земельних наділів російським дворянам до створення інноваційних управлінських моделей і поширення їх на всю імперію [279, с.20].

Посада генерал-губернатора перебувала як у ранзі центральної державної установи (“місцеве міністерство”), так і в статусі регіональної влади. До того ж, його стосунки з міністрами залишалися часто рівноправними. Нерідко посилення значущості і впливовості своєї посади в державі, визначення взаємин центру та провінції під час різних етапів інтеграції краю у складі Російської держави залежали від політичних переконань, ділових якостей, енергійності, переймання регіональними потребами цих високопосадовців, вміння кожного з них впливати на імператора та використовувати царське оточення. Це, в свою чергу, зумовлювало своєрідність форм входження регіону до імперії і відповідно справляло вплив на його етнонаціональні та етнодемографічні трансформації.

Та корінні мешканці Правобережної України з самого початку не сприймали російську адміністрацію як інституцію, котра захищала їх права та представляла їхні інтереси. В їх розумінні вона була скоріше місцем акумуляції влади і збагачення. Про це свідчив той факт, що царизм шляхом роздачі земель не лише задовольняв запити верхівки російського дворянства, а й робив ставку на його військово-бюрократичний прошарок. Тим більше, що значна частина чиновників Російської імперії живилася саме за рахунок південно-західної провінції, але мало що віддавала взамін [337, с.134].

За висловом М. Карамзіна, двоєдина мета національної політики самодержавства полягала в якнайшвидшій інкорпорації окраїн при одночасному врахуванні і навіть збереженні деяких місцевих особливостей. До того ж, міжнаціональні відносини і вся національна політика в Правобережжі, будувалася через призму реалізації курсу царизму на приєднання до Росії, здійсненого під гаслом надання “братньої” допомоги в захисті інтересів корінного населення і православної віри, котра, за оцінкою Д. Бовуа, була шедевром “маніпулювання антикоролівськими настроями” та маргінальним стимулятором “захисту прав найбільш убогої польської шляхетської більшості” [285, с.155]. У реалізації

національної політики царизм виходив з імперських інтересів і ролі поляків у суспільному житті Правобережної України та потреби втілення на її теренах курсу антиполонізму [294, с.119]. Однак, із приходом до влади Олександра I політика з польського питання пережила різкий поворот і уступила місце формальному офіційному визнанню польської національності, після чого її представникам нічого не залишалося, як підкоритися панівній верховній владі Росії [568, с.95].

Царський уряд менше всього турбувало питання про етнічну приналежність населення Правобережної України. Причиною було те, що змінити етнонаціональну приналежність корінних мешканців йому було не під силу. Можна було вплинути лише на етнонаціональну панораму міст й містечок. Засобом до цього стало адміністративно-територіальне облаштування регіону на основі якого ключове місце посіли офіційні міста – губернські та повітові, в яких концентрувалися російські чиновники та військові. Здійснюючи адміністративно-територіальні перетворення, самодержавство прагнуло, щоб як найскоріше навести лад із облаштування устрою задля перенесення на нього системи російського оподаткування та організації поповнення додатковими надходженнями державної казни [293, с.24-32]. Нерідко посилення значущості і впливовості посади в державі, визначення взаємин центру та провінції під час різних етапів інтеграції краю у складі Російської держави залежали від політичних переконань, ділових якостей, енергійності, переймання регіональними потребами цих високопосадовців, вміння кожного з них впливати на імператора та використовувати царське оточення. Це, в свою чергу, зумовлювало своєрідність форм входження правобережного регіону України до імперії.

Суть політичного курсу самодержавства щодо Правобережжя полягала в поширенні впливу і забезпеченні імперського контролю за її господарською діяльністю та іншими сферами життя. Основними напрямками етнічної політики царизму в Правобережжі з кінця XVIII ст. були русифікація, нівелювання національно-культурних потреб місцевих етносів, нищення будь-яких проявів сепаратистського та автономістського руху польського населення [482, с.395]. Всю енергію численних російських урядовців, чиновників, військових, землевласників, купців, священнослужителів тощо уряд спрямовував не на сприяння, не на

стимулювання економічного розвитку Правобережжя, а тим більш не на запровадження на його території нових форм і явищ господарювання, а на проведення обліку та використання матеріальних, людських і фінансових ресурсів в інтересах Російської держави [387, с.139]. Задля задоволення імперських інтересів, царський уряд завершив формування союзу з польськими магнатами та шляхтою і розгорнув спільно з ними нещадну експлуатацію корінних мешканців. Слід відмітити, що царизм залучав до економічного освоєння регіону не тільки поляків, а й євреїв та іноземців [310, с.2-3].

Зрештою, одним із базових чинників, покладених в основу етнічної політики самодержавства слугувало ставлення конкретної етнічної спільноти до політико-правового устрою та владних інституцій держави. В разі лояльності і підтримки суспільно-політичної стабільності на території її компактного проживання, російський уряд визнавав її “партнером” і гарантував привілеї, дотримувався тактики прагматизму і толерантності, а якщо ні, то застосовував репресивні заходи. Як засвідчує аналіз літератури та джерел, характер і тональність ставлення царизму докорінного населення й інших етнічних спільнот значною мірою залежав від зміни імператорів. Адже кожен із них і їх оточення безпосередньо визначали стратегічну лінію етнічної політики. Приміром, за правління Катерини II проводилася політика жорсткої інкорпорації приєднаних територій, яка після поразки повстання Т. Костюшка набула певного прискорення. В період Павла I простежувався деякий відхід від централізму та русифікації населення регіону через неможливість форсованих темпів, пов’язаних із необхідністю зосередитись на війнах. Лібералізмом відзначалося і правління Олександра I до 1815 р. Відтоді і особливо після 1831 р. відбувалося посилення форсованої інтеграції всіх сфер суспільного життя Правобережжя, а з приходом до влади Миколи I настав період реакції [482, с.395-396]. Це проявилось в покаранні учасників повстання і дискредитації польської шляхти, запровадженні російського права, судочинства і шкільництва, конфіскації та секвеструванні маєтків, скороченні католицького і збільшенні православного землеволодіння.

Встановлений адміністративно-територіальний устрій був зумовлений новими політичними чинниками його історії, що протікала в контексті інкорпораційних і трансляційних процесів російського самодержавства. Саме в цей період відбулася не лише трансформація адміністративно-територіального устрою правобережних земель від воєводства і повітів до губерній і уїздів, але і їх раціоналізація в контексті облаштування новоприєднаних територій імперії. Починаючи з 30-хрр. ХІХ ст., Правобережну Україну все більше і більше сприймали як одне ціле – Київське генерал-губернаторство в складі трьох губерній [Див.: додатки А; Б; В; Г]. Поряд із цим, прикордонна специфіка і особливості соціально-економічного розвитку краю поставили російський уряд перед необхідністю водночас із централізацією структури місцевих органів управління запроваджувати установи, покликанні контролювати і координувати їх життя. Найвищий державний посадовець регіону, генерал-губернатор, легітимізував імперський устрій, а тому й наділявся широкими контрольно-наглядовими й управлінськими повноваженнями [561, с.48].

Не можна не підкреслити, що важливим чинником етнонаціональних та етнодемографічних перетворень у регіоні виступала російська армія, що відіграла роль провідного нерва російської держави. Звісно, що в жодних історико-статистичних виданнях ми не знайдемо статистики, в якій би військовиків включали до російського або як тоді писали великоросійського етносу. Втім, розквартировані на його теренах російські численні війська спільно з розгалуженим чиновницьким апаратом і православним кліром слугували не тільки невід'ємною ланкою державного механізму імперії. Подібно до формули “Православ'я – народність – самодержавство” армія стала надійним охоронцем у концепції національної політики царизму та її конструкції міжнаціональних взаємин “армія – суспільство – етноси”. Вона стала потужним засобом тиску на корінне населення й утвердження в нього відчуття внутрішньої несвободи, при переході уніатів у Православ'я і в утвердженні імперської національної та станової основи. З її допомогою Правобережжя перетворилося в зону російського устрою, поширення російської мови, зростання кількості та частки російських заможних станів, православних

парафіян із числа українців і представників національних меншин і, зрештою, уніфікації суспільного життя.

Таким чином, визначальною рисою політико-адміністративних та суспільно-політичних заходів російського самодержавства в усій Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. було зміцнення імперських позицій в регіоні. В ході більш загальних взаємопов'язаних структурних змін на його теренах зазнав кардинальних трансформацій адміністративно-територіальний устрій. З приєднанням до Росії, правобережні землі, стали об'єктом цілеспрямованої інкорпораційної політики царизму, який провів їх адміністративно-територіальне межування у контексті уніфікації з великоросійськими адміністративно-територіальними одиницями відповідно до завдань забезпечення життєдіяльності імперії на її нових південно-західних рубежах із одночасним збереженням феодално-кріпосницьких відносин, законодавчих, інструктивних вимог і принципів й уявлень уніфікації державного устрою.

2.2 Алгоритми політики російського самодержавства в етнонаціональній і етнодемографічній сферах.

Наприкінці XVIII ст. в історичній долі Правобережної України розпочався черговий перелом, який був зумовлений її приєднанням до Російської імперії – першої на всьому євразійському просторі за територією, чисельністю населення і воєнною могутністю, але відсталої в політичному та соціально-економічному відношенні. Тому закономірно, що весь розвиток регіону відбувався через призму загальноросійських факторів, в руслі суспільно-політичної та соціально-економічної системи нової метрополії, утвердження якої у Правобережжі не супроводжувалося прогресивними тенденціями [544, с.158]. Цілком закономірно, що зі зміною метрополії населення Правобережжя було звільнено від підданства та вірності польському королю і короні на користь російського скіпетра. Події першої

половини 90-х рр. XVIII ст. ознаменували собою початок глибинних соціальних процесів, заміну мотивованих зв'язків, характерних для періоду Речі Посполитої. Це вносило помітні зміни в існуючу структуру соціальних відносин [514, с.91], котрі почали відігравати винятково важливу роль як у її соціально-станових, етнонаціональних і демографічних трансформаціях загалом, так і окремо у кожній зі сфер суспільного життя. При цьому самодержавство формувало, всіляко утверджувало й зміцнювало свою соціальну базу, розширювало економічні позиції та правові повноваження російських, польських, іноетнічних поміщиків та іноземних колоністів й тим самим посилювало стану, національну і релігійну безправність українців [547, с.51]. Відтак відбулась істотна політизація етнічних відмінностей і, як результат, привнесення етнічного та національного елемента в інші сфери суспільного життя. Інкорпораційна політика самодержавства об'єктивно була по етнічних спільнотах, руйнувала грані між світами етносів і конфесій. У відносинах російського центру і української периферії, в яку цілеспрямовано перетворювалася Правобережна Україна, дедалі більш очевидними ставали елементи економічної залежності, експлуатації та всілякого притіснення корінного етносу. Зокрема, з утвердженням політичної, станово-соціальної і конфесійної ієрархії а реалізації механізму кооптації місцевих еліт українці зі своїм сильним селянським началом були поставлені в соціальній драбині набагато нижче від росіян, поляків, євреїв та іноземних колоністів. Саме не українці продовжували жити при політичній, соціальній, економічній і культурно-освітній гегемонії, що засвідчувало незмінну силу станової ієрархії.

Імперська доктрина самодержавної Росії не залишала українцям як народу вибору в державі, хоч офіційно і проголосила, що всі приєднані народи мають "насолонитися" рівними з росіянами правами і однаковим благополуччям [139, № 18248]. Політика царизму в Правобережжі відзначалась непослідовністю та суперечливістю, характерними ознаками якої були застосування насильницьких методів впливу, гноблення народних мас. З приєднанням до Росії російське самодержавство миттєво скинуло маску прихованого лицемірного співчуття та вболівання про єдинокровних братів й стало сліпим до потреб та інтересів корінних

мешканців [546, с.277]. На наше переконання, політика уряду і місцевих органів влади щодо корінних мешканців відзначалася агресивністю та зверхністю щодо їх етнічних, мовних, духовно-релігійних особливостей і здійснювалася лише в односторонньому порядку.

Безперечно, центральне місце у політиці самодержавства на території Правобережної України напикінці XVIII – в 50-х рр. XIX ст. посідали російсько-польські відносини, зумовлені приєднанням краю до складу Російської імперії за другим і третім поділами Речі Посполитої. Це впливало з двоєдиної мети “глибоко продуманої” національної політики самодержавства, що полягала в якнайшвидшому загарбані окраїн при одночасному урахуванні і навіть збереженні деяких місцевих особливостей [426, с.61].

Втім, польські поміщики отримали право вибору: піти на альянс із царизмом і здобути дворянські привілеї, або залишити терени держави. Водночас відбувалась часткова роздача частини польських помість росіянам. Абсолютно свідомо самодержавство створювало певні законодавчі, соціально-станові та економічні переваги представників неукраїнського населення, ставлячи тим самим у не вигідне становище корінних мешканців. Якщо найбагатших магнатів відразу кооптували в дворянство, перетворили в соціальну базу самодержавства, що впливала на життєво важливі сфери розвитку регіону, то легітимація шляхти, що складала 7,8 % усіх станів і перевищувала цей показник по Росії більш як у 3,5 рази, до імперської соціальної структури та її узаконення в дворянському статусі й поширення на неї прав і привілеїв пройшли у шість етапів. Враховуючи величезну кількість і частку в складі населення, її примусили юридично підтвердити своє дворянське походження. Послаблення впливу шляхти проводилося як через перерозподіл власності, ревізії, обмеження прав і можливостей брати участь в управлінні регіоном, так і покарання й виселення в інші регіони імперії.

Селянство краю нові господарі відразу ж включили до складу експлуатованих, котрих було значно легше інкорпорувати з допомогою визначальних чинників кріпосного права і Православ'я. Із перенесенням кріпосництва селян поділили на три основні юридично-правові категорії: приватновласницьких, що належали

поміщикам; державних, які належали скарбниці, та удільних, котрі належали царській сім'ї. Іншими словами, у цей час українці не були володарями власної долі, відтак їхнє існування протікало не лише під владою чужинців, але й у автономному культурному полі, яке створювало виразну опозицію щодо осередків чужого світу – міст, замків, маєтків [161].

На відміну від українців, російська влада надавала великі пільги іноземцям, котрі впродовж 10 років могли не платити податків, звільнялися від військової повинності та постоїв, отримували гроші на проїзд до місць поселення, наділялися землею до 30 десятин на душу, а згодом – по 60 десятин на сім'ю [389, с.74; 144, №.21254]. Формально царизм визнавав всіх православних своїми єдиновірними. Насправді, царська влада і одержавлена церква спрямовували свою діяльність на те, щоб абсолютна більшість закріпаченого селянства, не залежно від віри сповідання, покійно підкорялася своїм власникам [544, с.164-165]. Як виразник російської державності у Правобережжі, самодержавство виходило з того, що росіяни представляли панівну націю, котрій належала влада та управління і які керувалися переважно насильницькими, воєнними методами, роль і значення котрих посилювалися по мірі поглиблення інкорпораційних процесів. Саме тому в усіх сферах суспільного життя росіяни ставились до українців із великодержавних позицій, демонструючи свою силу та зверхність. За їх підневільну працю росіяни платили презирством, неповагою. Тому стосунки між ними дедалі напружувалися й розвивалися у напрямку конфліктності та міжетнічної ворожнечі.

Для інкорпорації шляхти до складу російського дворянства царизм видав низку указів, у яких було викладено порядок поширення на неї прав і привілеїв російського дворянства [147, №.21646]. Так, уже в травні 1772 р. вийшов указ, згідно з яким усі мешканці приєднаних земель залишалися в тому “чині та стані”, до якого вони споконвіку “належали” і гарантувався їм державний захист, у березні 1793 р. – “Про надання шляхті прав та привілеїв, якими користується дворянство російське”, в жовтні 1794 р. – “Про збереження прав приватної власності на маєтки та кріпаків, якими поміщики володіють по законах Речі Посполитої” [360, с.76].

Кооптація багатотисячної правобережної шляхти у дворянський стан імперії не викликала особливих труднощів, оскільки її соціальне становище було аналогічним до російського. Враховуючи величезну кількість шляхти у Правобережжі, царський уряд вжив заходів для запобігання узаконенню приналежності до дворянського стану дрібної шляхти, примусивши її юридично підтвердити своє дворянське походження [278, с.28]. Визнання дворянського статусу найбільш відбилося на численній збіднілій і безземельній шляхті, яку царизм мав намір ліквідувати як стан. Утверджуючи свої позиції в Правобережжі та спостерігаючи невдоволення польської шляхти, що вилилося в повстання 1794 р., царизм перейшов у наступ проти його учасників, розглядаючи дрібну шляхту найбільш опозиційною силою і саме до неї застосовуючи репресивні санкції.

Задля реалізації імперських планів імператриця 3 та 17 травня 1795 р. підписала укази, якими веліла невідкладно провести ревізію документів на підтвердження дворянського походження шляхти. Для отримання статусу російського дворянина кожний шляхтич повинен був представити незаперечні докази [136, № 17327]. В документах лише згадувалася околична (що жила на околицях) і чиншова шляхта (котра за користування землею сплачувала поміщикам чинш чи оброк). До неї належали дрібні виробники, що самі обробляли землю, та частина чиншовиків, котра складала адміністрацію поміщицьких і державних маєтків. В губерніях Правобережної України чиншовики становили значну більшість шляхти, серед якої поміщиків у 1795 р. було більше 9,0 % [19, арк.15-42]. Як доказ дворянського походження шляхта повинна була представити низку документів, котрі тією чи іншою мірою відповідали вимогам і фіксували приналежність прохачам чи їхнім предкам “нерухомих помість із селянами”, отримання чи застосування ними посад, чинів і звань, а також згадування в юридичних ситуаціях, які засвідчували про благородне походження [424, с.15-61].

На вимогу самодержавства підтвердження про шляхетське походження представили місцева аристократія і зем'янство, посесори або орендатори помість, офіціалісти – управителі, економи та інші службовці поміщицьких маєтків [238,

с.355]. По-перше, вони були порівняно заможними, а по-друге, їх нащадки зуміли зберегти свій соціальний статус [53, арк.1-60].

Однак із приходом до влади Павла I, а згодом – Олександра I, правління якого, як зазначає дослідник О. Айрапетов, простежується одна і та ж закономірність – непослідовність і безсистемність, слабе співвідношення між задекларованими теоретичними принципами і реальною політикою [262, с.8], проблема з польського питання пережила різкий поворот і уступила місце формальному офіційному визнанню польської національності, після чого її представникам нічого не залишалося, як підкоритися панівній верховній владі Росії. Посиленню інкорпораційної політики царизму в Правобережній Україні сприяла й міжнародна обстановка, а саме: підписання у 1797 р. Росією, Пруссією та Австрією конвенції, яка закріпила за першою територію Литви, Західної Білорусії та Правобережної України. Вона також ліквідувала на цих землях польське громадянство. Усе це розв'язало російському царизму руки для більш активних дій на приєднаних землях. Як наслідок, тут було змінено адміністративно-територіальний поділ, введено нову систему управління, розпочався процес ліквідації уніатської та обмеження католицької церков.

Потрібно зазначити, що царизм намагався послабити вплив шляхти в Правобережній Україні не лише за рахунок обмеження її прав і можливостей брати участь в управлінні регіоном [100, арк.1-14], а й внаслідок виселення її в інші регіони імперії. Так, у 1796 р. світ побачив указ про переселення 4 тис. родин правобережної чиншової шляхти на державні землі Причорномор'я. Згодом у цей план було внесено корективи, а саме – кількість переселенців збільшили до 8 тис. родин. Проте смерть Катерини II врятувала правобережну шляхту від цього переселення [137, № 17469]. Новий імператор Павло I запропонував своє вирішення проблеми правобережної шляхти. У квітні 1797 р. опублікований його іменний указ, в якому зазначав направляти представників дрібної шляхти в армійські полки на посади унтер-офіцерів, а тих, хто виділявся “поставою та зростом” – присилати в Санкт-Петербург для зарахування до кінної гвардії, в лейб-гусарські ескадрони і навіть в Кавалергадський корпус. Цим, як зазначалося в указі, дрібній шляхті

надавалася можливість не тільки отримати “спосіб для утримання себе, а й для вигідного продовження життя” [137, № 17469].

Водночас російський царизм розпочав наступ на позиції дрібної шляхти. Наприкінці XVIII – початку XIX ст. уряд прийняв низку указів, які вимагали від шляхти надати докази про своє “дворянство”. Як підкреслив автор дослідження “Дворянство Волинської губернії”, яке побачило світ у 1867 р., це робилося для того, щоб “...серйозно нагадати дворянам (польській шляхті) про міцність закріплення російської влади на землях, повернутих від Польщі, та про необхідність підкоритися вимогам російського уряду” [369, с.17]. Для цього в повітові дворянські збори слід було подати наступні документи: а) метрики про народження та хрещення, які засвідчували їхнє народження в законному шлюбі; документи, які доводили дворянське походження найближчих рідних; документ з казенної палати про занесення в реєстр міщан чи однодворців і що кожен із них не платив подушний податок; б) документ, який підтверджував, що за судовим вироком він не позбавлений дворянства. Усі матеріали з позитивною резолюцією дворянських зборів направляли в департамент Герольдії урядового Сенату. У разі підтвердження видавався імператорський указ про занесення прізвища позивача в дворянську книгу відповідної губернії.

Дворянство Правобережжя було поділено на три категорії: 1) затверджених дворянськими депутатськими зборами і не затверджених, але котрі володіли помістями і селянами без землі чи кріпосними і дворовими селянами; 2) затверджених депутатськими зборами, але які не володіли населеними помістями; 3) не затверджених дворянськими депутатськими зборами і не власників помість. Перші не включалися до податного стану, не платили податків і не виконували військової повинності; другі звільнялися від повинностей до розгляду доказів на дворянство [199, с.192]. Якщо брати до увагу статистику, то слід сказати про те, що чисельність дворян за досліджуваний період значно скоротилася, а саме: якщо на 1795 р. їх частка в складі населення становила 7,79 %, то в 1858 р. лише – 3,02 % [382, с.153-169; див.: Додаток Н].

Схожу політику “батоба і пряника” проводив й Олександр І. З одного боку, він польську шляхту зрівняв у правах з російським дворянством [423, с.5], а з іншого – продовжив роботу щодо “люстрації” польської шляхти. На початку квітня 1801 р. набули чинності п’ять маніфестів, якими поверталися ліквідовані Павлом І привілеї дворянству, підтверджувалися жалувані грамоти дворянству і містам. Проте вжиті заходи не були ні абсолютним запереченням політики Павла, ні повним поверненням до методів правління Катерини [568, с.95]. Так, царизм формував соціальну основу свого панування, в якій почували себе безпечно як росіяни, так і польські магнати й шляхта.

В ході повстання 1831 р. російський царизм розпочав переслідувати його учасників і тих, хто співчував польській національній ідеї. Зокрема, згідно з імператорським указом у кожних губерніях і повітах були створені спеціальні комісії для розслідування причетності шляхти до заворушень. Вони працювали досить аж до 1843 р. і через них пройшло більше 10 тис. осіб [286, с.144, 168]. Після ліквідації Центральної ревізійної комісії боротьба з дрібною шляхтою не припинилася. У 1845 р. місцева поліція дістала наказ переслідувати тих, хто уникнув декласації. Згодом Сенат ухвалив указ, за вимогами якого шляхтичі, документи яких не були розглянуті, підлягали негайному зарахуванню до стану односторців [286, с.181, 195]. Загалом, за різними даними, декласація торкнулася від 70 до 81 тис. осіб шляхти, переведеної в платників податків [416, с. 208, 209].

Згодом оприлюднено інші укази Миколи І, спрямовані на декласацію переважної більшості шляхти, зокрема “Про приведення в порядок метричних і актових книг у західних губерніях” [159. № 7495]. Утисків також зазнала католицька церква та священнослужителі – учасники повстання. 3 грудня 1831 р. затверджені правила конфіскації майна католицьких монастирів, а 19 липня 1832 р. – оприлюднено царський указ “Про ліквідацію деяких римо-католицьких монастирів” [157, № 5506]. Наступні нормативно-правові акти самодержавства не вирізнялися толерантністю до бунтівної шляхти. 17 червня 1857 р. Державна рада видала постанову про облаштування осіб колишньої польської шляхти, не затвердженої у

дворянстві [152, № 25367]. Однак, подальші події переконали царат у поспішності таких рішень [66, арк.1-16].

Поряд із наступом на економічні позиції шляхти, царський уряд став обмежувати її політичні права. В першу чергу, це стосувалося представників дрібної шляхти, яких царизм вважав найзапеклішими поборниками повернення польської незалежності [156, № 5249]. Ще в 1828 р. при Сенаті почав працювати комітет, який мав підготувати план реорганізації дворянських зібрань і критерії визначення дворянських родів. Польське повстання 1830–1831 рр. активізувало цю роботу. Як наслідок, 19 жовтня 1831 р. світ побачив указ імператора “Про однодворців і громадян у західних губерніях”, згідно з яким, поляки, що не подали відповідних документів й не мали постанов дворянських депутатських зібрань щодо дворянства, зараховувались до податних станів однодворців чи громадян (у містах) [73; 74; 75]. Слід наголосити, що до кінця 1833 р. лише в Подільській губернії було переведено з шляхти у стан однодворців 30259 і у стан громадян 1762 особи [290, с.110-111], а протягом 1834–1845 рр. у податні стани зараховано 36792 особи [290, с.121], а за період головування генерал-губернатора Д. Бібікова у 1839–1845 рр. було позбавлено дворянства ще 8950 шляхетських родин [290, с.125; 321, с.173-177]. Згодом декласована частина польського населення майже повністю розчинилася у місцевому селянському середовищі й була деполонізована. С. Баженова зазначає, що здійснюючи заходи з деполонізації польської меншини, уряд одночасно став на шлях ліквідації її шляхти, яка в своїй більшості була бідною й безземельною і мало чим відрізнялася від становища місцевих селян [273, с.45]. За даними О. Яблоновського, у Правобережжі в 1832 р. було секвестровано 1124 маєтки із 156226 селянами-кріпаками, переведеними в розряд державних [211, s.1-5].

Цим царизм домагався подвійної мети: по-перше, призвести переважну більшість шляхти, яка стояла на антиросійських позиціях, до рівня селянства та міщанства, позбавивши її можливостей брати активну участь у політичному та культурному житті краю; по-друге, зарахувати значну масу населення до податних станів, що давало казні нових платників податків. Щоб домогтися результатів,

російський уряд в 1832 р. видав указ, який усі права на затвердження дворянства передавав Герольдії [158, № 5053].

Представників заможної шляхти царизм прагнув включити в орбіту свого політичного життя. І не лише його. Це робилося для того, щоб через державну, військову службу знищити у них “польський дух”, змусити їх вивчити і користуватися російською мовою, запровадити у їхньому середовищі російські звичаї. Уже наприкінці 1862 р. на різних посадах адміністрації Київського генерал-губернаторства працювало близько 2 тис. поляків [567, с.173].

У 30–50-х рр. ХІХ ст. російський уряд проводив політику обмеження і скорочення польського поміщицького та римо-католицького землеволодіння на користь собі та православної церкви. 1832 р. були створені спеціальні комісії для конфіскації земель, майна і капіталів в учасників польського повстання [217, с.1-5]. З метою обмеження економічного впливу польського капіталу в 1839 р. у м. Бердичеві було ліквідовано агентство Польського банку і створено в Києві контору російського державного банку, який став проводити усі фінансові розрахунки польських підприємців і землевласників [537, с.42].

Процес декласації зубожілої шляхти максимально наближав їхнє життя до умов життя селянства, а тому якщо навіть такі шляхтичі етнічно мали польське походження, то їхня етнічна та культурна відмінність через кілька поколінь на побутовому рівні втрачалася [362, с.114]. Єдиним, чим вони відрізнялися від українського селянства, була римо-католицька віра. Тож, як пише Ю. Земський, російська “офіційна” (самодержавна) націоналізація щойно “народившись” та роблячи “перші кроки” – намагається скористатися українсько-польським взаємопоборюванням, підтримуючи українців, оскільки попервах ще не вбачала у них якоїсь загрози [362, с.71].

Таким чином, після приєднання Правобережної України до Російської імперії політико-правове становище шляхти регламентувалося низкою урядових указів і підзаконних актів. Їхня суть і, відповідно, діяльність місцевих адміністрацій зводилися до того, щоб найзаможнішу і найвпливовішу її частину залучити на свій бік та інкорпорувати до дворянського стану з наданням усіх прав і привілеїв

російського дворянства, переважну більшість шляхетського населення російська адміністрація прагнула перетворити у безсловесну масу, позбавлену елементарних прав. Відтак, ревізія 1795 р. перекрила доступ до дворянського стану близько 40 % польської безземельної шляхти [295, с.507]. У Київській губернії кількість збережених архівних справ по окремих родах перевищила більш як у 3 рази число визнаних у дворянстві [53, арк.1-60; 427, с.48-60]. Частина шляхти через свою крайню бідність і неосвіченість, влилась у місцеве селянське середовище і не доводила свого дворянського походження. Це викликало істотне зростання частки декласованої шляхти [286, с.175], що втратила можливості для господарювання і кар'єрного зростання та відчула на собі всю складність урядової політики.

Що ж до волелюбних селян Правобережної України, нові господарі, нещадно розтоптавши їх сподівання на визволення з-під польсько-шляхетського поневолення, накинули тяжке ярмо кріпосництва й включили до складу експлуатованих [184, с.8]. Для самодержавства інкорпорувати селян було значно легше за допомогою кріпосного права і православ'я, яке стало не тільки інструментом безболісної анексії регіону [285, с.71], а й визначальним чинником закріплення місцевих селян у кріпосній залежності дворян Російської імперії. Оголосивши корінних мешканців, майже без винятку, українцями за походженням і найбільшим за чисельністю та питомою вагою в складі населення селянським станом, самодержавство фактично не визнало жодних юридичних прав нових підданих і навіть не дозволило їм присягати на вірність імператриці. Лише з приходом на престол Павла I все селянство імперії, в тому числі губерній Правобережжя, вперше було приведене до присяги. Однак правове і господарське становище цього стану, порівняно з часами Катерини II, майже не змінилося. Вслід за цим з'явився указ імператора Павла I від 29 січня 1797 р. про належну покірність селян своїм поміщикам в усіх повинностях і про обов'язки щодо цього губернського керівництва і приходських священиків [285, с.71].

Наприкінці XVIII ст. селянство поділялося на три основні юридично-правові категорії: приватновласницькі, що належали поміщикам; державні, які належали скарбниці, та удільні, котрі належали царській сім'ї. Вирішальне закріпачення селян

регіону відбулось 1800, 1804, 1808, 1823 рр. [99, арк.28]. Їм заборонялося отримувати на своє ім'я землю, майно, вступати без дозволу господаря у винні відкупи, позичати гроші, залишати помістя, записуватися в купці, скаржитися на власника. Формально законодавство захищало кріпаків від зловживань з боку поміщицької влади, проте на практиці це положення майже не застосовувалося.

По мірі реалізації інкорпораційної політики й востання регіону в тіло метрополії, зростало політичне та соціальне безправ'я й зубожіння селян. Першим кроком у цьому відношенні стало перенесення на мешканців регіону подушної податі, що різко посилила феодално-кріпосницьку залежність податних станів [457, с.21]. Якщо розміри державних повинностей офіційно регламентувалися, то поміщицькі повністю залежали від волі, а точніше сваволі дворян і шляхти. Повсюди бідність спричиняла тривала панщина, яку селяни нерідко змушені були відбувати навіть у неділю [405, с.343, 426]. Роль “нової” держави зводилася до збереження та посилення кріпацтва, нещадної експлуатації, і ще більшого закріпачення українського селянства. Водночас розширювалася панщинна форма кріпосництва, яка ще більше скорочувала час, необхідний селянам для обробітку своїх наділів, і тим самим підривала потенційні можливості продуктивних сил селянських господарств. Такі умови призвели до масових втеч селян-кріпаків. У багатьох маєтках Правобережжя число втікачів досягло третини кріпаків [363, с.40], що мало неабиякий вплив на демографічну ситуацію в регіоні.

За виробничим принципом кріпацькі двори ділилися на чотири основні категорії: тягли, піші або напівтягли, городники і безземельні (бобилі) [289, с.21-25]. Сучасні дослідники, зокрема Г. Казьмирчук і Т. Соловйова, посилаючись на інвентарні записи, називають такі категорії поміщицьких селян, як “почворні”, “потрійні”, “парові”, “поєдинкові”, “піші”, “загородники”, “халупники”, “коморники”, що відрізнялися за ступінню забезпечення землею і тяглом [385, с.106]. Очевидно, таке розшарування було проявом тенденції до поглиблення майнової і господарської нерівності в середовищі селян, а також зміни їх соціального статусу і політичних прав. Водночас зауважимо, що протягом досліджуваного періоду кількість бідніших селян постійно зростала, а це, в свою

чергу, негативно позначилося на становищі кріпаків, які головним чином створювали матеріальні блага. З середовища найбідніших селян виникла категорія вільних “гулящих”, “гультяїв”, які жили тільки заробітками.

Казенні селяни, на відміну від поміщицьких селян, виступали носіями публічного права. Проте правове становище їх було дуже хитким, оскільки у будь-який час самодержавство могло шляхом пожалування дворянам перетворити дану категорію населення у поміщицьких кріпаків. За оцінкою В. Семевського, не існувало жодної норми, яка б гарантувала “вільному” казенному землевласнику справжню недоторканість його станового звання [503, с.98]. Більше того, казенних селян в губерніях Правобережної України було дуже мало.

Таким чином, такий розподіл серед сільського населення було наслідком перших результатів господарювання росіян у Правобережній Україні, які прийшли задля того, щоб за рахунок збільшення території держави, розширити можливості для задоволення імперських і власних інтересів. Вкрай негативно на матеріальному становищі селян позначився перехід з подимної на подушну подать, який руйнував їх родинно-господарські устої, підривав сам механізм господарювання. Загострення внутрішніх протиріч було свідченням наростаючої кризи феодално-кріпосницької системи, нав’язаної самодержавством.

Серед низки нормативних і законодавчих актів уряду початку XIX ст., що сприяли руйнуванню кріпосницьких відносин, привертає увагу своєю значимістю ініційований графом П. Рум’янцевим указ від 20 лютого 1803 р. “Про вільних хліборобів”, за який посадовець “...посварився з усім російським дворянством” [487, с.47]. Практично це був перший документ, що утверджував шанс отримати волю серед загальної кріпосної маси. Особи, які підлягали під його дію, отримували назву державних селян, поселених на власних землях. Указ був спрямований на унеможливлення відбирати у селян землю, що виступала їх “годувальницею”, а тому тисячі селянських сімей уникли голодної смерті. Але незважаючи на те, що даний указ був самим ліберальним з часів імперії, він залишився майже ніким не поміченим і задекларований лише на папері.

Зростання міщан відбувалося переважно за рахунок євреїв, яких до цього стимулювала постанова [184, с.50]. Прийнятими царизмом 24 жовтня 1804 р. умови переходу селян до міщанського стану могли скористатися лише селяни, що здавна прилучалися до властивих місцевому купецтву промислів чи рукоділля. Щоб подати прохання, вони мали переїхати до міста, але повинні були забезпечувати обробіток землі, на якій вели своє господарство. Для цього вони пред'являли посвідчення з підтвердженням, що на них не було повинностей і на момент переходу в новий стан мали внести авансом трирічний податок за обидва стани. За таких обставин лише незначна кількість селян могла потрапити до складу купецької гільдії.

Невдовзі прийняте 20 лютого 1803 р. доповнення до указу дозволяло звільняти селян від кріпосної залежності лише цілими сім'ями. Але й воно мало досить суперечливий характер. Згідно з указом від 23 січня 1808 р. поміщики могли обмінювати землю з казенними селянами “з причини смугової власності”. Маніфест від 27 травня 1810 р. дозволив продавати маєтності, щоб створити особливий фонд для покриття державних боргів, які зросли за час війни з Францією. Черговий урядовий указ від 1815 р. забороняв усім селянам “шукати вольності”. Цим документом був скасований закон 1754 р., за яким остаточно закріпаченими вважалися селяни, записані поміщиками під час перших двох ревізій, проведених у першій половині XVIII ст., решта – мала право претендувати на повернення волі. Тепер вони цю можливість втрачали [375, с.324].

У зв'язку з посиленням боротьби селянства проти кріпосництва й, зокрема, в церковних маєтках, царська адміністрація вирішила, насамперед з політичних міркувань, втрутитися у взаємини духовних власників із підданими. В зв'язку з рапортом київського, подільського та волинського генерал-губернатора Д. Бібікова 24 січня 1839 р. було видано імператорський указ “Про заходи проти жорстокого ставлення римсько-католицького духівництва до селян і служителів”. У ньому зазначалося, що частина його представників жорстоко поводить з своїми підданими, “караючи їх тілесно й виснажуючи ув'язненням, голодом та іншими катуваннями” [128, арк.1-768]. Зокрема, католицькому духівництву, що володіло населеними маєтками, заборонялося піддавати селян покаранням такого роду.

Внаслідок погіршення економічного становища державних селян, падінням їхньої платоспроможності та зростаючим їх невдоволенням та була спроба реалізувати реформу управління державними селянами в Російській імперії за проектом графа П. Кисельова. За його ініціативою було організоване Міністерство державних маєтностей, яке він очолив. Відповідно проекту мали збільшити селянські наділи, організувати переселенську справу, зрівняти натуральні повинності, перекласти оброк із “душі” на землю й промисли. Втілення засад реформи в Правобережній Україні почалося 1839 р. У ході її проведення організовувалися періодичні сільськогосподарські виставки, було створено мережу шкіл у державних селах (їх називали “кисельовськими школами”), вводилося обчислення оброчних платежів із землі та промислів тощо. Однак, незважаючи на зусилля міністерства, реформа в умовах існування кріпацтва не дала бажаних результатів – не знищила малоземелля та хронічної недоплати державними селянами податків [345, с.455; 346].

Росіяни усвідомлювали, що у сільській місцевості Правобережної України вони не могли створити об’єктивної чисельної переваги, тому своєрідними російським осередками у сфері управління, виробництва та торгівлі стали міста і містечка, що першими відчували зростаючий вплив росіян, основними категоріями яких стали військові, ремісники, купці, чиновники та інші.

Процес змін правових норм міських станів здійснювався кількома шляхами, які проявились у тому, що відбувалось поступове зменшення станової замкнутості, в середовищі міщан виділялась заможна частина, якій надавались привілеї (їх звільняли від подушної податі, тілесних покарань, низки земських служб), зміцнення і консолідація купецької верхівки супроводжувались втратою нею деяких привілеїв, таких, наприклад, як право купляти землю, кріпосних селян, займатися винокурінням та передачею цих прав виключно в руки дворян.

Розглядаючи міста та містечка регіону головними форпостами інкорпораційної політики [548, с.45] і прагнучи створити в них всестанове суспільство, царизм поділив їх мешканців на шість окремих станів у залежності від різниці в майновому та правому відношенні. Першу категорію складали “справжні

жителі“, які були власниками будинків і земельних угідь у межах міста. Другу групу становили купці усіх гільдій. Третю категорію формували цехові ремісники. До четвертої входили приїжджі та іноземні гості, які були приписані до тих чи інших міст для торгівлі, промислової діяльності, але не проживали в них. “Іменні громадяни”, а ними були чиновники, науковці, банкіри, становили п’яту групу. Шосту групу представляли власне міщани, які не були членами гільдій [535, с.407]. Характерною рисою правового становища міських станів було те, що закон формально дозволяв їх представникам вільно переходити з міщанського стану в купецький і набувати пов’язані з цим привілеї. Виключна різниця становища міщан від становища казенних селян полягала в їх становій захищеності, у тому, що член міського стану не міг бути переведений у стан залежного від поміщика селянина [8, арк.1-64].

Містечка Правобережжя переважно наповнювалися єврейським населенням, оскільки воно, за царським законодавством, здавна входило до так званої смуги осілості євреї. Можливо, це стало підставою для авторів назвати одне з видань “100 єврейських міст і містечок Поділля”, що побачило світ у двох випусках. Тільки там їм дозволялося селитися для постійного проживання [59, арк.124-200]. Права міщан займатися торгівлею почали оформлятися ще з кінця XVIII ст. У “Доповнюючій постанові про влаштування гільдій і про торгівлю інших станів” від 14 листопада 1824 р. ці права були значно розширені. Зокрема, надавались певні пільги купцям та міщанам, які були закріплені указом від 24 грудня 1841 р. [160, № 15145].

З утвердженням в регіоні своєї влади самодержавство взяло під свій контроль соціальні процеси і в середовищі купців. У розвиток їх чинності Олександр I 1 січня 1807 р. видав маніфест “Про дарування купецтву нових пільг, які сприятимуть посиленню розвитку торгівлі” [123, арк.230-260]. Отже, на початку XIX ст. царизм низкою указів заохочував та коригував розвиток і становлення купецького та інших торговельних станів регіону.

Ще 1793 р. в регіоні набула чинності “Грамота на права та вигоди містам Російської імперії” від 1785 р. [148, № 22418]. За її вимогами купцем міг стати будь-хто за наявності достатнього капіталу, незважаючи на стать, вік, вид діяльності та

інше. Оформлення купецтва як страну або різновиду гільдій відбувалося з урахуванням оголошеної суми капіталу. Зростання гільдійських розмірів купецького капіталу свідчило про динамічне збільшення їх кількості та ролі у господарському і соціальному житті регіону та було виявом державного контролю за соціальними змінами в середовищі купецтва, а також про стимулювання урядом цих процесів і пріоритетне ставлення до росіян і іноземців. Слід зауважити, що протягом кінця XVIII – 50-х рр. XIX ст. царизм всіляко регламентував і розширював станові права та привілеї купецтва іноетнічного походження, зокрема дозвіл євреям від 31 січня 1833 р. жити у раніше заборонених містах (наприклад, у Кам'янці-Подільському) та купувати там власність [138, № 18132]. Посилення економічної ролі купців [146, №.21481] спонукало уряд і дворян рахуватися з ними як з новим явищем [571, с.80].

В залежності від оголошеної суми капіталу купці записувались у першу, другу чи третю гільдію. Купці останньої гільдії становили основну масу купецького стану [512, с.156]. Збільшення розміру купецького капіталу для включення до однієї з гільдій спричинило розорення в усьому Правобережжі купців і зменшення їх кількості протягом 1807–1821 рр., особливо купців 3 гільдії, які масово переходили в міщанський стан [336, с.127]. Приміром, у Київській губернії в 1795 р. налічувалося 722 купці [470, с.203], у 1800 р. – 474, у 1816 – 246, а в 1824 р. – 191. У Волинській їх було відповідно 975, 214, 214, а в Подільській – 1046, 207 і 131 [182, с.98-109]. Щоправда, М. Слабченко навів статистику змін купецького стану між 1793 і 1803 рр., яка засвідчує його зменшення більш як у 1,5 рази [509, с.193]. За перше десятиріччя перебування в складі Росії число купців у регіоні скоротилось більш як у 2,1 рази, зокрема у Волинській – майже в 2,1, в Київській – більш як у 4,1, у Подільській губернії – майже в 1,7 рази. З роками процес їх скорочення посилювався: з 1808 по 1816 р. – майже у 4,2 рази, а до 1824 р. – в 5,2 рази. Таким чином, відповідно до державного контролю за допомогою вартості купецьких свідоцтв царизм намагався легітимізувати як сам купецький стан, так і їх місце й значення в економічному та соціальному житті Правобережжя.

Якщо у 1815–1833 рр. приріст населення в українських губерніях становив 16%, то чисельність представників купецького стану збільшилася на 77% [180, с.149-

150]. За даними статистика К. Германа, у містах України в 1816 р. проживало 9400 купців [313, с.288]. А згідно з підрахунками П. Риндзюньського, зробленими на основі матеріалів державних окладних книг, того ж року кількість купців (ревізьких душ) в українських правобережних губерніях становила 667 особи, а в 1854 р. їх уже налічувалося 18299 особи [493, с.315]. Отже, чисельність купецтва в межах регіону за вказаний час значно збільшилася.

Слід зауважити, що розшарування серед селянства було, по-перше, “наслідком відмінності за ступенем забезпеченості землею, будівлями, худобою, інвентарем”, отриманими кожним селянським господарством на початку самостійної господарської діяльності селянської сім’ї. “Відмінність у забезпеченості землею” спостерігалася як в окремих селах, так і між селами. Вона є наслідком нерівномірності розселення людей. По-друге, істотне значення мали відмінності в чисельності і працездатності членів сім’ї, а також стихійні лиха (пожежі, вимирання худоби), які випадали на долю окремих господарств. Вказані явища призвели до поділу селян Правобережної України на заможних і бідних; проміжною ланкою було середнє селянство [290, с.171-180]. Заможне селянство не обмежувалося наділом землі, здобутої у своїх збіднілих односельчан за різні послуги. Воно також орендувало її в поміщиків, або, нагромадивши капітал, купувало землю, заводячи цілі хутори. Багато заможних селян – поміщицьких і державних – володіли млинами, олійницями та іншими дрібними підприємствами з переробки сільськогосподарських продуктів, брали на відкуп оброчні статті: рибні лови в річках, озерах і ставках, лісні промисли, сади, заїжджі двори, шинки. Оброчні статті утримували переважно державні селяни. Свідченням цього є справа про здачу в оренду державним селянам двох державних садів у м. Києві, розпочата 11 травня 1800 р. й завершена 19 червня 1800 р. [103, арк.14]. Частина заможних кріпаків, зібравши певну суму грошей, купувала собі волю. Вони займалися торгівлею або комерційно-підприємницькою діяльністю в сільськогосподарському чи промисловому виробництві. Це була заможна селянська верхівка, переважна частина якої за своїм соціальним становищем нічим не відрізнялася від купців. Таким чином, в Правобережній Україні з’явилася категорія торгуючих селян [140,

№ 20338; 148 № 22418; 154 № 1631]. Вони ставали конкурентами купців, особливо в гуртовій торгівлі, яка набула значних розмірів. Уряд змушений був юридично врегулювати їхні права. Його указом від 1799 р. була знята заборона селянам вести торгівлю в містечках і селах, які знаходились ближче, ніж за 5 верст від них. Право на торгівлю вони здобували з придбанням посвідчень 1-го, 2-го і 3-го розрядів й сплатою за них податку від 25 до 100 руб. У 1804 р. їм дозволили роздрібну торгівлю в крамницях і рядах. Плата за торговельні свідоцтва коливалася від 25 до 2600 руб. Вони також отримали дозвіл на вільну торгівлю “із заморськими країнами”. З 1817 р. їм дозволили брати банківські кредити для торговельних операцій під заставу купленої землі. У 1802 р. селяни стали набувати майнові права засуджених родичів [450, с.43-44].

Досить поширеним і найприбутковішим для частини селян губерній Правобережжя залишався чумацький промисел, який процвітав через відсутність залізниць. Тому з активізацією торговельно-економічних зв'язків у Правобережжі значно зросла роль чумаків. Багаті чумаки також належали до монастирських і поміщицьких селян [508, с.25]. Найбагатші з них становили частину селянської верхівки, з якої формувалася сільська буржуазія, що зосередила значний торговельний і промисловий капітал. Але більшість залишалась бідною і переважно займалась візництвом. Зусиллями чумаків через чорноморсько-азовські порти експортувалося близько 75,0 % хліба, а звідти імпортувалися “ступкова сіль”, риба, мануфактурні товари тощо [325, с.278]. У Київській губернії у середині XIX ст. візникуванням займалося близько 17,5 тис. селян, які мали до 70 тис. возів спеціальної конструкції [325, с.276]. Але основна маса чумаків – власники пари чи двох пар волів, – не витримавши конкуренції, або полишали чумакування, або продовжували його, однак уже як прислуга багатіїв.

Напередодні анексії Російською імперією католицьке та уніатське духовенство Правобережної України було ланкою, яка суттєво впливала на її економічне, суспільно-політичне, громадське та культурне життя. У цей період зберігався міцний економічний і політичний союз польської шляхти і римо-католицького духовенства, що надавало останнім можливість розраховувати на взаємну підтримку

й бути головним чинником ополячення та покатоличення українського населення. Однак адміністративні перетворення наприкінці XVIII – на початку XIX ст., що були органічно пов'язані з церковними реформами, спричинили докорінні зміни релігійної ситуації. Православні українці разом з іншими православними етносами склали три внутрішніх кола. Конфесійно вони були тісніше пов'язані з імператором, правлячою династією та імперією. Проте ключовим було те, що православна церква була визнана провідною і правлячою в державі. З іншого боку, саме православні українці піддавалися найбільшій русифікації [222, с.265-278].

Хоча, якщо спочатку зрусифікований клір для солідарності православного люду широко використовував гасло “боротьби проти католиків-ляхів”, то в 40–50-х рр. XIX ст. така практика стала неефективною. Відтак перебудова конфесійно-адміністративних структур проводилася одночасно зі змінами у богослужбовій, пастирській, обрядовій діяльності та духовній освіті, що об'єктивно позначалося на всьому спектрі етнонаціональних перетворень. У зв'язку із цим для контролю над церковними інституціями при кожному повіті було сформовано деканати, а при губерніях – єпархії.

Здійснюючи церковну політику в Правобережжі [233, 567-570], царизм ставив собі за мету, з одного боку, створити соціальну опору серед православного духовенства, з іншого – організувати власне управління католицькою церквою, убезпечивши її від впливу папи Римського. У зв'язку з тим, що в регіоні православних прихожан була незначна частина, а відтак – і кількість православних священиків [237, 808-810]. Це спричинило необхідність спонукання уніатів до переходу в православ'я. Таке навернення стало джерелом не тільки для формування православних приходів із російськими чи зросійщеними священиками і церковнослужителями, а також істотно збільшувало чисельність і частку російського або проросійського духовенства [115, арк.89].

На початку процесу інкорпорації краю до складу Росії, намагаючись заручитися підтримкою польської шляхти [239, 301-312], російський царизм підтвердив їй “давні права, вольності та привілеї”, а також свободу католицького віросповідання [474, с.32]. Однак, місцеві чиновники усвідомлювали, що католицька

релігія залишалася важливим консолідуючим чинником польсько-шляхетського опозиційного руху. Після придушення повстання Т. Костюшка, яке було підтримане католицьким духовенством, російський уряд спробував послабити ідеологічний та економічний вплив католицької церкви і польської шляхти на суспільно-політичне життя краю. Незважаючи на те, що масового наступу на католицизм у цей період не спостерігалось, все ж таки частина священників була заарештована і вислана за межі краю і закрито низку католицьких монастирів. Російська адміністрація все ще сподівалася на співпрацю з польською шляхтою, тому не наважувалася на відкриту боротьбу проти католицької церкви [157 № 5506].

Проте досить швидко перед колоніальною адміністрацією постало завдання об'єднати край з імперією не тільки територіально, а й передусім – ідеологічно. Головною перешкодою в реалізації цієї мети російський царизм, не без підстав, вважав греко-католицьку церкву – “вогнище соціальної, політичної та релігійної нестабільності в південно-західних областях” [467, с.89], яка виступала прямим конкурентом Російської православної церкви в боротьбі за душі корінного населення великого українського регіону. З цих причин, відзначала Катерина II, ліквідація унії “послужить надійним засобом для утвердження тамошнього люду в однодумстві та спокої” [418, с.54].

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. російський агресивний націоналізм, що створив основу для російського колонізаторського курсу, став агресивно нав'язувати українцям власну парадигму православного віросповідання. На це було спрямовано низку спеціальних нормативно-правових актів, виконання яких покликане було стимулювати перехід уніатів у православну віру. Указом від 6 вересня 1795 р. в Правобережжі закрили уніатську митрополичу кафедру, заарештували її єпископів, а їхні землі секвестрували [230, 187-193]. У вересні цього ж року Катерина II підписала розпорядження про закриття уніатських монастирів, які не приносили “користі суспільству”. Це поклало початок нищенню впливового на Правобережжі чернечого ордену василіан [417, с.122-123].

Влітку 1796 р. місцеві органи влади зобов'язали священнослужителів католицької та уніатської церков скласти присягу на вірність Російській державі.

Тривали заходи, спрямовані на обмеження земельних володінь католицьких і уніатських парафій і особливо монастирів [93, арк.94].

Наступним кроком царизму на шляху ліквідації уніатської церкви стало створення спеціального Таємного комітету, який опікувався греко-католицькими справами і на якого було покладено літургійного й обрядового зближення уніатської і православної церкви. У січні 1837 р. греко-католицька церква була підпорядкована обер-прокурору Синоду й таким чином остаточно втратила останні ознаки окремішності [568, с.147]. Завдяки постійному тиску місцевої влади, російської православної церкви, каральних органів на священників і парафіян регіону вдалося остаточно похитнути позиції уніатської церкви. 26 січня 1839 р. побачило світ “Положення Таємного комітету про заходи для ліквідації унії”, в якому було викладено план повної ліквідації греко-католицької церкви [114, арк.40].

Паралельно з активною боротьбою з греко-католицькою церквою Санкт-Петербург розпочав черговий наступ на католиків регіону. Ще в роки польського повстання 1830–1831 рр. царизм запровадив низку заходів, спрямованих на підірив її ідеологічних і матеріальних позицій, зміцнення ролі православної церкви. У червні-вересні 1830 р. побачили світ укази “Про заборону особам греко-російського та уніатського віросповідання наймитувати при католицьких монастирях”, “Про заборону духовенству римо-католицького віросповідання наvertати осіб православного віросповідання у свою віру” [155, № 3707]. У 1836 р. обер-прокурор Синоду С. Нечаєв повторно заборонив католицькому духовенству володіти кріпаками-православними [286, с.299, 301-302].

Після придушення польського Листопадового повстання у регіоні відбулась масштабна культурно-духовна зачистка, в ході якої лише на Волині було розформовано десятки католицьких монастирів і сотні релігійних громад римо-католицького та греко-католицького обрядів і десятки польських помість. Постраждав навіть здавалося б абсолютно нейтральний до політичного розвитку Кременецький ботанічний сад, що діяв з початку XIX ст. У контексті репресій його вивезли до Києва. До того ж, чимало його безцінних рослин загинуло по дорозі, а частина була продана на публічних торгах [224].

Упродовж наступних років боротьба з католицькою церквою посилилася. Спеціально створений для управління губерніями “від Польщі повернутими” Комітет в справах західних губерній імперії декілька разів розглядав “засоби боротьби з католицизмом у зв’язку з досить широкою участю білого й чорного духовенства у повстанні 1830–1831 рр.” [568, с.131]. Боротися із католиками вирішили перевіреними засобами – шляхом закриття культових споруд, монастирів і діючих при них шкіл. У грудні 1831 р. Комітет затвердив правила конфіскації католицьких монастирів [145, № 21291].

Російський царизм намагався також встановити контроль над діяльністю католицьких священників. У червні 1830 р. затверджено указ “Про заходи для запобігання самостійних від’їздів римо-католицьких ченців з Росії до Царства Польського” [157, № 5506]. У 1832 р. влада наказала зараховувати до православних дітей, від змішаних шлюбів, не допускати спільних богослужінь уніатів з католиками, використовувати тільки ті богослужбові книги, які були надруковані в Москві. Водночас, відмінили низку великих католицьких свят [116, арк.8], запроваджувалося обов’язкове вживання російської мови у церковному діловодстві [286, с.298]. У 1842 р. царський рескрипт зобов’язав розмовляти російською мовою в консисторіях, у 1843 р. – в семінаріях [121, арк.92]. Наслідком церковної політики уряду на Правобережній Україні було те, що широкі народні маси почали дивитись на церкву, як на “казенну”, урядову установу, а на духовенство – як на агентів уряду, що йдуть з ним і з панами” [356, 40]. Якщо спочатку зрусифіковане духовенство для солідарності православного люду використовувало гасло “боротьби проти католиків-ляхів”, то вже в 40–50-х рр. XIX ст. воно стало неефективним [526, с.27]. В цьому напрямі відбулася перебудова церковно-адміністративних структур у єпархіях і спрямовувалася богослужбова, пастирська, місіонерська, обрядова діяльність, духовна освіта – весь спектр функцій православної церкви в XIX ст.

Отже, з приєднанням Правобережної України до Росії у XVIII – першій половині XIX ст. відбувається посилення кріпосного права, зростання феодальних повинностей, переведення на панщину та обезземелення селян. Щодо українців регіону в станово-соціальной і конфесійній структурах імперська уніфікація та

агресивна русифікація в цей час мала особливі успіхи, хоча формально вони, як і білоруси, вважалися росіянами. Під впливом інкорпорації та розвитку продуктивних сил і капіталістичних виробничих відносин у становій структурі суспільства регіону почало змінюватися соціальне становище населення. Водночас з інтеграцією всієї станової структури із загальноімперською системою відбувалася диференціація мешканців краю на стани та різні прошарки, яка стала домінуючою тенденцією соціального розвитку суспільства. Однак, перебуваючи в складі імперії як багатонаціональної держави, не було нічого незвичайного в полі національні приналежності та лояльності. Не було потреби і необхідності в ототожненні себе виключно з росіянами чи поляками, було для цього достатньо виявляти лояльність до самодержавства. Тому не всі, хто частково був зрусифікованим і перейшов на більш високий соціальний щабель, ставали відразу ж росіянами. Їхню ідентифікацію можна розглядати більше як ситуативну. Загалом етнонаціональні, етнодемографічні зміни зумовлювалися переважно зовнішніми чинниками, провідне місце серед яких посідали інкорпораційна політика, ліквідація уніатської церкви, міграційні процеси та рекрутська повинність.

Висновки до розділу

Таким чином, Росія не мала наміру і не захищала українців Правобережжя, а керувалася виключно “раціональним державним інтересом”. Алгоритми адміністративних, політичних, суспільних перетворень у регіоні були спрямовані на:

- уніфікацію його за імперським зразком, тобто перетворення в звичайну складову імперії;
- трансформацію адміністративно-регіональної еліти у вірних підданих, що давало більше шансів на успіх інкорпораційної політики;
- розхитування станових традицій місцевих мешканців для унеможливлення їх консолідації проти імперської влади (кожний займався власним виживанням, що й притаманно і сучасному українському суспільству);

– формування релігійно-православного контролю над територіями (ця практика існує і до тепер).

Політичний курс у цій сфері був, безумовно, творінням самодержавної влади, продуктом авторитарної державної волі, однак сама ця воля формувалась на різних рівнях бюрократичної компетенції і зумовлювався дійсно чималою кількістю як довготермінових, так і ситуативних чинників. Реалізуючи курс політики інкорпорації Правобережної України, царизм опинився перед складністю перетворення місцевого населення, яке мало стати органічною складовою Російської імперії. В Правобережжі російське самодержавство зіткнулося з великим культурним розривом, своєрідними духовно-культурними надбаннями регіону та особливим духом титульних мешканців, що ставало значною перешкодою до асиміляції українського населення. Це, в свою чергу, зумовлювало необхідність не тільки адміністративно-територіальних, суспільно-політичних і соціально-станових перетворень, а й забезпечення військового, політичного та економічного контролю над Правобережжям за допомогою етнонаціональних й етнодемографічних чинників і духовно-культурних архетипів цивілізаційної місії росіян на його території.

Зміст комплексу інших завдань із облаштування суспільного життя в Правобережжі за російськими зразками полягав у визначенні з урахуванням простору та кількості мешканців, числа повітів і їх центрів і проведенні розмежування між ними. Відповідальність за виконання комплексу цих робіт покладалося на повітові суди. Виконавцями були визначені землеміри та предводителі дворянства кожного повіту, а загальний контроль здійснювали губернатори і прокурори. Утворення Київського генерал-губернаторства покликане було сприяти подоланню відцентрових тенденцій, успадкованих від попередніх державних утворень. Модернізація та раціоналізація управлінських структур зумовила поетапне й поступове, однак неухильне одержавлення та зросійщення соціально-економічного й культурного життя етнонаціональних спільнот імперії. Це дозволило повністю ліквідувати особливості політичного та адміністративно-територіального устрою як Правобережжя, так і України загалом.

Зі зміною метрополії населення регіону було звільнено від підданства та вірності польському королю і короні на користь російського скіпетра. При цьому самодержавство чітко формувало, всіляко утверджувало та зміцнювало характерну для імперії соціальну базу, стало відразу ж розширювати економічні позиції і правові повноваження російських, польських та інших іноетнічних поміщиків та посилювати стану безправність українців, а політика уряду і місцевих органів влади відзначалася агресивністю та зверхністю щодо їх етнічних, мовних, духовно-релігійних особливостей і здійснювалася лише в односторонньому порядку.

Політико-правове становище шляхти регламентувалося низкою урядових указів і підзаконних актів. Їхня суть і, відповідно, діяльність місцевих адміністрацій зводилися до того, щоб найзаможнішу і найвпливовішу її частину залучити на свій бік та інкорпорувати до дворянського стану з наданням усіх прав і привілеїв російського дворянства. Така політика переслідувала необхідність якнайшвидше укріпити свої позиції в регіоні, використовуючи для цього “купівлю відданості”. Щодо неїмущої шляхти, яка виступала опозиційною силою, то до неї використовувався увесь спектр репресивних заходів. Таким чином, імперська влада використовувала методи подвійних стандартів, “кнута і пряника”, що досить швидко дали свої результати.

Наприкінці XVIII – в 50-х рр. XIX ст. російський царизм видав низку спеціальних нормативно-правових актів, які повинні були стимулювати перехід уніатів у православну віру. Завдяки постійному тиску місцевої влади, російської православної церкви, каральних органів на священників, парафіян владі вдалося остаточно похитнути позиції уніатської церкви в регіоні. Паралельно з активною боротьбою з греко-католицькою церквою царизм здійснював наступ на католиків регіону. В роки польського повстання 1830–1831 рр. царизм запровадив низку заходів, спрямованих на підірив її ідеологічних і матеріальних позицій, зміцнення ролі православної церкви. Саме в цьому напрямі відбулася перебудова церковно-адміністративних структур у епархіях і спрямовувалася богослужбова, пастирська, місіонерська, обрядова діяльність, духовна освіта – весь спектр функцій

Православної церкви в ХІХ ст., значення якої як опори державної політики зростала з часів Олександра І.

Однак Правобережна Україна протягом досліджуваного періоду не стала єдиним із Російською імперією етнонаціональним і етнодемографічним простором. Хоч українці й стали жертвами імперської політики експансіонізму, загалом, розвиток народонаселення однієї із стратегічно значимих периферій мав вигляд поліетнічного, поліконфесійного та мультикультурного процесу з одночасним існуванням “свого” і “чужого”, щоправда не в їх самозамкненості чи протиставленні, а як реально існуючих умов (своєрідного багатоквартирного будинку) їхнього взаємного існування і специфічності з безкінечними контактами та взаємовпливами. Етнічна та конфесійна мозаїка регіону була тією реальністю, яку потрібно було узгоджувати з ідеологічною операцією щодо утвердження “російськості” і пов’язаними з нею різноманітними експериментами зі зміцнення російських позицій у складі його населення. Загалом, політичні, економічні та військові чинники зумовили глобальну ієрархію сили зі створення світової імперії з її поліетнічною та поліконфесійною південно-західною окраїною.

Розділ III

ДЕМОГРАФІЧНІ, ЕТНІЧНІ Й СТАНОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ У СКЛАДІ НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ

3.1 Динаміка зростання чисельності мешканців.

В сучасному розвитку та перспективах України як цивілізованої, демократичної держави зростають роль і значення соціально-демографічних та етнонаціональних чинників. Їх вплив значною мірою залежить від того, наскільки будуть враховані уроки історичного минулого, особливо того періоду, коли більшість українських земель входила до складу Російської імперії [174, с.568]. Адже саме ці чинники справляли чималий вплив на динаміку народонаселення, етнічні зміни в його середовищі та їх місце серед корінних і прибулих мешканців. Адже, за оцінкою Р.-Р. Магочія, “довге ХІХ століття” відзначалося широкомасштабним демографічним зростанням, спричиненим підвищенням природної народжуваності, внутрішньої міграції та імміграції з-за кордону, відкриттям великих обширів, вільних для колонізації і початком індустріалізації [433, с.37].

Слід зазначити, що зміни багатонаціонального складу населення Правобережної України наприкінці ХVІІІ – в 50-х рр. ХІХ ст. зумовлювались трьома основними групами факторів. По-перше, цьому сприяли зовнішні чинники, до яких належали політичні процеси, що відбулись у Європі та Малій Азії, передусім політичні конфлікти та війни між Російською імперією, Австрією і Францією. Внаслідок воєн і мирних договорів між учасниками конфліктів, територія Правобережжя, як і інші українські землі, була стратегічно важливим плацдармом для всіх учасників, які боролися за домінування у Європі. Друга група факторів – внутрішні, які багато в чому впливали з попередньої групи, оскільки саме зовнішня політика царського уряду зумовлювала ставлення держави до своїх підданих з їх правовим статусом на підкорених землях. Третя група факторів була пов’язана з

природно-еволюційними процесами розвитку націй, торгово-економічними і міграційними процесами, взаємопроникненням і взаємозбагаченням культур. Своїми діями російське самодержавство створило умови та правові основи для формування багатонаціонального складу населення регіону.

Керівництво Росії усвідомлювало, що інкорпорація регіону була неможливою без розв'язання демографічного питання і закорінення в етносоціальну структуру, де абсолютну більшість населення складали корінні мешканці – українські селяни та міщани. Уряд намагався врахувати і змінити ситуацію на свою користь заходами у соціально-демографічній та етнонаціональній сферах, спрямованими на поглинення та переварювання суспільства як чужорідного соціального тіла і переслідування його етнографічних відмінностей [306, с.9]. Демографічний розвиток, з одного боку, відбувався під впливом насильницької русифікації при посиленні польського чинника, з іншого, – демографічний і соціальний фактори ускладнювали асиміляцію особливостей українського етносу [442]. Для українців величезне значення мав той факт, що “конкурентом” росіян були поляки [522, с.33], які стримували русифікацію, а полонізація гальмувалася росіянами.

Загалом демографічний розвиток Правобережної України наприкінці XVIII – 50-х рр. XIX ст. визначався спрямованістю великодержавної інкорпораційної політики та механізмами її реалізації; абсолютною перевагою серед населення титульної нації; зростаючою чисельністю росіян, євреїв та іноземців у містах і містечках [171, с.4-20], що робило її терени дедалі більш багатоетнічними; можливостями взаємодії представників корінного етносу з різними етносами, які наповнювали споконвічний український хліборобський край; безконфліктним (за поодинокими випадками) співіснуванням українців із національними меншинами, кількість і частка яких дедалі збільшувалася; підлеглістю та національним пригнобленням українців з боку прибулих російських колонізаторів, поляків і, здебільшого, євреїв.

За підрахунками В. Кабузана, загальна чисельність мешканців Правобережжя в 1795 р. становила 1737609, у 1811 – 1762196, а станом на 1815 р. – 1957045 осіб чол. статі [296, с.23-25; 9, арк.25]. Природний рух населення у першому 15-річчі

засвідчив приріст лише 1,4 %, а щорічний не перевищив 0,09 % [104–109]. У наступних 5 років тенденція змінилася на краще. Частково це відбулося за рахунок прийняття австрійськими підданими російського підданства [94, арк.1-34], хоча воно істотно не вплинуло на загальну чисельність населення. Як наслідок, за 20 років збільшення мешканців сягнуло 219436 осіб чол. статі, або 12,6 %. Однак, щорічний приріст ледь досягав 0,63 %. А на 1858 р кількість населення у Правобережжі складала 4123,7, тобто збільшення населення в 1795–1858 рр становило лише 137,2 % осіб [296, 23-25; див.: Додаток Ж].

Аналізуючи демографічну динаміку, Я. Водарський, зазначав, що з 1795 по 1811 р. чисельність чол. населення регіону зросла з 1737609 до 1822196 або на 84587 осіб чи на 104,9 %, а щорічний приріст складав 0,27 %. Усіх жителів у 1795 р. налічувалося 3475,000, а у 1857 р. їх кількість склала 4897000 осіб чи на 40 % більше ніж на момент третього поділу Речі Посполитої [308, с.95-96; див.: Додаток Л]. За цих 62 роки приріст чоловічого населення – головної продуктивної сили суспільства того часу склав лише 710785 осіб [377, с.163], чи трохи більше 11464 щорічно. Зростання населення відбувалося переважно за рахунок жіночої частини, хоча різниця між ними, зазвичай, коливалася в межах кількох відсотків [122, арк.116-120].

У Київській губернії різниця між чоловічою і жіночою частинами мешканців була найбільшою. Збільшення тут мешканців за цей час склало 46889 осіб чол. статі (майже 8,0 %), у Волинській – 24020 (4,2 %) і Подільській – 13678 чи 2,4 %. Ці показники ілюструють істотні відмінності в темпах приросту населення. Найбільше зростання відбувалось у Київській, а найменше – в Подільській губернії. Протягом 20 років кількість селян у Київській губернії зросла на 41697 чол. душ (8,3 %), тоді як у Подільській – лише на 1370 ревізьких душ (0,3 %). У Волинській губернії, навпаки, відбулось їх зменшення на 29181 чол. душу – (0,6 %) [308, с.97; 10, арк.3; 11, арк.3;]. Загалом природний приріст населення Правобережжя мав тенденцію до сповільнення: в 1804–1810 рр. він складав 12,9 %, у 1811–1820 рр. – 12,0 %, а в 1831–1840 рр. – 9,8 % [379, с.174]. Порівнюючи його показники між 1796 і 1816 та 1816 і 1834 рр., спостерігаємо, що в першому періоді темпи були значно нижчими,

ніж у другому, хоча він був меншим на 5 років. Ще помітнішою була різниця в розрізі губерній. Якщо в 1796–1816 рр. у Київській губернії він складав 17,8 %, у Волинській – 11,1 %, то в Подільській губернії не перевищував 3,4 %, або був нижчим відповідно у 5,2 від Київської і в 3,4 рази – від Волинській губернії [13, арк.10; 15, арк.19; 18, арк.33-43]. У наступне 15-річчя приріст мешканців Київської та Волинської губерній суттєвих змін не зазнав, тоді як у Подільській він склав 30,9 % і перевищив попередній показник більш як у 9 разів (майже в 1,8 рази в Київській та у 2,5 рази – у Волинській) [378, с.447]. За підрахунками В. Кабузана, частка українців у складі населення регіону в 1795 р. склала 87,9 %, а у 1858 р. – 79,0 %, або зменшилось аж на 8,9 % осіб [378, с.183; див.: Додатки Ж і З].

Наприкінці XVIII ст. тут найбільшими були чисельність і питома вага селян. У 1795 р. вони склали 1473201 особу чол. статі або понад 84,8 % [308, с.97], зокрема 1255633 поміщицьких (72,2 %), 217508 (12,6 %) непоміщицьких, 177474 (10,29 %) державних і 40004 (2,3 %) інших селян. Найбільше перших налічувалось у Київській губернії, дещо менше – Подільській і Волинській. Динаміку зростання чисельності населення і частку селянства в розрізі губерній можна простежити за такими показниками [382, с.159]. При загальному незначному зростанні мешканців правобережних губерній між п'ятою та шостою ревізіями, тобто між 1795–1811 рр., що складало 84587 осіб, а селян – 54886 осіб. Частка останніх практично не змінилась й становила близько 84,4 %. Якщо питома вага кріпаків загалом по імперії динамічно скорочувалась [380, с.59-182], то в Правобережжі вона досягла 85,2 %. По Росії їх співвідношення склало відповідно 60 і 40 % [501, с.27]. І це при тому, що загалом по країні частка поміщицьких селян збільшилась з кінця XVIII до середини XIX ст. із 56,0 до 71,0 % [393, с.414].

Серед селян кількісні зміни були неоднаковими. Зокрема, між 1794 і 1803 рр. зросла чисельність поміщицьких кріпаків. До 1793 р. в Правобережній Україні кріпаків було менше 10 %, а вже 1795 р. їх частка склала 72,2 %. І тільки в 1817 р. питома вага кріпосних селян набула тенденції до незначного скорочення, але й тоді їх доля на 38,0 % була більшою, ніж у Лівобережжі, та на 35,1 % – як загалом у Росії. Тут проживало близько 56 % усього кріпосного населення України [411, с.75].

М. Слабченко це пояснив масовим переселенням до інших місцевостей, що є недостатньо переконливим, оскільки у наступні роки їх кількість помітно збільшилася, хоча переселенський рух не припинився. Насправді таке переселення відбувалося [90, арк.1-18; 113, арк.1-29], але не у великих масштабах. Важко також погодитися з В. Кабузаном, який цю тенденцію пояснює невисоким природним приростом та асиміляцією [509, с.122, 182]. Адже авторитетному вченому відомо, що на демографічні процеси, крім народжуваності і смертності, впливали зовнішні чинники, зокрема соціально-економічні умови, зниження життєвого рівня тощо.

У 1795–1811 рр. чисельність селян регіону збільшилася на 13886, а з 1811 по 1815 р. – на 81291 особу, загалом зростання склало 95177 осіб чол. статі. При цьому їх частка у загальній кількості чоловічого населення в першому випадку скоротилася з 84,8 до 84,36 %, а в другому – з 84,36 до 80,94 %, разом на 3,86 %. На фоні зазначеного збільшення усіх категорій селян у 1795–1811 рр. чисельність поміщицьких кріпаків зросла на 17669, за 1811–1815 рр. – на 65518 осіб, а за весь період – на 83187 ревських душ. Водночас, з 1795 по 1811 р. кількість державних селян зросла на 3690 осіб чол. статі.

В Київській губернії у 1797–1811 рр. кількість поміщицьких селян зросла з 443976 до 487984, або на 44008 осіб чол. статі, тоді як селян інших категорій – із 22175 до 54761 чи на 32586 осіб. У 1811–1816 рр. чисельність поміщицьких селян скоротилася на 37707 душ або на 7,7 %. За цей час кількість інших селян зменшилася на 14,6 % [199, с.179]. Водночас, у Київській губернії чисельність селян зросла на 61940 ревських душ, у Подільській – на 41685 і лише в Волинській вона скоротилася на 8448 осіб [378, с.116-117, 128-129, 140-141]. У ці роки чисельність поміщицьких селян у Київській губернії зросла на 40478 ревських душ, тоді як протягом 1811–1815 рр. вона зменшилась на 37883 особи чол. статі. Загальне їх збільшення за 20 років склало 2595 душ. У Волинській губернії в 1795–1811 рр. кількість поміщицьких селян зменшилася на 27702 ревських душ, а за 1811–1815 рр. зросла аж на 92630 осіб чол. статі [382, с.115-117, 128-129, 152-153]. Відтак, загальне збільшення поміщицьких кріпаків за два десятиліття склало 64928 ревських душ. У Подільській губернії у 1795–1811 рр. зростання склало 4893 чол.

душі, за 1811–1815 рр. – 7771, а за 20 років – 12664 ревізьких душ. Під час війни з Францією відбулось істотне скорочення селян і усього населення регіону.

Головною причиною збільшення чисельності державних посполитих О. Гуржій вважає переведення монастирських підданих і рядового козацтва на становище державних [328, с.89]. Імовірно, воно відбулось і за рахунок включення представників інших категорій населення, зокрема збіднілої шляхти, що не отримала дворянства. Тим більше, що чимало її представників займалося сільськогосподарським виробництвом і за своїм становищем особливо не відрізнялося від селян. У Київській губернії, де збільшення поміщицьких селян відбувалося найбільш динамічно, в 1795–1811 рр. їх кількість зросла з 33445 до 51040 осіб, або на 17595 ревізьких душ, а за 1811–1815 рр. – аж на 51653. Кількісно за 25 рр. зростання склало 69248 осіб чол. статі або більш як у два рази. На Поділлі в 1795–1811 рр. відбулося деяке зменшення числа державних селян, а у 1811–1815 рр. воно зросло на 32272 ревізьких душ. Упродовж 20 років збільшення склало 26740 осіб чол. статі. Лише на Волині їх чисельність за цей час скоротилася з 107094 у 1795 р. до 29792 ревізьких душ у 1815 р. [382, с.116-153]. Тож, у досліджуваному періоді відбувався складний і суперечливий процес закріпачення селян Правобережжя, що спричинило істотні станові та демографічні зміни. Звільнення від кріпацтва було рідкісним явищем і затягувалося на роки [82, арк.1-22]. Якщо взяти до уваги дані X ревізії, які наводить О. Тройницький, то виявляється, що станом на 1 січня 1859 р. кількість залежного населення складала 5382517 осіб (із 12164815 мешканців регіону). У Волинській губернії таких селян налічувалося 864161, в Київській – 1121062, а у Подільській – 1041051 осіб [207, с.49-50]

Слід зауважити, що переконливих даних щодо кількості різних груп державних селян в імперії на початку XIX ст. практично не існує. Вважається, що найбільш достовірними є ті, які містяться в матеріалах ревізії за період 1836–1840 рр. Зокрема, в Правобережжі мешкало 2,19 % державних селян від загальної кількості в імперії [327, с.88]. Як бачимо, їх кількість була незначною, але у власності держави там було багато маєтків, конфіскованих в учасників Польського повстання 1830 р., які знаходилися в економічному підпорядкуванні тимчасових

власників. У губерніях Правобережної України на час утворення міністерства державних маєтностей (1837 р.) було 64645 осіб чол. статі усіх категорій державних селян у Київській, 38755 – у Подільській і 28668 – у Волинській [325, с.98].

У першій половині ХІХ ст. кількість державних селян Правобережної України значно поповнилася селянами поезуїтських, монастирських, майоратних і конфіскованих у польської шляхти маєтків, а також однодворцями (група землеробського населення, утворена у 1831 р. з дрібнопомісної шляхти, що не змогла довести дворянського походження). На початок 1859 р. державні селяни становили у Волинській губернії 18 %, Київській – 16 %, Подільській – 12 % від загальної кількості селян [432, с.109; див.: Додаток Л].

Що ж стосується змін у складі міського населення, то вони вирізнялися тенденцією до суттєвого зростання. Це яскраво підтверджують статистичні дані, наведені відомим істориком О. Гуржієм [324, с.70], за підрахунками якого кількість міських мешканців Київської губернії у 1811 р. складала 64,3 тис. осіб, в 1825 р. – 73,8 тис., у 1840 – 125,5 тис., а в 1858 р. – 203, 6 тис. осіб. Порівняно із 1811 р. вона зросла майже у 3,2 рази й становила 10,5 % від всього населення губернії. І це при тому, що частка міщан у загальній чисельності населення Київщини у 1842 р. не перевищувала 7,2 % [440, с.51]. Нижчими були темпи зростання чисельності жителів міст і містечок Подільської губернії. Зокрема, із 43,6 тис. осіб у 1811 р. вона збільшилася до 120,8 тис. у 1858 р. або в 2,8 рази і становила 6,9 % від всього населення краю. Міське населення Волинської губернії за ці роки збільшилося в два рази і його частка досягла 7,2 % мешканців краю [324, с.78; див.: Додатки К і М].

Отже, за наявності загальної тенденції до зростання чисельності міського населення в регіоні, у губерніях воно було нерівномірним [170, с.35]. З іншого боку, за цим показником Правобережжя в цілому випереджало середній показник приросту міського населення по Росії. Якщо приріст мешканців міст і містечок по імперії з 1825 по 1856 рр. складав 62,0 %, то у Правобережній Україні – 76,4 % [493, с.294]. У цей час посилилася тенденція до кількісних та якісних змін у станових правах міщан. За першу чверть ХІХ ст. міське населення Волинської і Подільської губерній виросло на 47 тис. осіб у кожній [493, с.104]. Було визначено 36 міст і

містечок регіону губернськими та повітовими центрами, що супроводжувалося записом значного числа селян, які в них жили, у міщанський стан.

Порівняно швидкі темпи зростання чисельності міщан регіону в досліджуваний період були обумовлені кількома причинами і мали певні особливості. Передусім, збільшення відбувалося за рахунок природного фактору. Водночас на нього справила вплив низка інших, не менш важливих обставин, викликаних помітними змінами в господарській інфраструктурі міст і містечок Правобережної України. На кількісне зростання міського та містечкового населення у досліджуваний період мали вплив певні обставин, зокрема, наприкінці XVIII – у 50-х рр. XIX ст. сталися помітні зміни в господарській інфраструктурі міст та містечок Правобережної України [225; 226; 227; 228; 240]. Тому поряд із ремеслами та промислами, в них стали дедалі більше розвиватися підприємства мануфактурного і фабрично-заводського типів. Зокрема, у 1825 р. в містах Київської губернії нараховувалося 92 промислових підприємства. Через 30 років їх кількість зростає у 1,7 рази й досягла 157. У Подільській губернії вона збільшилася в 3,4 рази, а у Волинській – в 9 разів [293, с.24-32]. Якісні зміни у промисловості й торгівлі міст і містечок вимагали додаткових робочих рук, а отже зумовили істотне збільшення кількості міщан. Але на кінець XVIII ст., як стверджує М. Кабузан, “міські стани – купецтво і міщанство, на базі яких формувалася буржуазія, були зумовлені соціально-економічною відсталістю Правобережжя” [420, с.588].

Зростання міського населення було викликане й політикою царизму щодо заохочення євреїв та іноземних колоністів, зокрема німців і поляків, займатися торгівлею і ремеслами й оселятися головним чином у містах і містечках Правобережжя. У містах і особливо в містечках торгівля та ремесла зосереджувались переважно у руках єврейської спільноти [48, арк.1-282].

Велика кількість євреїв проживала у подільських містах, істотно переважаючи інші національності [72; 79; 80; 84]. Серед мешканців Проскурова, як одного із найбільшого повітового міста її губернії, на кінець XVIII ст. євреї склали переважну частину. Більшість із них мала власні будинки та іншу нерухомість – будівлі ремісничих майстерень, крамниці, млини, шинки, заїжджі двори, що

свідчило про їхнє бажання обирати такі населені пункти для постійного для проживання і занять виробничою діяльністю [78, арк.1-170].

Оселяючись у містах і містечках, значна частина євреїв працювала шинкарями, корчмарями, торгівцями чи орендарями, стаючи в такий спосіб проміжною ланкою між поміщиками та селянами. Прикладом цього може слугувати життя семи звичайних єврейських родин м. Проскурова: дві з них були орендарями в різних помістях, чотири – шинкарями і одна з родин жила з доходів від утримання корчми [123, арк.1-656]. Загалом у Проскурівському повіті в 1804 р. нараховувалось 2060 міщан-євреїв [125, арк.1-756]. Враховуючи загальну тенденцію до збільшення міського населення у Подільській губернії протягом першої половини ХІХ ст. з 6 % по V ревізії (1795 р.) до 12,5 % по X ревізії (1858 р.) [381, с.50-51], то на 1849 р. міщан-євреїв у місті нараховувалось вже 2861 особа [168, с.118]. Загалом, на початку 60-х рр. серед всього міського населення Правобережжя питома вага євреїв становила 31 %: Київська губернія – 17%, Волинська – 44%, Подільська – 33 %. Тому ми розділяємо висновок О. Куриленко про те, що єврейство, будучи десятою частиною регіону, становило майже третину його міського населення [423, с.186].

Без сумніву, якісні зміни у промисловості і торгівлі міст та містечок краю вимагали додаткових робочих рук, а отже вели до збільшення кількості міщан. Нерідко міщанами ставали селяни при перетворенні сіл і містечок у міста, зокрема, із числа мешканців Василькова Київської губернії, 351 селянин записався в міщани, коли воно у 1798 р. отримало статус міста [85, арк.1-114].

Вагомим джерелом поповнення російським населенням міст і містечок правобережних губерній було квартирування в них частин регулярної армії. У 1802 р. за наказом імператора в Подільській губернії, зокрема, для розквартирування військ були призначені будинки у Вінниці, Хмільнику, Кам'янці-Подільському, Могилеві, Немирові, Тульчині, Ладижині, Ольгополі [83, арк.1-79]. Найбільше їх перебувало в губернських і повітових центрах, а також у Меджибожі.

Приріст населення міст відбувався протягом усього досліджуваного часу, за винятком декількох років панування епідемії холери: у 1830–1831 рр. і 1848–1849 рр. Щоправда, серед євреїв була найвищою смертність [33, арк.1-14], що

можна пояснити їх більшою часткою у складі мешканців, мобільністю, скупченістю проживання в містах і містечках. З подоланням епідемії простежувалося поступове зростання чисельності міського населення: у 1853 р. воно збільшилось на 6,61 % порівняно з 1848 р., але порівняно з 1846 р. – всього на 1,49 % [99, арк.18, 21].

Для зростання кількості мешканців міст і містечок Правобережної України характерною була ще одна тенденція, пов'язана з поповненням цеховими і позацеховими ремісниками, гільдійськими купцями, дрібними торговцями, промисловцями неукраїнського походження. Це ж саме стосувалося і постійних робітників. Тимчасом головним заняттям українців і надалі залишалося сільське господарство. Передусім, це стосувалося Києва, Бердичева, Могилева, Дубна, Кам'янець-Подільського та ін. Зокрема, населення Києва з 1811 по 1863 р. збільшилося в 2,9 рази, Кам'янець-Подільського – у 5,8 разів та Бердичева – у 7,2 рази [318, с.16; див.: Додаток М].

Високими темпами приросту населення вирізнялися також Овруч, Житомир, Володимир-Волинський, Кременець. Причини швидкого зростання населення цих міст були різними: наприклад, Овруч опинився в центрі внутрішньої колонізації, яка тоді інтенсивно проходила в північно-східному регіоні Волинської губернії, а піднесення Житомира зумовлене його перетворенням у 40–50-х рр. ХІХ ст. на справжній губернський центр [293, с.24-32]. Загальний відсоток жителів міст Російської імперії змінювався наступним чином: у 1796 р. вони становили 4,1 %, в 1812 р. – 4,4 %, у 1851 р. – 7,8 %, що пояснюється, за твердженням російського дослідника Н. Рубакіна, бурхливим розвитком промисловості [495, с.39].

Впливовим, але кількісно незначним станом, були купці. Однак, вони провідної ролі в суспільному житті у досліджуваній період ще не відігравали і об'єктивно не могли відігравати через те, що мало чим відрізнялися від міщан. Купці організаційно об'єднувалися у гільдії, одержуючи від імперської влади деяке самоуправління. Чисельно купецький стан поповнювався, як правило, за рахунок прибулих росіян, євреїв, розбагатілих міщан і селян тощо [336, с.39-60].

Наплив російського елемента серед міщан, особливо купців, переважно 1-ої та 2-ої гільдій, витісняв український елемент з їх традиційних економічних позицій, а

українське міщанство – за межі міст або затримував у передмістях. З формуванням фабрично-заводської промисловості [357] на капіталах польських, російських поміщиків, євреїв і німців, серед купців переважали євреї, вірмени, греки, росіяни і менше – українці, а в середовищі найманих робітників – німці, поляки, євреї. Індустріально-промисловий розвиток Поділля, як і всього регіону, за висловом П. Клименка, підпорядковувався чужонаціональним силам і осередкам [393, с.1057].

Якщо Подільська і Київська губернії були одні з найбільших в імперії за кількістю та щільністю населення, то за чисельністю міщан – у числі останніх. Крім Києва і Бердичева, що мав статус містечка, всі міста мало чим відрізнялися від сіл, де вони мешкали в своїх будинках і переважно займалися сільським господарством. Через заохочення росіян, євреїв і іноземців, українці витіснялися на узбіччя суспільного життя міст регіону в географічному і соціально-економічному відношеннях. Щоправда, траплялися випадки виселення з міст євреїв, як це було в 1829–1832 рр. у Києві [47, арк.1-114]. Збільшення числа та частки національних меншин посилювало ще більші етнічні зміни в їх структурі.

Українське населення міських і містечкових поселень Правобережжя, переважно, поповнювалося найбільш біднішими верствами, концентруючи в них основну частину бідноти [236; 241; 242; 244; 246; 247]. Поряд із його нерегулярною садибною забудовою, просторими будинками та палацами поляків, розширилася єврейська щільна забудова і з'явилася забудова росіян, а самі міста все більш русифіковувалися. Тим самим зазнавав змін соціальний простір міст і містечок, внаслідок чого, в їх складній поліетнічній структурі безперервно відбувалися перетини та поєднання різноманітних тенденцій. За першу чверть XIX ст. міське населення Волинській губернії виросло на 67 тис., а в Подільській – на 47 тис. осіб [493, с.104]. А на 1858 р. міське населення Волині зросло від 110200 чол. до 129600 [591, с.59], населення Подільської губернії на кінець 50-х рр. XIX ст. нараховувало 1806364 жителів, з них у містах мешкало 120749, що складало 6,67 % від усього населення [110. арк.1-38].

Але для визначення долі українців у складі міського населення і питомої ваги міст у господарському житті регіону доцільно враховувати, крім міщан і купців, ще

й селян. Нерідко ревізії та зміна власників чи орендарів супроводжувалися переводом вільних міщан у кріпосних селян [67, арк.1-201].

Якщо у 1800 р. в Правобережжі налічувалося 92267 купців і міщан, у 1808 – 99799, в 1816 – 108350, у 1824 – 189339, то в 1825 р. – 229253 ревізькі душі. Від початку ХІХ ст. їх кількість зростає майже в 2,5 рази. На думку П. Ридзюньського, темпи збільшення чисельності міського населення регіону були дещо вищими, ніж у середньому по Росії [493, с.101, 295]. Ми, в свою чергу, зауважимо, що за 1800–1808 рр. зростання мешканців міст склало трохи більше 8,1 %, у наступні 1809–1815 рр. – понад 8,5 %, а станом на 1824 р. – майже 17,5 %.

Характер, спрямованість і динаміку демографічного розвитку регіону визначали, крім природних чинників, великодержавна інкорпораційна політика і “випадкові” фактори, передусім війни і пов’язані із ними людські втрати. Вони зумовлювалися абсолютною перевагою серед населення титульного етносу; наповненням її теренів великою кількістю росіян – військових, чиновників, дворян, євреїв та іноземців, що спричиняло зростання поліетнічного характеру населення. На демографічну ситуацію мало істотний вплив виконання рекрутської повинності, яке вилучало тисячі етнічних українців, організовані і стихійні масові переселення, втечі в інші українські землі та внутрішні регіони імперії [56, арк.1-12; 68, арк. 1-229]. Відтак, у Правобережній Україні почали сповільнюватися темпи зростання корінного етносу. Тільки великі війни спричиняли скорочення природного приросту населення на 40–100 %. До помітних непрямих втрат населення призводило зростання смертності цивільного населення, а також зниження кількості шлюбів і народжуваності. По-перше, Правобережна Україна з кінця ХVІІІ ст. вирізнялася найбільшою чисельністю населення і високою народжуваністю дітей. Власне, В. Кабузан писав про збереження високого природного приросту на території розселення українців (Правобережжя та Лівобережжя) [384, с.22]. За підрахунками Л. Похилевича, на межі ХVІІІ – ХІХ ст. в Київській губернії на 1 господарський двір приходилось від 6 до 12 душ [197, с.57, 81]. По-друге, демографічні зміни визначались міграціями, продовженням освоєння її теренів представниками титульного етносу з Волині і Галичини [112, арк.1-175].

Внутрішня колонізація на теренах Правобережжя слугувала для російського самодержавства чинником поглинення і переварювання Росією його суспільства [550, с.500], інтеграції регіону в складі імперського організму та механізмом розмивання автентичного населення з допомогою заохочення до заселення росіян, поляків, євреїв, іноземних колоністів [69, арк.1-22] і застосування щодо них практики колоніального управління. Водночас система етнографічного впливу на територію регіону входила до арсеналу методів контролю з боку царизму [548, 43-57].

Один із міграційних потоків зумовлювався протекцією російського етносу. Як наслідок, демографічний розвиток відзначався припливом значної кількості росіян із центральної Росії – військових, чиновників, священиків, поміщиків, управителів, економістів, купців, а також розкольників – пилипонів. На постійне проживання залишались і відставні солдати. Інший міграційний потік був викликаний включенням правобережного регіону до смуги осілості євреїв: спорадичне розселення євреїв на її території доповнювалося значним їх переселенням із Білорусії [57, арк.1-791; 70, арк.1-50]. Ще один потік був спричинений заохоченням до поселення у давньому хліборобському регіоні [491, с.13] іноземних колоністів, переважно німців, а також менонітів.

Великим був міграційний потік, пов'язаний із відтоком корінних мешканців, які тікали на південь, в інші регіони імперії і за кордон [85, арк.1-148]. Вони становили левову долю селян Південної України. Значні масштаби втеч селян у науковій літературі пов'язують із ревізією 1816 р. [86, арк.1-48]. На демографічних змінах позначився потік переселенців з регіону в Лівобережжя, Новоросійську губернію, на Північний Кавказ [494, с.39] та інші території держави. Це спричинило помітне скорочення питомої ваги українців у регіонах початкового зосередження українського етносу – Правобережній і Лівобережній Україні й Східній Галичині та істотне зростання їх частки в Новоросії і Кавказькому регіоні. Там більш швидкими темпами скорочувалася частка українців, порівняно з іншими територіями: в 1782 р. вони складали 30 % від їх чисельності на етнічних землях, а в 1815 р. – вже 27,4 % [296, с.27, 28]. При цьому склад українських родин у регіоні майже не змінився: вони залишались великими упродовж кінця XVIII – початку XIX ст.

Проаналізувавши потужні міграційні процеси протягом тисячоліть ранньої історії українських земель, автори багатотомного видання “Історія української культури”, роблять висновок, що вони “спричиняли часткову зміну людності, проте незмінне домінування землеробських занять породжувало певну стабільність і багатовікову тяглість саме хліборобського населення, способів його життєдіяльності та матеріального виробництва, культури, мислення, історичної пам’яті, які склали засади матеріального і духовного буття, забезпечували безперервність і життєдіяльність комплексу українців” [372, с.9]. Більше того, Л. Іванова зазначає, що “Невпинне переселення населення, міграційні рухи, заселення та господарське освоєння нових земель засвідчує про інтенсивність процесів формування етнічної території України. Домінуючим тут виступив український етнос у формі його різних соціальних груп (селяни, колишні козаки, міщани, торгово-промислове населення тощо)” [366, с.111].

В науковій літературі майже не береться до уваги вплив на демографічні процеси в регіоні рекрутчини, запровадженої в 1794 р. Разом із тим, ми переконані, що саме цей факт переважно впливав на демографічні зміни в краї, яка тягарем лягла на податні стани, а згодом і духовенство та церковнослужителів [111, арк.1-683; 92, арк.1-43].

За 25 років військової служби фізично здорові, енергійні та перспективні для родини і виробництва рекрути (солдати) старіли, ставали хворими й немічними, помирали. Частина з них оселялася в далеких краях, ставала інвалідами, а більшість гинула у війнах, які майже безперервно вів царизм. У 1796 р. з Правобережжя взяли близько 3500 рекрута [203, с.258-268]. Оскільки рекрутами ставали у віці 20-35 років, то співвідношення числа бранців до кількості цієї групи населення фактично рівнялося 10 до 225 [404, с.155-156].

Готуючись до війни з Францією у 1805 р. [261], уряд провів поспіль три набори по 5 із 500 і 10 рекрутів із кожної 1000 душ чол. статі [603, с.98-99].

За неповними підрахунками, в 1802–1815 рр. із Правобережної України в імперську армію було рекрутовано 131287 осіб [173, с.10]. За 20 років після приєднання до Росії з цієї причини вона втратила щонайменше 180 тис. осіб.

Вилучити з цивільного життя, “вимити” з національного ґрунту та інтегрувати в метрополію таку кількість чоловіків могла лише окупаційна влада, що мислила виключно імперськими категоріями. Якщо до 1793 р. український елемент регіону зменшувався внаслідок економічної, культурної та політичної переваги польської державності, то після – головним чином за рахунок рекрутчини. Рекрутуючи чоловіків до армії, самодержавство підривало генетичний потенціал корінного етносу. Ці наслідки відбивалися на усіх сферах життя.

Починаючи з 1830 рр., у процесі рекрутського законодавства можна виділити три етапи стосовно громадян і однодворців західних губерній, кожний з яких мав свої тенденції і особливі риси. Перший етап (1831–1840 рр.) характеризується активною законодавчою діяльністю у впорядкуванні зазначеної проблеми. Протягом цього часу було визначено статус даної категорії людей і налагоджено механізм виконання їх військової повинності. На другому етапі (1841–1852 рр.) простежується зниження законотворчої діяльності і посилення норм набору рекрутів (порівняно з іншими категоріями населення імперії). Зауважимо, що, в окремі роки, набору підлягало вдвічі більше осіб із громадян і однодворців, ніж з інших підданих Російської імперії. На третьому етапі (1853 р. і далі) відбувалося реформування “рекрутської” системи: запроваджене жеребкування під час наборів, здійснювалося повне зрівняння громадян у питанні виконання військової повинності [153, № 4868].

Отже, поширення і виконання рекрутчини у Правобережній Україні здійснювалося в три етапи. Перший з них охопив період від запровадження в 1794 р. до початку 30-х рр., коли її виконували лише включені до податних станів українські селяни та міщани. Другий тривав з 1827 р. до 1861 р. й відзначався залученням до рекрутчини євреїв і збіднілої частини польської шляхти (1831) [97, арк.4]. Третій припав на час після відміни кріпосного права до введення загальної військової повинності в 1874 р. На цьому етапі її виконували особисто вільні, але економічно й політично залежні податні стани [604, с.15].

Упродовж кінця XVIII – 50-х рр. XIX ст. царський уряд організовано переселяв українців за межі Правобережжя. Після 1793 р. з’явився іменний указ про переселення старовірів у російські губернії. Частина з них втекла на південь, але

більшість – залишилась на Поділлі. Поміщики, очевидно, не бажаючи втрачати платників податків, не спішили їх закріпачувати. Все залишалось без змін до 1825 р. [528, с.29]. До середини ХІХ ст. чисельність розкольників досягла 13 тис. осіб, які переважно були вільними селянами і приписаними до міст і містечок [55, арк.9].

На думку академіка НАН України В. Смолія, втечі й переселення були однією з найбільш ефективних форм антифеодального протесту і справляли помітний стримувальний вплив на політику панівного класу. Перед загрозою втрати робочих рук і зменшення джерел прибутків, він змушений був обмежувати непомірні апетити, переводити селян з панщини на чинш, запроваджувати так звані слободи тощо [515, с.85].

Безперечно, на демографічну ситуацію впливали епідемії, хвилі яких неодноразово прокочувалися в регіоні й були характерними для історичних російських губерній імперії. Наприклад, за підрахунками Брянцевої Т. у місті Староконстантинові на 1798 р. налічувалось 3210 мешканців, то в період епідемії загинуло 993 особи [299, с.82] Тому потребує додаткового вивчення твердження російських дослідників про те, що саме епідемії масово знищували людей і тим самим зумовлювали спад темпів приросту його населення. Не має підстав і висновок про зменшення народжуваності населення регіону через нестачу продуктів харчування. На початку ХІХ ст. на 9 урожайних років припадав 1 неврожайний і не менше як 2 рази на 10 років в окремих місцевостях – частковий неврожай. Під час неврожаїв селяни обмежували себе в харчуванні, нерідко голодували, а поміщики, керуючись, швидше, розрахунком, ніж філантропією [368, с.6-15], намагалися їм допомагати, що зменшувало загрозу смерті.

Отже, середньорічний приріст населення Правобережного регіону за даними усіх ревізій поступається загальному по усій Російській імперії. Різке його збільшення між VI і VII ревізіями, можливо, викликане сильним припливом населення з районів, які були охоплені Вітчизняною війною 1812 р. Постійний слабкий приріст населення по регіону можна пояснити невисоким звичайним приростом населення у зв'язку з виключно більшим відсотком кріпосного населення. По V ревізії кріпосне населення складало 72,26 % усього населення

регіону: на першому місці стояла Київська губернія (76,54 %), на другому – Подільська (76,26 %) і на третьому – Волинська (63,77 %). По X ревізії їх питома вага понизилась до 55,10 % (Київська губернія – 60,51 %, Подільська – 58,09 %, Волинська – 45,32 %) [20-25; 28-32]. Ця тенденція пояснювалася нестачею вільних для заселення земель і значною втечею населення в сусідню Новоросію.

Київська і Подільська губернії з їх малозаселеними південними повітами і швидко зростаючими Києвом та Кам'янець-Подільським дають більш високі темпи приросту, ніж Волинська губернія [98; 101; 102]. З 1795 по 1857 рр. населення Київської губернії виросло з 588775 до 882801 душі чоловічої статті, або ж на 33,31 %, Подільської – з 580396 до 824206 душі, чи на 29,58 %, а Волинської – з 568438 до 741387 душі, тобто тільки на 23,33 %. При цьому населення південних повітів губерній, як правило, збільшувалося значно швидше. По Київській губернії населення Черкаського повіту з 1795 по 1857 р. збільшилось з 45819 до 75944 душі чоловічої статті, або ж на 30125 душі, Чигиринського – з 37689 до 63021 душі, чи на 25332 душі. Дуже швидко збільшувалося населення Київського повіту – з 51386 до 73643 душі, або ж на 22257 душі, а сусіднього Васильківського повіту – з 47834 до 83681 душі, чи на 35847 душі [36; 37; 38; 39; 40; 42; 43; 44; 46; 380, с.38].

Значно повільніше зростає населення північних повітів, та ж картина спостерігається і в Подільській губернії [176, с.96-111; 178, с.145-150], однак тут розподіл виражений значно чіткіше. Південні повіти дають більш високі темпи приросту, ніж північні і навіть центральні. Найбільш динамічно зростало населення Балтського, Ольгопільського, Подільського повіту [380, с.39]. Населення ж північних повітів зростає досить повільними темпами: Літинського – з 49982 до 60412 душі, Проскурівського – з 52440 до 63835 душі, Вінницького – з 46568 до 58949 душі і т. д. [19, арк.1-42]. Подібна закономірність спостерігається і у Волинській губернії [25, арк.112-113].

Офіційні дані про переселення стверджують про те, що по VII ревізії (з 1815 по 1830 рр.) відхід населення із регіону був мізерним, так як його перевищення над припливом склало всього 913 душ чоловічої статті. По VIII же ревізії (з 1826 по 1842 рр.) прихід навіть перевищив відхід. По Київській губернії це перевищення

склало 2,52 % усього ревізького населення, по Волинській – 0,03 %, по Подільській – на 0,25 % усього населення. Невисокі темпи приросту населення з VIII по IX ревізію (0,24 % в рік) викликані, можливо, сильною смертністю від епідемії холери в 1848 р., і в першу чергу посиленням кризи усієї феодально-кріпосної системи Російської імперії [380, с.39].

Таким чином, темпи збільшення населення по окремих губерніях і повітах Правобережного регіону були неоднаковими. Соціально-демографічний розвиток регіону зумовлювався головним чином зовнішніми чинниками, визначальне місце серед яких посідала інкорпораційна політика царизму та колоніальне становище, в якому опинилися українці. На кількісні та етнічні зміни в народонаселенні Правобережжя в основному вплинули рекрутська повинність, міграційні потоки та запровадження смуги осілості для євреїв. Вже на початку XIX ст. визначилася тенденція до сповільнення темпів зростання населення регіону та зменшення в його складі частки українців і збільшення кількості й долі євреїв, росіян та іноземців, що вело до випереджуючого збільшення чисельності й питомої ваги в складі населення національних меншин та іноземців. Натомість у Правобережжі зростала кількість російських військових, які володіли найвищим ресурсом становлення російської влади та виступали її опорною й об'єднуючою ланкою, забезпечуючи утвердження самодержавних засад, проникнення в середовище українського суспільства і його інтеграцію в державний організм метрополії. Демографічну панораму, що змінювалася міграційними потоками росіян та іноземців, самодержавство намагалось підпорядкувати інтересам імперії.

3.2 Особливості етнонаціональних перетворень.

В сучасному розвитку та перспективах України як цивілізованої, демократичної держави зростає роль і особливість етнонаціональних чинників. Їх значення значною мірою залежить від того, наскільки будуть враховані уроки

історичного минулого, а особливо періоду, коли переважна більшість українських земель, в тому числі і Правобережна Україна, входили до складу Російської держави [365, 32]. Адже саме цей чинник справляв чималий вплив на динаміку народонаселення, етнічні зміни в складі її народонаселення [300, с.275]. Правобережжя ставало дедалі більш поліетнічним краєм зі значним впливом польської шляхти. М. Грушевський справедливо зауважив, що панування Польщі привело у регіон “чималу масу польського і всякого іншого чужостороннього елементу” [322, с.28].

Але, перш ніж аналізувати особливості етнонаціональних перетворень на території Правобережної України наприкінці XVIII – в 50-х рр. XIX ст., зазначимо, що в Російській імперії такі етнічні фактори як мова, культура і навіть релігія мали підлегле значення. За визначенням А. Каппелера, найважливішими елементами легітимації та організації були імператор і династії, становий порядок суспільства й імперська ідея [390]. Погоджуючись з такою постановкою питання, від себе зазначимо, що царизм, маючи обмежений арсенал засобів інтеграції регіону через загальну відсталість, запізнілу модернізацію і неефективність адміністративної системи, у досліджуваному періоді став цілеспрямовано вибудовувати закриту політичну систему та ієрархію, в якій кожна етнічна група, тому числі українці, мала відповідні права. З іншого боку, він накопичив значний досвід інкорпорації в Лівобережній Україні, про що особливо наголошують сучасні українсько-канадський дослідник З. Когут [399; 400] і російський історик О. Міллер [445]. Це проявилось в знищенні адміністративної автономії гетьманату, інкорпоруванні в панівний російський стан, асиміляції більшості української еліти, а також провінціалізації раніше розвинутої культури, яка стала переважно селянською.

Власне, системне утвердження російського імперського владарювання в Правобережжі розпочалося з адміністративної русифікації, яка передбачала приїзд російських чиновників найвищого рангу та активне зростання кількості росіян [355]. Тому відразу ж після 1793 р. Правобережжя України стали масово заселяти російські чиновники, православне духовенство, заслужені перед державою дворяни, євреї, поляки, іноземні колоністи. Їх перша хвиля була зумовлена військово-

політичними обставинами. В 30-х рр. ХІХ ст. в Київській і Подільській губерніях налічувалось понад 90 тис. військовиків, концентрація яких стала не тільки засобом демонстрації сили імперії, а й істотно змінила демографічну та етнонаціональну структуру багатьох міст, містечок, сіл і регіону загалом.

При дослідженні етнічного складу населення регіону важливе значення має індикатор етнічної приналежності. Таким індикатором нерідко виступає релігійна конфесія, як наприклад у євреїв іудаїзм; іноді, як у випадку з поляками, індикатором слугувало поєднання як релігійної конфесії римо-католицької церкви і соціальної приналежності – шляхетський стан. Якщо визначати представників цього етносу за віросповідним критерієм, то упродовж першої половини ХІХ ст. на Правобережжі їх проживало не більше 450 тис. осіб, якщо ж за соціальним статусом (належність до шляхетського стану) – близько 270 тис. [288, с.34]. Але у обох випадках ми повинні пам'ятати, що ні релігійна конфесія, ні місце в соціальній структурі не можуть бути гарантією реального відображення етнічної сфери.

У літературі домінує думка про те, що Правобережна Україна аж до 30-х рр. ХІХ ст. вважалась колонізованою польською шляхтою областю Російської імперії [162; 179, с.483-511; 438, с.198]. Поляки складали більшість серед правлячої поміщицько-магнатської верхівки, католицького духовенства, службовців, меншою мірою – серед “чиншової шляхти”, міщан і селян [349, с.19]. Якщо взяти до уваги, що наприкінці ХVІІІ ст. в регіоні проживало 350 тис. поляків [545, с.225] і той факт, що тут шляхта була представлена, переважно, представниками польського етносу, то частка шляхти серед поляків складала майже 38,7 % [550, с.521].

Російський дослідник В. Кабузан підрахував, що наприкінці ХVІІІ ст. поляки становили близько 6 % населення регіону (в Волинській губернії – 10 %, у Київській – 5 % і Подільській – 3 %) [377, с.119; див.: Додаток Р].

Слід наголосити на тому, що російський царизм застав на території Правобережжя усталене і станове та етносоціально структуроване суспільство. З метою визначення чисельності окремих станів уряд провів ревізію, яка повинна була визначити кількість українців, євреїв, поляків та іноземців, які тут мешкали. Підрахунки показали, що наприкінці ХVІІІ ст. переважну більшість населення

становили українці (з-понад семи мільйонів мешканців їх було 87,82 %). Водночас частка поляків становила 7,79 %, євреїв – 3,61 %, молдаван – 0,59 %, росіян – 0,11 %, інших етносів – 0,02 % [296, с.138-139]. В окремих губерніях чисельність українців була вищою за середньостатистичні показники. Зокрема, у Київській губернії [189] вони становили 89,2 % від загальної кількості населення, у Волинській – 89,3 % [494, с.23]. За кількістю українського населення ці губернії посідали друге та третє місця в Україні після Полтавської [567, с.158].

Доволі ґрунтовну картину соціально-станової структури населення регіону наприкінці XVIII ст. зафіксував топографічний опис Подільської губернії від 1800 р., який зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського. Вміщені у ньому статистичні дані засвідчують, що в складі населення Правобережної України шляхти було 94990 осіб чол. статі (більше 8,3 %), 953336 осіб різних категорій селян, питома вага яких становила близько 83,9 %, в тому числі 870044 осіб чол. статі чи понад 76,5 % поміщицьких і 83292, або 7,3 % осіб чол. статі селян інших категорій, 62988 осіб чол. статі (більше 5,5 %) міщан, 14633 особи (майже 1,3 %) духовенства, 2487 осіб чол. статі (більше 0,2 %) купців та 8077 чол. душ (понад 0,7 %) інших жителів. Найбільшими за кількістю мешканців були Проскурівський (102837 душ чол. статі), Брацлавський (101081 душа чол. статі), Ямпільський (99157 душ чол. статі) та Літинський (98917 душ чол. статі), а найменшими – Ушицький (86165 душ чол. статі) і Летичівський (88896 душ чол. статі) повіти [132, арк.1-37; див.: Додаток Е].

За офіційними даними, в 1800 р. у Волинській, Київській, Подільській, Мінській, Білоруській, Литовській і Курляндській губерніях проживало 218025 душ чол. статі околичної та чиншової шляхти [369, с.16]. В Подільській губернії [187; 188] найбільше її було в Кам'янецькому, Ушицькому, Літинському, а найменше – в Ольгопільському, Балтському і Гайсинському повітах. У 1811 р. на Київщині шляхту представляли дідичні власники (1,1 %), асесори (2,6 %) і чиншовики (96,3 %) [132, арк.5-6]. Серед дворян Київської губернії було 87 % поляків, Подільської – 89 % і Волинської – 93 % [434, с.20]. На Волині в 1834 р. налічувалося 139 тис. польської шляхти, а на Поділлі – 141700 душ [568, с.233].

Слід підкреслити, що потік розселення поляків у Правобережжі не припинявся впродовж кінця XVIII – першої половини XIX ст. Отримавши нові привілеї від уряду, польські магнати і значна частина шляхти потужною енергією спрямовували колонізаторський рух, розділяючи його на низку напрямків і в такий спосіб створювала умови для нового закабалення народних мас і реставрації господарського режиму, який все більше руйнував виробничі сили краю [264, с.77]. В цьому росіяни і поляки, за висловом М. Рябчука, вважали себе свого роду Робінзонади, а весь регіон виявився в ролі П'ятниці, а в кращому разі – бідним родичем. Вони склали основу правлячої поміщицько-магнатської верхівки, виключно все католицьке духовенство, меншою мірою – серед “чиншової шляхти”, міщан і селян [349, с.19]. Слід зауважити, що на момент інкорпорації українських воєводств Речі Посполитої до Російської імперії значна частина шляхти вже юридично належала до міщанства та селянства. Православні сповідальні книги південних повітів Київської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. фіксують серед кріпаків чимало колишніх шляхтичів [559, с.40]. В цей період існувала також дуже велика група зубожілої шляхти, котра хоч й зберігала ще свій шляхетський статус, проте знаходилася на межі економічної декласації. Власне цей процес і не зупинявся. Обидві групи – декласованих шляхтичів, що вже були міщанами чи посполитими, та зубожілих шляхтичів – можна розглядати як одну, що соціально рухається лише в одному напрямку – до селян та міщан.

Останнім часом у літературі початок легітимації шляхти Київської, Волинської та Подільської губерній розглядається як масове підтвердження дворянських прав переважній більшості шляхетських родин, серед яких, за висновком С. Макарчука, було немало українців [434, с.24]. Так, історик С. Лисенко стверджує: “Якщо протягом 1801–1803 рр. до дворянського стану було інкорпоровано майже всю дрібну шляхту краю (так, наприклад, по Подільській губернії трохи більше 13 тис. родин), то в період з 1831–1853 рр., а особливо в часі діяльності Київської центральної ревізійної комісії протягом 1840–1845 рр. було декласовано на території Київської, Волинської і Подільської губерній майже всі родини дрібної, а точніше не володіючої спадковою землею шляхту” [425, с.127].

Крім магнатів та дідичів, яких протягом 1820–1830-х рр. визнали за дворян губерніальні зібрання та, що дуже важливо, Герольдія Сенату та які не підлягали через останнє увазі ревізійних комісій, залишилася дрібновласницька шляхта. Її можна розподілити на кілька категорій: 1) власники хуторів та частин сіл; 2) орендарі хуторів та сіл; 3) заможніші чиншовики та маєткові службовці. Як бачимо, всі ці прошарки шляхти мають певне відношення до землеволодіння: володіли землею на дідичних, чиншових чи орендних правах [559, с.44].

У Правобережній Україні поляки здебільшого розселялись спорадично або нерегулярно, своєрідними анклавними чи окремими етнорелігійними громадами в межах суцільного українського етнічного масиву [349, с.19]. Найбільше їх мешкало на Поділлі та Поліссі. Своєрідність природно-географічних умов українського Полісся, ізоляваність від розвинутих економічних і культурних центрів сприяла консервативності їх побуту, що сприяло збереженню етнічних особливостей у місцях компактного проживання. Ця специфіка значною мірою відображала соціальну диференціацію польського населення українського Полісся [352, с.139].

Польський елемент, за висловом історика О. Гуржія, “особливо виразно проявився тоді в середовищі місцевого дворянства та купецтва, позначився на побуті та культурі” [329, с.25]. Найбагатші магнати, як правило, поляки, тримались осторонь від шляхти, а ще більше дистанціювались від кріпосних селян, які в абсолютній більшості були етнічними українцями та корінними мешканцями Правобережної України. На теренах регіону існували величезні латифундії магнатів, які внаслідок експансії Росії та насадження російського землеволодіння набули ще більшого розширення [491, с.13]. Такі земельні магнати, як Вишневецькі, Калиновські, Острозькі, Тишкевичі, Киселі, Жолкевські, Конецьпольські [485, с.455-457], Потоцькі, Браницькі, Любомирські, Сангушки, Собанські, Ярошинські, Радзивілли [162] й сотні інших надалі продовжували володіти десятками тисяч десятин землі [352, с.137].

Досить показовою була латифундія графів Потоцьких на початку XIX ст. в Липовецькому повіті Київської губернії під назвою “Уманщина”, яка налічувала 640 тис. десятин сільськогосподарських угідь та 108576 осіб кріпаків [605, с.7].

Власність іншого магната складалася з 1071 земельного маєтку від Кракова до Тетієва на Київщині. Любомирський був одним із найбільших приватних землевласників у Європі. Поєднаний шлюбними та політичними зв'язками зі спорідненими кланами Чарторийських, Понятовських і Замойських, він належав до найвпливовіших магнатів Польщі. Кожен із них мав величезні статки, приватне військо й прибуток, більший за королівський [332, с.603]. Головний земельний фонд польської меншини, що вкорінилася багатівіковим володарюванням у регіоні, в середині XIX ст. складав 1439000 десятин. Вона експлуатувала понад 934 тис. селян-кріпаків. До того ж, до 30–40-х рр. тут залишалася домінуючою польська мова в спілкуванні, діловодстві та судочинстві [273, с.39, 40]. Поляки дозволяли собі не помічати, як росіяни поводитися з підданими українцями, натомість росіяни заплющували очі на ставлення поляків до своїх кріпаків [550, с.523; 362].

Серед населення міст Правобережжя чисельність поляків коливався в діапазоні від 0,3 % до 20 %. Так, на середину XIX ст. в заштатному м. Нова-Ушиця польське населення становило 19 %, у Вінниці – 10 %, в заштатному м. Сальниця – 12 %, у Черкасах – 0,3 %, в Умані – 9 %, в Василькові – 1 %, у Каневі – 3 %, в Таращі – 3 %, в Бердичеві – 9 % [81, арк.14]. Тобто, в середньому поляки становили 7 % від всього населення міст регіону. Однак, варто зауважити, що чисельність польського населення в містах була досить дисперсною, в залежності від тієї чи іншої частини Правобережної України: в західних районах і приватновласницьких містах їх кількість була значно більшою, ніж у східних регіонах і казенних містах. Поляки, порівняно з євреями не відзначалися значним рівнем концентрації населення в містах. Але, як правило, вони формували окремі осередки – анклавні. Приміром, у Кам'янці-Подільському, крім Старого міста, де компактно мешкало дуже багато поляків, до числа яких були віднесені й офіцери, вони сформували досі існуючі Польські фільварки. Згідно з описом від 1795 р., в місті мешкало 259 шляхтичів [472, с.212]. У тодішньому повітовому Проскурові в такий спосіб сформувався польський осередок під назвою Гречани, де поселилися поляки, адже у Проскурові польське населення становило 12,3 %, Вінниці – 7,3 % та Кам'янці-Подільському – 6,0 %. Більший від загальногубернського відсоток польські

мешканці мали також у Вербовці – 14,1 % і Летичеві – 10,2 % [353, с.66]. Це можна пояснити історичними особливостями розвитку згаданих міст у попередні століття, коли вони активно заселялися вихідцями з Польщі у зв'язку з тим, що виступали адміністративними центрами у Речі Посполитой або належали польським магнатам. Слід зауважити ще й те, що у багатьох подільських містах і містечках представники польського етносу займали високі посади у місцевих органах влади.

Євреї ж кількісно збільшувалися у невеликих містах і містечках, поселеннях, склавши в них абсолютну більшість населення. Адже з часом питома вага поляків і їх вплив на життя регіону поступово зменшувалися [14, арк.1-255; 49, арк.1-15; 77, арк.1-226]. Після першого польського повстання почався період реакції, коли російська влада за кілька років майже повністю витіснила поляків з адміністративних структур, а також сильно підірвала економічний потенціал шляхти. У результаті впровадження у 1831 р. закону “Про однодворців та громадян західних губерній”, більшість збіднілої, безземельної шляхти була позбавлена права дворянства й зараховувалася до податних станів: однодвірців чи громадян [50, арк.1-387]. А це означало необхідність платити податки, виставляти рекрутів, заборону вільно пересуватися, навіть обмеження прав на здобуття освіти [315, с.177]. Декласація польської шляхти була частиною антипольських заходів уряду, що в свою чергу складали один із напрямків русифікаційного процесу. У 1833 р. в губерніях Правобережної України уже нараховувалося 72144 декласовані особи. Протягом 1834–1839 рр. у регіоні декласували ще близько 93139 шляхтичів [475, с.122]. Цей процес тривав і надалі: згідно з підрахунками Д. Бовуа у 1840–1845 рр. на Київщині, Поділлі та Волині спеціальною комісією було декласовано ще близько 20 тис. шляхетських родин (120 тис. осіб) [52, арк.1-85]. Декласація не стосувалася великих польських землевласників. Родини Потоцьких, Любомирських, Понятовських, Сангушків та деяких інших знаних сімей і надалі володіли значними земельними володіннями, у їх власності перебувала низка міст Правобережжя, зокрема Гайсин, Дубно, Канів, Острог, Умань, Ямпіль тощо [286, с.180-182].

Внаслідок еміграції польського духовенства і поміщиків, з одного боку, та міграції російських ремісників, урядовців, військових – з другого, у Правобережжі

збільшився відсоток росіян. Перша хвиля їх була зумовлена військово-політичними обставинами, пов'язаними з анексуванням її від Речі Посполитої, які призвели до того, що в середині 30-х рр. XIX ст. в Київській і Подільській губерніях налічувалось понад 90 тис. військовиків [541, с.47, 49]. У губернських і повітових центрах для забезпечення порядку та контролю за суспільним життям із числа військових офіцерів, сержантів і рядового складу були створені штатні команди. Їх чисельність у кожній губернії доходила до 374 осіб. Лише штатна команда м. Києва налічувала 132 військовики [126, арк.1-421]. Таким чином, така концентрація у населених пунктах військових стала не тільки засобом демонстрації сили Російської імперії, а й істотно змінила демографічну та етнонаціональну структуру як багатьох міст, містечок і сіл, так і регіону загалом [550, с.524].

Чимало своїх поселень на Волині, Поділлі та Київщині заснували російські розкольники (українсько-польська назва – “пилипони”), які належали до одного з напрямів старообрядництва, яке виникло на початку XVIII ст. У Правобережжя вони змушені були тікати з територій історичних російських губерній від переслідувань і вже на середину XIX ст. їх чисельність сягала 13 тис. осіб [19, арк.15-42]

У другому ешелоні мігрантів значну питому вагу росіян посідало православне духовенство [65, арк.1-13]. З допомогою релігійної політики та місіонерської діяльності російського і зрусифікованого духовенства, що здійснювало перехід уніатів до російської православної церкви, самодержавство намагалось досягти практичних результатів не тільки в зміцненні воєнно-стратегічних позицій і територіальних загарбаннях, а й прискоренні русифікації українців та інших народів задля створення “єдиної і нероздільної” колоніальної імперії [348, с.426].

Вслід за цим, царський уряд направив великий загін своїх чиновників для забезпечення управління помістями. Їх міграція в етнонаціональній панорамі Правобережної України посідала дедалі зростаюче значення. Чисельність останніх істотно збільшилась після передачі їм царським урядом маєтків, котрі раніше належали польським магнатам. Щоправда за умови нестачі власних російських кадрів, самодержавству доводилось залучати до управління приєднаними землями іноземців і зросійщених українців.

Насаджуючи кріпосницький устрій і російське поміщицьке землеволодіння, царизм активно стимулював переселення у Правобережжя російських поміщиків і в наступні роки. Сюди прибули фаворити, багаті вельможі їх управителі і економи, які отримали маєтності за заслуги перед короною. Активізація, масштабність, а головне – вигідність торгівлі зумовили наплив російських поміщиків, купців і фабрикантів. Із розвитком промисловості зростав притік росіян у міста. Адже, як стверджує Оглоблин А., “важливим питанням економічного розвитку виступало питання про взаємодію українського та російського капіталу” [465, с.13]. Якщо в 1794 р. їх налічувалось 4 тис., то в 1858 р. – 33 тис. осіб [534, с.82, 145]. Із 5-ої по 10-ту ревізію їх чисельність зросла більш, як у 6 разів, а частка в складі населення зросла з 0,1 до 0,6 % [473, с.44]. Вони стали помітним елементом населення й всього суспільного життя регіону.

Російський елемент збільшувався також через русифікацію, яка мала найбільшу результативність серед міського населення. На це працював численний адміністративний, освітній і священницький апарат [314, с.22].

В кінці XVIII – першій половині XIX ст. на території Російської імперії почала формуватися “смуга єврейської осілости” [Див.: Додаток Д] і це вплинуло на значну концентрацію євреїв [60; 61; 62; 63; 64; 51], що чисельно стали поступово переважати поляків, або за А. Каппелером, етнічно-релігійні діаспорні групи з специфічним суспільно-економічним устроєм, в яких були відсутні як знать, так і селянство [389, с.74]. За переписом 1764 р., тут проживало понад 160 тис. євреїв [471, с.172], або близько 27,5 % із 580 тис., які мешкали в Речі Посполитій. Після 1793–1795 рр. відбулось їх значне переселення з Білорусії, особливо з Австрії, Пруссії, Франції, Саксонії, Баварії, Нідерландів тощо [510, с.73-74]. У Київській губернії єврейська меншина, за підсумками п’ятої ревізії (1795 р.), склала 3,4 %, а восьмої (1834 р.) – 8,5 %, а десятої (1858 р.) – 11,6%; у Волинській губернії ці показники становили відповідно – 3,6 %, 13,1 % і 12,7 %, а в Подільській – відповідно – 11,9; 11,2 і 11,0 відсотка. Серед усього населення Правобережної України питома вага євреїв впродовж 1795–1858 рр. виросла з 3,6 до 11,5 % [379, с.183]. Таку велику концентрацію єврейської громади в регіоні О. Афанасьєв-

Чужбинський пояснює наймякшими умовами з усіх губерній імперії [166, с.44].

Євреї, як правило, оселялися в містах і містечках концентровано навколо торговельної площі і більш розсіяно – по мірі віддалення від неї [524, с.57]. До початку XIX ст. ядро невеликого міського поселення складалося з побудованих євреями і ними ж компактно заселених кварталів, тобто перетворювалося в штетл [530, с. 57]. До прикладу, в Проскурові, Шаргороді і Чернівцях Подільської губернії центральна ринкова площа ніби була нанизана на ці вулиці, які в південній частині штетла розходяться у різні сторони в напрямі до мостів [530, с. 59].

Царський уряд, з одного боку, прагнув “використати специфічні економічні здібності євреїв для модернізації імперії”, з другого – знівелювати й привести їхні стосунки у відповідність із російськими підходами. З цією метою заможних євреїв приймали на рівних правах у стан купецької гільдії, а основну масу бідних – у стан міщан, зрівнюючи їх у правах і обов’язках із міськими станами з числа християн [389, с.74]. У період правління Олександра I політика щодо єврейських підданих набула ще більшого соціального спрямування.

Більшість із них мешкала у маленьких містечках і містах Правобережжя. До того ж, російська влада заохочувала їх переїзд до міст. Зокрема, Павло I, указом розпорядився не висилати євреїв з Кам’янець-Подільського на тій підставі, що вони вільно перебували в інших містах [394, с.216]. В 1830-х рр. євреїв-городян стало на 7 % менше, тобто 23 % від всього єврейського населення краю: Київська губернія – 21 %, Волинська – 30 %, Подільська – 17 %. При цьому, зменшення єврейського населення міст було як відносним, так і абсолютним: якщо в 1834 р. у містах Правобережної України мешкало 123 тис. євреїв, то в 1841 р. – 116 тис., тобто за цей період чисельність євреїв зменшила на 6 % [12, арк.12-17; 27, арк.1-18]. Внаслідок такої різниці в динаміці єврейського населення в містах та повітах склалася ситуація, коли загальна чисельність євреїв в краю збільшувалася, тоді як в містах навпаки – зменшувалася.

Чисельність єврейського населення в окремо взятому місті по відношенню до всього населення міста була різною. Так, в Умані 1802 р. євреї становили 38 % від всього населення міста [86, арк.28]. Часто єврейство було домінуючою за

чисельністю етнічною групою в структурі того чи іншого міста Правобережної України. У цьому випадку, найбільш наглядним є приклад містечка (а з 1845 р. міста) Бердичів, де у 1835 р. єврейське населення становило 89 % [16, арк.1-238]. Загалом, за період із 1798 по 1848 р. у Житомирі чисельність євреїв зростає з 9500 до 12016 осіб або в 1,3 рази, Луцьку – з 1216 до 5010 чи в 4,1 рази, Кременця – з 653 до 10780, тобто в 16,5 рази, Володимир-Волинського – з 5900 до 8104 чи в 1,4 рази [285, с.119]. Серед всього міського населення Правобережжя на кінець 30-х рр. XIX ст. питома вага євреїв становила: в Київській губернії – 17 %, Волинській – 44 %, Подільській – 33 % [27, арк.1-18].

Євреї продовжували працювати в своїх ремеслах, займались посередництвом між містом і селом, тримали корчми, вели дрібну торгівлю [349, с.97-98]. Закон від 1807 р. давав їм право працювати в будь-яких ремеслах, навіть коли вони не належали до цехів. У трьох Правобережних губерніях євреїв-ремісників було утричі більше, ніж ремісників-християн. Вироби євреїв-ремісників визначалися якістю і користувалися попитом не тільки в своїх одноплемінників, а й у місцевого населення. Із традиціями та звичаями єврейських громад були тісно пов'язані торгівля, посередництво, лихварство. Центром господарського життя єврейської громади містечка, як правило, був базар. Він забезпечував євреїв основними засобами для повсякденного життя.

Важливим для розуміння місця євреїв на Правобережжі є їхня соціальна та економічна роль. Будучи міським або міщанським населенням, вони, зрозуміло, поповнювали міські стани: купців, міщан, цехових ремісників тощо. Так, наприкінці XVIII ст. більше 110 тис. євреїв Правобережної України були записані міщанами [557, с.111]. На середину 30-х рр. у Волинській губернії євреї становили 89 % від всього міщанства губернії, в Київській – 72 %, в Подільській – 83 % [27, арк.1-18]. На середину 50-х рр. відбулося деяке зменшення лише на 1-3 % від показника 30-х рр. XIX ст. [63, арк.1-379]. З наведених статистичних даних можемо зробити висновок, що євреї поступово перетворилися в домінуючий етнос, який входив переважно до групи міщан.

Інша соціальна група, в якій чисельність євреїв на Правобережжі була значною – купецтво. На середину 1830-х рр. купці-євреї в Волинській губернії становили 97 % від усіх купців, Київській – 74 %, Подільській – 81 %. Помітно, що відсоток євреїв в купецтві Київської губернії був найменший, а в Волинській – найбільший, що відповідає показникам по міщанству. Через двадцять років, на середину XIX ст. в Волинській губернії євреї-купці становили 96 %, в Київській – 83 %, в Подільській – 87 % [76, арк.1-351]. Тобто, відбулося зростання частки євреїв серед купецтва регіону України. Наведені дані свідчать про те, що купецтво в містах було також переважно єврейським, особливо помітним було їхнє домінування наприкінці XVIII – початку XIX ст. Так, в Умані євреї становили 83 % [86, арк.28] купецтва, а в багатьох інших містах, де чисельність купців не перевищувала 20 осіб, всі представники купецького стану були етнічними євреями. До 1830-х рр. ситуація майже не змінилася. Наприклад, у структурі Бердичева 30-х рр. XIX ст. євреї становили 74 % від всього купецтва [16, арк.238]. В містах Київській губернії вже в 1827 р. євреї становили більше 70 % всього купецтва: в першій та другій купецьких гільдіях – 57 %, в третій – 84 % [8, арк.87]. Концентрування євреїв у містах не могли не помітити сучасники. Один з них, М. Костомаров, перебуваючи в Рівному у 1840-х рр., написав: “Це брудне єврейське місто, де довелося мені мешкати, мало вкрай багато багнюки при відсутності найманих коней ... на щастя воно було таким невеличким, що куди б не піти, все не буде далеко” [407, с.464]. Важливим для нас є те, що автор даного тексту називає все місто “єврейським”, що ще раз підтверджує чисельність євреїв в містах Правобережної України.

Виходячи з вищенаведеного, ми можемо зробити припущення, що демографічний приріст євреїв, який відбувався протягом кінця XVIII – 50-х рр. XIX ст., проходив у повітах, а точніше в містечках, де єврейство було чисельно домінуючим етносом, але не в офіційних містах, де воно також було доволі чисельним. Однак, попри цю тенденцію, єврейське населення продовжувало посідати одне з провідних місць в етнічній структурі населення Правобережжя протягом всього XIX ст. Також варто пам’ятати, що офіційна статистика не завжди могла об’єктивно відображати реальний стан речей, позаяк євреї часто ухилялися

від перепису з метою уникнути оподаткування або ухилитися від військової повинності [377, с.164].

Враховуючи таку етнічну структуру населення і його, як правило, негативне ставлення до Російської імперії, самодержавство усілякими пільгами та привілеями заохочувало заселення цих українських земель представниками інших етнічних груп. Слід підкреслити, що на початку XIX ст., крім поляків, євреїв і росіян, тут проживали вірмени, німці, чехи, греки, молдавани, татари [34, арк.1-23], цигани. За підрахунками О. Оглобліна, в 1830 р. іноземці у складі населення Волинській губернії становили 3,3 %, Київської – 5,7 % і Подільської – 24 %. Серед купців Волинської губернії їх частка складала 1,9 %, Подільської – 11 % і майже не було їх у Київській губернії [473, с.47].

Катерина II досить прихильно поставилась до переселення німців. 4 грудня 1762 р. вона видала маніфест, в якому запрошувала сільське населення європейських країн переїжджати до Російської імперії й кожній сім'ї обіцяла надати землю і виявити свою “монаршу милость и благоволение” [280, с.21].

Російський уряд був зацікавлений в іноземних колоністах, маючи на меті з їхньою допомогою модернізувати промисловість і підняти сільське господарство до європейського рівня, з іншого боку – отримати в їх особі лояльних до влади землевласників у регіоні. Не останню роль відігравала також і необхідність освоєння незайманих земель імперії. Тому питання переселенців було поставлене на державному рівні. Оскільки колоністам були потрібні більш певні гарантії та підтримка, тому Катерина II ще 29 липня 1763 р. видала два законодавчі акти, які стали юридичним фундаментом для поселення іноземців на вільних землях. Це були указ про заснування канцелярії опіки переселенцями і маніфест про права та пільги для них [331, с.36]. Згідно з останнім німецькі колоністи діставали значні привілеї: після переїзду вони отримали земельні наділи від 30 до 65 десятин, грошову допомогу в розмірі до 500 руб., держава гарантувала їм свободу віросповідання та право самоврядування в колоніях, звільняла від податків на 10 років і більше, надавала право влаштовувати свої ярмарки. До того ж, їм було дозволено “заводити фабрики”, “вступати в торгівлю”, вивозити власну продукцію без державного мита.

Велике значення для переселенців мало також звільнення “від рекрутської повинності як натуральної, так і грошової”. В той же час, їм дозволялося добровільно вступати на військову службу до регулярної армії [280, с.21].

Особливо ситуація змінилася після приєднання Волині до Російської імперії. Вже в 1800 р. с. Малі Загорчики Дубенського повіту поселилося кілька сімей менонітів [91, арк.11]. У 1801 р. власник Острозького маєтку князь К. Яблуновський уклав із 19 сім'ями пруських менонітів [141, №.20843] контракт, за яким передавав їм у безстрокове користування із земель с. Слобідка, розташованого поблизу м. Острога, “34 уволоків сінокосів і нерозроблених земель” [311, с.2].

Шлях іноземних колоністів в центральну частину Російської імперії пролягав через Волинь, багату родючими ґрунтами і відносно малозаселену, тому не дивно, що частина переселенців осіла саме в такій місцевості. Поселенці рухалися трактом від Варшави через Ковель, Луцьк, Рівне, Житомир до Києва і далі. Вздовж цієї дороги розташовувалось чимало німецьких поселень [280, с.23].

В 30-х рр. XIX ст. на Волині з'явилася ціла низка нових колоній німців, вихідців із польських земель, особливо після придушення польського повстання 1830–1831 рр. [343, с.38]. Активні учасники були позбавлені земельної власності, що привело до звільнення значних земельних площ, які потребували нових робочих рук для обробітки. Цю проблему могли вирішити німці-колоністи, які бажали переселитися в регіон. Таку політику підтримав і царський уряд, який виступав за необхідність покласти край польському економічному засиллю в Південно-Західному краї [391, с.24]. Так, лише за 7 років – 1831 до 1838 р. на Волині оселилося приблизно 200 німців. Зросла кількість німців у містах і містечках Волині. Найбільш емігрантів було в м. Рожище і його околицях, у Дубно, Торчині, Бердичеві, Житомирі [280, с.24; див.: Додаток П]. В 1838–1858 рр. у Луцькому та Рівненському повітах були засновані ще 13 колоній [280, с.24]. Досить часто нові поселення називали за іменами дітей, що першими народилися на новому місці: Хеленов, Маринков, Вінцентів тощо. Переважно німецькі поселення на Волині були малочисельними і склалися з 20-30 господарств. Найбільші німецькі колонії нараховували до 100 господарств. Таким чином, на основі аналізу різних джерел

можна зробити висновок, що переселенські рухи німецьких колоністів на Україну почалися в кінці XVIII ст., а з 1861 р. вони стали масовими.

Упродовж досліджуваного періоду поодинокі чеські родини оселилися у містах Волинської губернії. Це були представники різноманітних промислових фірм та торгівлі. Охоче їхали до Луцька, Рівного, Житомира, Вінниці, інших міст та містечок також інтелігенти – архітектори, домашні вчителі, музиканти [265, с.82]. Визначити більш-менш точну кількість чехів на Волині дуже важко, оскільки дані губернських статистичних комітетів часто не відображали дійсного стану речей. Крім того, в Україні тимчасово або постійно проживало чимало чехів, які зберегли австро-угорське підданство, у статистичних підрахунках вони входили в загальну рубрику “іноземні піддані”.

На початку другого десятиліття XIX ст. характер переселення іноземців змінився. З цього часу переселенцями ставали не лише сектанти, яких приваблювала можливість вільно здійснювати свої релігійні обряди, а й люди, котрих вабили економічні вигоди. Волинь із її незначним населенням й обширними територіями необроблених земель, приваблювала селян сусідніх держав, яке знаходило для своєї праці тут більш вигідні умови. Як правило, це були вихідці з Пруссії, Австрії, Царства Польського [476, с.32]. Велике значення для них мало звільнення від виконання усіх державних повинностей, в тому числі і військової. Останнє особливо привабливим було для менонітів, релігійні догми яких забороняли службу в армії.

Порівняно з єврейською та польською етнічною меншістю, молдавани, так само як і росіяни, не були чисельним етносом Правобережної України. Їхня кількість була меншою за 1 % (X ревізія – 0,92 %), при цьому питома вага молдавського етносу збільшувалося в основному за рахунок міграції з сусідньої Бессарабії. Вони переважно мешкали в Подільській губернії (X ревізія – 2,74 %). Найбільша частка молдаван була в трьох південних повітах: Балтському (X ревізія – 13,4 %), Ольгопільському (9 %) та Ямпільському (5 %). З середини 1830-х рр. їхня питома вага зменшується, що, на думку В. Кабузана, спричинене українською асиміляцією, яка, щоправда, відбувалася не в місті, а в українському селі. В Ольгопільському повіті зустрічаються такі згадки: “Село Дмитрошівка. Мешканців

672 чоловіків і 706 жінок. Молдавани, але молдавську мову мало хто знає, стали малоросами” [377, с.158].

Щодо циган, то вони жили надзвичайно бідно, землі для обробітку не мали, а займалися різними кустарними промислам та ремеслами, зокрема ковальством та ложкарством [422, с.408]. Специфіка способу життя цього етносу навряд чи дозволяла губернським чиновникам того часу складати точні статистичні звіти, але все ж підрахунок вівся. У 1839 р. був проведений один перепис циганського населення в містах і поселеннях Правобережної України. За його даними, в Київській губернії мешкало 894 осіб чоловічої статі, Волинська губернія – 486, Подільська – 318. Все це населення було поділене на міщан і селян, а також вказано осіле воно чи ні. У Київській губернії цигани належали до селян 365 чол. (зокрема осілих – 284) і міщан 529 чол. (мали осілість 9), у Волинській губернії – селян 425 (осілих 415), міщан 59 (осілих 18) та вільних людей 2 чол. (осілих не було), у Подільській губернії – селян 175 (осілих 175) а міщан 143 (осілих 3) [26, арк.9-15]. Із наведених статистичних даних ми спостерігаємо, що у міщан осілість дуже мала, тоді як у селян – більша. Це не дає нам прямого уявлення про чисельність циган в містах Правобережжя, але дозволяє зробити припущення, згідно якого цигани, якщо і мешкали в містах, то навряд чи багато з них мали там земельну власність.

Історично склалося так, що землі Правобережжя, зокрема Поділля, стали місцем розселення вірменської людності. З часів середньовіччя одним із найбільших центрів Європи для вірменських переселенців був Кам'янець. Вірменська колонія тут проіснувала більше, ніж п'ять століть. Як стверджує дослідник Григорян В. “наиболее прославленные торговые центры Южной России, каковыми являются Львов, Луцк, Каменец-Подольский, своим богатством, пышностью и значимостью в большой мере обязаны особенно армянам”[317, с.62]. Окрім Кам'янця-Подільського, їх колонії були створенні в таких містах та містечках Поділля як Бар, Умань, Жванець, Бучач, Сатанів, Могилів-Подільський, Рашків, Тульчин, Чортків [423, с.73]. Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. кількість вірменського населення у містах та містечках краю починає зменшуватися. Станом на 1820 р. в

регіоні залишилося близько 60 сімей (в Кам'янці-Подільському – 70) [322, с.57, 98; див.: Додаток Р].

Аналізуючи соціальний склад населення іноземних колоністів, підкреслимо, що німецькі колоністи з'явилися в Правобережній Україні, зокрема на Волині, у XVIII ст., проте масового організованого характеру переселення набуло вже на початку XIX ст. Можна констатувати, що більшість із них займалися сільським господарством. Поряд із землеробством важливу роль у їх господарському житті відігравало тваринництво. Зважаючи на те, що на територію Правобережжя переселялися не тільки селяни, а й ремісники, німці і чехи займалися тут також ремісництвом і промислами. Як наслідок, упродовж XIX ст. у Південно-Західному краї з'явилася низка німецьких поселень ткачів і ремісників. У Подільській губернії німці займалися промисловим будівництвом, прокладали залізничні шляхи. За становою належністю німці Волині розподілялися таким чином: селян було – 64,02 %, міщан – 28,9 %, дворян – 0,19 %, почесних громадян і купців – 0,08 %, осіб духовного чину – 0,02 %, інших станів – 0,05 %, іноземних підданих – 6,21 % [310, с.15-20]. Серед інших національностей, які населяли Правобережний край, слід виділити молдаван, котрі займалися здебільшого ткацтвом, і греків, які майстерно обробляли шкіру та робили вино. В основному вони мешкали на Поділлі.

Загалом, по мірі утвердження концепції нації з її етнічною ієрархією та домінуванням станових категорій держава поступово долала станові межі секуляризованої політично вольової і етнічно культурної спільноти, в якій доволі чітко виявлялись і російські етнонаціональні елементи. Вони змішувались із принципами династії, станів, цивілізації та релігії, повністю не подолавши традиційні інтеграційні і розмежувальні фактори в царській політиці. Набагато сильніше, ніж на політику уряду, нові фактори впливали на російське суспільство, дедалі більш охоплюючи національним рухом [576; 584; 588].

Таким чином, Правобережна Україна, що була анексована до складу Російської імперії за другим і третім поділами Речі Посполитої, упродовж кінця XVIII – 50-х рр. XIX ст. залишалася поліетнічним тереном зі значними впливами етнічних спільнот. Більшість її населення становили українці, чисельність яких

коливалася у межах 70–80 %. Значно поступалися їм у кількісному відношенні поляки, євреї, росіяни та представники інших етносів. Між тим, у губерніях Правобережжя поступово зменшувалася кількість польського населення, що стало закономірним результатом, зважаючи на дискримінаційну політику російського самодержавства щодо представників цього етносу. Водночас, упродовж першої половини XIX ст, важко однозначно визначити кількість євреїв: в основі статистичних даних лежали політичні та соціально-економічні причини, зокрема бажання заможної єврейської верхівки приховати “тіньові прибутки”, щоб уникнути сплати податків, а також виконання інших повинностей на користь держави.

3.3 Станова специфіка людності регіону.

Події першої половини 90-х рр. XVIII ст. знаменували собою не лише приєднання Правобережжя до нової метрополії, а й початок корінних змін у соціальній сфері [514, с.91]. Соціально-станова еволюція на теренах регіону відбувалася в умовах, коли в Російській імперії зміцнилися два її важеля – самодержавство та кріпосне право [550, с.462]. Селяни краю опинилися не тільки в економічній та особистій залежності від поміщиків, а й від держави, що виступала найбільшим кріпосником Росії. В. Січинський особливо наголошував, що відразу українців до москалів, їхніх гнобителів, була такою великою, що це можна назвати ненавістю. “Ця ненависть радше зростає, ніж слабшає. За те Українці ніколи більше не симпатизували з Поляками, як від часу, коли визволилися з під їхнього панування. Найгіршим словом, яким п'ятує Українець Поляка, є “безтолковий Поляк”, тоді як Москаль в уяві Українця завжди “проклятий” [215, с.125-128]

Приєднавши Правобережну Україну до складу Росії, самодержавство стало цілеспрямовано утверджувати на її території імперські політичні та державно-правові відносини. Ключові позиції в соціальній, політичній та інших сферах життя закріпили за росіянами, іншими національними меншинами [387, с.139], котрі

посіли вищі шаблі соціальної ієрархії. Українці ж єдині опинились на своїй рідній землі у безправному політичному середовищі. Вони виявились чужими для нової влади, а нова влада вже з перших днів утвердження в регіоні стала чужою для українців [547, с.51]. Інтереси імперії зумовлювали розповсюдження імперського панування і становлення необхідного контролю над усіма життєво важливими сферами Правобережної України. Неодмінною передумовою і головною рушійною силою проведення в ній суспільно-політичних і соціально-економічних перетворень, оформлення її у вірнопіддану складову самодержавства та забезпечення його вrostання в склад Росії стала армія.

Відвівши Правобережжю роль колонії [338, с.56] і розмістивши в ньому численні війська, царський уряд поширював на нього апробовану в Лівобережній Україні інкорпораційну політику. Першочерговим у цій політиці виступали насадження самодержавних суспільних і правових відносин, реалізація нового оформлення політичного і територіального статусу Правобережної України та уніфікація характерного для Росії державного ладу, управління господарством, соціально-політичною і духовно-культурною сферами. Відтак корінне українське населення опинилось у надзвичайно консервативних умовах, пронизаних імперською ідеєю і повним ігноруванням його прав та інтересів. Конкретним виявом цього було утвердження російської влади адміністративними методами на кріпосницько-деспотичних засадах з одночасним тотальним втручанням чиновників у громадське життя українців [83, арк.1-79].

Головними державними адміністративно-територіальними структурами Правобережжя стали, як відомо, Волинська, Київська і Подільська губернії, кожна з яких, у свою чергу, ділилась на двадцять повітів, а форпостами інкорпораційної політики були губернські та повітові міста [548, с.46]. З тим, щоб забезпечити її реалізацію, царизм формував і всіляко зміцнював у краї свою соціальну базу, розширюючи економічні позиції і правові повноваження російських, польських та іншоетнічних поміщиків, водночас зберігаючи і посилюючи стану безправність українців.

Колонізацію регіону, насадження в ньому деспотичної влади і режиму кріпосного права, суворість якого не мала аналогів у світі, сучасні російські вчені пояснюють жорстокою необхідністю, недостатнім об'ємом сукупної прибуткової праці на основній історичній території Росії, що примушувало створювати жорсткі важелі державного механізму на окраїнах імперії. Проте російські історики обходять мовчанням, не висвітлюють того факту, що найсуворіше в світі кріпосне право стосувалося виключно українських селян. Пояснення цьому, з нашого погляду, полягає в тому, що царизм залишив у Правобережжі без змін існуючі за Речі Посполитої суспільно-політичні і правові відносини та кріпосництво як обов'язковий елемент Російської держави [190]. В. Соловйов, зазначивши, що після приєднання до імперії, строкатому населенню краю без врахування народності і релігії, були урочисто підтверджені колишні права, фактично визнав, що Росія законсервувала існуючі відносини [518, с.453]. З самого початку царизм взявся за збереження та гарантування прав магнатів і шляхти. Щодо “вищої сили миру і правди” по відношенню до українців, то вона полягала в ще більшому їх закабалені.

Аналіз джерел свідчить, що приєднавши наприкінці XVIII ст. Правобережжя до імперії царизм провів тут ревізію населення, яка повинна була показати чисельність окремих станів краю. Це робилося для виявлення кількості населення яке обкладалося подушним податком, відбувало рекрутчину, інші повинності. Крім того, ревізія повинна була визначити кількість українців, євреїв та іноземців, які мешкали на території регіону. Зроблені, за результатами цієї ревізії, підрахунки показують, що в кінці XVIII ст. переважну більшість населення Правобережної України становили українці (з понад семи мільйонів мешканців регіону їх було 87,82 %). Водночас частка поляків становила 7,79 %, євреїв – 3,61 %, молдаван – 0,59 %, росіян – 0,11 %, інших етносів – 0,02 % [377, с.118-119]. В окремих губерніях Правобережжя чисельність українців була вищою за середньостатистичні показники. Зокрема, у Київській губернії українці становили 89,2 % від загальної кількості населення, у Волинській – 89,3 % [296, с.23]. За кількістю українського населення ці губернії посідали друге, третє місця в Україні [494, с.158].

Російський чиновник В. Шульгін у праці “Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие (1838–1863)” спробував показати доросійську станову структуру населення регіону. При цьому він сатарично писав, що польський магнат не уявляв держави без трьох станів – патера, єврея, холопа: “Патер турбувався про його совість і про майбутнє життя, єврей і холоп турбувалися про те, щоб йому легко жилося в сьогоднішньому житті” [567, с.14]. Зрозуміло, що магнатами та католицькими священниками були майже виключно поляки, а холопами – українці. Зважаючи на відсутність достовірних відомостей у Речі Посполитій, складно встановити точні кількісні параметри етностанової структури Правобережжя наприкінці XVIII ст. Після 1793–1795 рр. станова система зазнала трансформацій. Законодавство Російської імперії визначало чотири головні стани – дворяни, духовенство, міські обивателі та сільські обивателі (селяни). Насправді станових категорій було значно більше. Так, серед дворянства виділялися дворяни спадкові й особисті. З дворянським станом перетиналася особлива соціальна категорія – чиновники. Духовенство поділялося на біле і чорне (монашенствуюче). Міські обивателі також поділялися на декілька груп: почесні громадяни (спадкові та особисті), купці, цехові ремісники. Був також особливий військовий (солдатський) стан, до якого входили нижчі військові чини, “безсрокововідпускні” та відставні солдати зі своїми сім’ями. Особливою категорією сільських обивателів були козаки. Оскільки частина сільських обивателів постійно проживала в містах, то їх зараховували до категорії міських селян. Значна частина населення, яку не зачисляли до жодної з вищеназваних категорій, позначалася терміном “різничинці” [477]. Досить часто між різними категоріями населення не було чітких розмежувань, не випадково відомий російський статистик М. Рубакін на початку XX ст. писав, що “у нас не рідко зустрінеш людину, яка і сама не знає, до якого стану вона належить” [495, с.53]. Загалом реальне життя не вкладалося в юридично закріплену чотиригрупову станову систему, а сама система не була стабільною.

Оголосивши корінних мешканців краю єдинокровними братами, самодержавство фактично не визнало їх юридичних прав як народу і навіть не дозволило їм присягати на вірність імператриці. За них це зробили польські магнати

і шляхта, відразу ж попавши під надійну опіку та державне заступництво Росії. Як зазначав В. Антонович, поляки втратили юридичну владу над селянами, характерну для часів Речі Посполитої, але зате їх економічне панування було повністю визнане і захищене законом та сильно організованою адміністрацією і міцною владою [265, с.25]. Щоправда, з приходом Павла I все селянство імперії, в тому числі губерній Правобережжя вперше за велінням імператора було приведене до присяги. Таким заходом підтверджувалося, що і селянство нібито визнавалося громадянами. Однак правове і господарське становище селян регіону у порівнянні з часами Катерини II майже не змінилося. Бо вслід за цим з'явився указ імператора Павла I від 29 січня 1797 р. про належну покірність селян своїм поміщикам в усіх повинностях і про обов'язки щодо губернських начальників та священнослужителів [285, с.71].

Слід зауважити, що потрапивши під подвійну соціально-класову і національну залежність, кріпосні селяни після 1795 р. були залежними і від своїх панів, і від російського самодержавства, у руках якого зосереджувалася територія, населення, економіка й фінанси Правобережного краю [45, арк.1-41]. Особливістю станово-соціальної еволюції селян наприкінці XVIII – в 50-х рр. XIX ст. було те, що її напрям був спрямований не в бік розширення станових прав і пільг, а в закріплення та посилення ознак кріпосного становища. Їх станові ознаки доповнювалися низкою специфічних рис, згідно з якими вони поділялись на категорії. Відмінності в статусі селян, котрі належали до різних розрядів, витікали з статусу їхніх власників – власників землі, на якій вони “поселялись” (державна скарбниця, імператор і його сім'я, поміщик). Згідно даного принципу наприкінці XVIII ст. селянство поділялось на три категорії: приватновласницькі, що належали поміщикам; державні, які належали скарбниці, та удільні, які належали царській сім'ї.

Питома вага поміщицьких селян наприкінці XVIII – в 50-х рр. XIX ст. у Правобережжі неухильно зростала. Остаточне закріпачення селян регіону відбулось 1800, 1804, 1808, 1823 рр. Їх частка у Київській губернії коливалася від 98,6, найбільше нараховувалось у Липовецькому, Сквирському, Радомишльському, Уманському, Чигиринському повітах – до 99,9 % [41, арк.5-9]. У 30–50-х рр. XIX ст. село на Правобережній Україні справляло гнітюче враження. Кріпосницьке

гноблення, зростання панщини, малоземелля, нестача робочої худоби – усе це призводило до зубожіння селян і, як наслідок цього, до збіднення багатьох поміщицьких господарств. О. Забелін, автор “Военно-статистического обозрения Волынской губернии”, зазначав, що “в нинішнім поколінні поміщиків помітний абсолютно хибний напрям у домашньому житті... Вони натискують на всі пружини (одержання) прибутків і, швидко розорюючи селян, передчасно втрачають батьківське надбання” [354, с.64]. Щоб компенсувати збитки, завдані багатьом поміщицьким господарствам у ході воєнних дій 1830–1831 рр., а заодно помститися “холопам” за відмову підтримати “польську справу” [392, с.467], поміщики (в Правобережжі це були переважно поляки) посилювали кріпосницький визиск. Панщина зростала, багатьох селян, особливо внаслідок проведення “інвентарної реформи” 1847–1848 рр., поміщики переводили на так звану “місячину”, тобто забирали у них наділи й робочу худобу, а їх самих та працездатних членів їхніх родин примушували відбувати щоденну панщину [499, с.65]. У багатьох маєтках впроваджувалася обтяжлива для селян система “уроків”, яка змушувала їх відбувати одnodенну панщину впродовж двох-трьох днів.

М. Корнілович на прикладі волинських кріпацьких селянських дворів показав, що в 1830 р. за виробничим принципом кріпаки ділилися на чотири основні групи: тяглих (які мали робочу худобу), піших або напівтяглих (тобто тих, котрі не мали робочої худоби, або в яких її було замало для обробітку свого наділу), городників (що мали тільки садибу чи город) і безземельних (бобилів). За висновком автора, найголовнішою категорією були тяглі селяни, які мали не тільки робочу худобу, а й найбільші наділи землі [405, с.237]. Саме на них базувалося панське господарство і від них залежало становище інших категорій селян.

Дослідниця В. Маркіна стверджує, що більшість селянських господарств Правобережної України складали поєдинкові чи піші. У піших або напівтяглих особиста робоча сила переважала над робочим реманентом і худобою. Тому вони були змушені обробляти свої землі поряд із такими як самі, або наймаючи волів, коней у більш заможних господарів. Останні мали робочий реманент і за допомогу пішим орати, боронувати, сіяти, обробляти та збирати врожай, брали з праці піших і

городників певний відсоток. Своєрідний стан осілих сільських працівників утворювали городники, що на своє прожиття переважно заробляли на людях. Халупники і бобилі – селяни повністю або частково були звільнені від повинностей, як правило, жили у новоутворених поселеннях і працювали у селян чи в якості дворової челяді – в поміщиків [436, с.44].

Сучасні історики, зокрема Г. Казьмирчук і Т. Соловйова, посилаючись на інвентарні записи, називають такі категорії поміщицьких селян, як “почворні”, “потрійні”, “парові”, “поєдинкові”, “піші”, “загородники”, “халупники”, “коморники”, що відрізнялися за ступенем забезпечення землею і тяглом [386, с.106]. Очевидно, таке розшарування було проявом тенденції до поглиблення майнової і господарської нерівності в середовищі селян, а також зміну їх у соціальному статусі і політичних правах. Водночас, зауважимо, що протягом цього періоду кількість бідніших селян постійно зростала, а це, в свою чергу, негативно позначилося на становищі кріпаків, які головним чином створювали матеріальні блага. З середовища найбідніших селян виникла категорія вільних “гулящих”, “гультяїв”, які жили тільки заробітками.

Наприкінці XVIII ст. в Правобережжі сформувався розряд державних селян, які жили в пожиттєвих казенних помістях, котрі знаходилися в перших руках, пожиттєвих старостах, що перейшли у володіння посесорів чи перепродані з підтвердженими привілеями, пожиттєвих старостах, переданих привілеованими власниками іншим особам, пожиттєвих старостах, які знаходилися в руках пожиттєвих власників і, нарешті, старостах, котрі перебували у володінні перших придбачів чи їх спадкоємців [520, с.43]. До розряду державних входили селяни, що жили на казенних і власних землях, козаки, військові обивателі (нащадки козаків і селян-втікачів), однодвірці, євреї-хлібороби, поселені на казенних або власних землях, частково старостинські, економічні, коронні, виморочні, банківські, відписні селяни, колоністи, поселені на казенних і власних землях, вільні хлібороби, приписані до навчальних закладів, вільні матроси, кантоністи, солдатські діти, нижні військові чини тощо. Т. Лазанська писала, щорозряд державних селян у регіоні в першій половині XIX ст. був малочисельний й складав незначний процент

по відношенню до сільськогосподарських виробників. Він значно поповнився в 1822 р. іезуїтськими селянами, у 1832–1834 рр. – селянами монастирських, майоратських і конфіскованих у польської шляхти помість за участь у повстанні, а також однодворцями, які появилися в 1831 р. з дрібної шляхти, що не зуміла доказати свого дворянського походження [421, с.6, 11].

Будучи особисто вільними, вони користувалися казенною землею і, як податні стани, виконували різноманітні повинності на користь держави. Їх становище наближалось до становища приватновласницьких і дворових селян. Щодо виконання повинностей, то державні селяни, за визначенням І. Гуржія, поділялися на дві групи: оброчних і господарчих. Основну частину державних селян-українців, складали ті, що були віддані поміщикам в оренду і які відбули панщину за люстраційними інвентарями. Водночас між державними селянами існували характерні відмінності, викликані застосуванням у Правобережжі різноманітних форм їх експлуатації. Наприклад, деякі помістя разом із селянами були передані в тимчасове користування; частина помість була пожалувана державним чиновникам на 12–50 років за щорічну орендну плату або без неї. Такі державні селяни перебували на, так званому, “господарському становищі” та відбували на основі інвентарів чи контрактів панщину у власників-орендарів. Незначна кількість державних селян здавалась у 6-7 річну оренду з публічних торгів. Невеличка частина державних помість разом із селянами передавалась у відання адміністрації, яка складалася з поміщиків [326, с.7].

Щодо державних селян, то самодержавство проводило політику прикріплення до земельних ділянок, переконуючи їх у тому, що вона є їхньою власністю, і вони, як її власники, – виступали феодално-залежними платниками ренти. Попри залежність від держави і подібні до поміщицьких форми експлуатації, які були значною перешкодою для поліпшення землеробства і більш результативної праці, державні селяни мали певну економічну самостійність і господарську свободу. Серед них менше панувала кабала, дещо слабшим був позаекономічний примус, що, безперечно, менш негативно впливало на кінцеві результати їхнього господарювання. Однак насправді істотно поліпшити забезпечення державних селян

земельними наділами і перетворити їх у справних платників казенних податків у регіоні не вдалося [289, с.21-25]. Варто зауважити, що казенні селяни, на відміну від поміщицьких, були носіями публічного права. Проте, їх правове становище було дуже хитким, оскільки в будь-який момент самодержавство могло шляхом пожалування дворянам перетворити кожного з них у поміщицьких кріпаків.

Матеріальне становище і добробут селянського стану залежали не стільки від ринкової кон'юнктури, скільки від волі та примх поміщиків. Якщо в 60-х рр. XVIII ст. із 19,5 тисяч селянських господарств Київського та Подільського воєводств 59 % мали тягло: 26 % – 1 голову, 31 % – 2-3, а 2 % – більше трьох [375, с.210], то впродовж двох десятиліть XIX ст. частка бідноти досягла 59,9 %, середняків – 21,4 % і заможних – 18,7 % (у тому числі найзаможніших – 3,8 %). До найзаможніших, як правило, належали ті що займали певні посади у сільській кріпосній адміністрації чи були близькими до панського двору (посланці фільваркові, посланці до двору, присяжні, гуменні, війти, мисливці, дозорці лісу, лакеї тощо) [277, с.38-40]. Це свідчило про те, що підвищення добробуту селян перебувало в прямій залежності від їх участі у виконанні адміністративних і управлінських функцій.

Що ж стосується шляхетського стану Правобережжя, то його кооптація у дворянський стан імперії не викликала особливих труднощів, оскільки соціальне становище шляхти було ідентичним до російських дворян [388, с.65]. В Подільській губернії у 1802 р. шляхта поділялась на п'ять розрядів: 1) князів і графів; 2) поміщиків; 3) околицю шляхту, що проживала у власних будинках і мала успадкований чи придбаний шляхом купівлі земельний участок [110, арк.38]; 4) посесорів заставних або напівдідичів, які позичали свій капітал вельможам першого чи другого класу; численну безземельну чиншову шляхту, яка за умовами платила власникам поземельне як селяни оброк [110, арк.28]. Для того, щоб підтвердити своє шляхетське походження, кожний шляхтич повинен був подати в повітові дворянські депутатські збори низку документів, які із позитивною резолюцією направлялися на адресу департаменту Герольдії урядового Сенату. В разі підтвердження походження

видавався імператорський указ про те, що позивач має дворянські права, а його прізвище заносилося в дворянську книгу відповідної губернії [71, арк.1-422].

Слід наголосити, що все дворянство Правобережного регіону російське самодержавство поділило на три групи: 1) дворян, які були затверджені дворянськими депутатськими зборами, володіли помістями і селянами без землі чи кріпосними і дворівими селянами; 2) дворян, що були затверджені депутатськими зборами, але не володіли населеними помістями; 3) шляхтичів, не затверджених дворянськими депутатськими зборами і не власників помість [199, с.192].

Найчисельнішу групу становила дрібна (часткова, чиншова, загорова, загонова) шляхта. Найнижчий прошарок цієї групи становила голота й брукова шляхта [424, с.23] Більшість дрібної шляхти не могла пред'явити зазначених документів і тому на неї розповсюджувався статус однодвірців із одночасним позбавленням відповідних привілеїв [131, арк. 1-88]. Але, якщо в цієї категорії були нерухомість або земельні маєтності, то вони могли перейти у стан міщан, купців чи духовенства, на військову або цивільну державну службу [550, с.470].

Що ж стосується єврейського населення, то їх становий поділ в регіоні визначався спеціальними нормативно-правовими актами, серед яких одним із перших стало “Положення про євреїв” 1804 р. Зазначений документ розподілив представників цього етносу на чотири стани: 1) землероби; 2) фабриканти і ремісники; 3) купці I, II, III гільдій, корчмарі, дрібні торговці, власники постійних дворів; 4) міщани [143, № 21163]. Якщо єврей не записався до одного із цих станів, його статус прирівнювався до волоцюги.

Розглядаючи міста і містечка, особливо ті, що були визначені урядом губернськими та повітовими центрами, головними форпостами інкорпораційної політики [548, с.45] і прагнучи створити в них всестанове суспільство за російським імперським зразком, царизм їх мешканців відніс до городян, чисельність яких зростала досить стрімкими темпами [530, с.189]. Зважаючи на різницю в майновому та правовому відношенні, городяни були поділені на 6 станів. До першої категорії належали “справжні жителі” – власники будинків і земельних угідь, які були розташовані у межах міста. Другу групу становили купці усіх гільдій. Третю

категорію складали цехові ремісники. До четвертої увійшли приїжджі та іноземні гості, приписані до міст для торгівлі, промислової діяльності, але які там не проживали. “Іменні городяни”, а ними були чиновники, банкіри та інші, становили п’яту групу, а шоста група була представлена членами купецьких гільдій [318, с.93].

Чим меншими були міста, тим більшу роль у них відігравали міщани, що проживали, переважно, у приватних будинках, займались хліборобством і забезпечували себе усім необхідним своїми власними силами. У цьому плані міста мало чим відрізнялись від сіл. Слід зауважити, що у містах та містечках мешкали селяни, які не були записані до стану міщан. Зовні між ними та міщанами не було ніякої різниці. Але у юридичному відношенні вони належали до різних категорій: перші – були вільними, другі – безправними кріпаками. Виняткова різниця становища міщан від становища казенних селян полягала у тому, що член міського стану не міг бути перетворений у залежного від поміщика селянина. Купець й міщанин мали право вийти зі свого стану чи змінити своє місце проживання, а також вільно переходити з міщанського стану в купецький стан і набувати пов’язаних з ним відповідних до закону привілеїв. Проте існування кріпосництва аж до початку 60-х рр. XIX ст. унеможлилювали поповнення населення міст вихідцями з сіл і навіть перехід основної маси мешканців міст і містечок правобережного краю, яку складали корінні мешканці, що займались сільським господарством і не входили до жодного з міських станів. Навпаки, вони поступово почали витіснятися на околиці цих населених пунктів за рахунок привілеїв, які царизм надавав іноземцям щодо занять ремеслом, промислами й торгівлею. Одночасно зі структурними змінами губернських і повітових містах і містечках, які поступово ставали торгівельними центрами, відбувалося зростання дрібних торговців, ремісників і найманих робітників, які здебільшого були неукраїнського походження. Ось чому в середині 50-х рр. найменша кількість вихідців із сільських станів була саме в містах Південно-Західного краю (у Київській губернії на 225,8 тис. міських мешканців селян було 10,9 тис. осіб (4,8 %), у Волинській на 123 тис. – 6,2 тис. (5 %), в Подільській на 125,7 – 1,5 тис. (1,2 %) [475, с.120].

Досить впливовим, але не дуже чисельним станом були купці, хоча провідної

ролі в суспільному житті краю у зазначений період вони не відігравали, оскільки мало чим відрізнялися від міщан. Купці організаційно об'єднувалися у гільдії, одержуючи від російського самодержавства деяке самоуправління. Адже чисельність гільдійського купецтва є важливим мірилом нагромадження торговельного капіталу. Чисельно купецький стан поповнювався за рахунок прибулих росіян, євреїв, розбагатілих міщан і навіть селян [456, с.207]. Купці поділялися на три гільдії з відповідною сумою капіталу. Тому і не дивно, що найбільше налічувалось купців третьої гільдії, а кількість купців першої та другої була значно меншою, наприклад, у Дубно спостерігалася найбільша кількість купецьких лавок –194, проте всього 9 купців першої гільдії [298, с.74-75], оскільки не вистачало необхідних капіталів і були досить високі грошові збори за торгівельні свідоцтва [512, с.156]. Збільшення розміру купецького капіталу спричинило поступове розорення купців і зменшення їх кількості протягом 1807–1821 рр., особливо це стосувалося купців 3 гільдії, які почали переходити в міщанський стан [386, с.127].

З посиленням торгово-економічних зв'язків у Правобережній Україні, основна роль в перевезенні вантажів належала чумакам [344 с.361]. Чумацький промисел, перш за все, був зумовлений з соляною торгівлею. Завезення чумаками солі і продаж її в Україні на середину ХІХ ст. досягло 131 тис. тон щорічно [263, с.29]. Основними чинниками, що вплинули на виникнення та розвиток чумацтва, були: відсутність на більшості території України покладів солі як одного з життєво необхідних продуктів харчування; значна віддаленість соляних промислів від густозаселених районів Центру України та Подніпров'я, що були основними споживачами солі; небезпеки та значні фізичні труднощі, пов'язані з пересуванням основними шляхами, що сполучали Центр України та Подніпров'я з Кримом.

Чумакуванням займалися різні категорії населення. До чумацтва могли долучатися переважно селяни і козаки, подекуди міщани, духовенство, поміщики. А в соціальному плані чумацький промисел був доступний далеко не кожному козакові чи селянинові. Щоб ним займатися, потрібно було мати насамперед воза (“мажу”) і пару дорідних волів. Більшість чумаків володіли однією-двома парами

тяглових тварин і відповідною кількістю “паровиць”; менша, заможніша частина – десятками волів і транспортних засобів. Бідніших селян часто наймали за погоничів тварин; це давало їм шанс у перспективі стати самостійним просолом. Відомі чумаки з кріпаків, для яких чумацтво являлось оброком. Кріпак-чумак від своєї родини приносив поміщикові оброк до 25 крб. сріблом. А якщо заробітки були високі, то це давало можливість викупитися на волю [517, с.38]. Зусиллями чумаків з регіону через чорноморсько-азовські порти експортувалось близько 75,0 % хліба, а звідти імпортували “стулкову сіль”, свіжу, сушену та солону рибу, мануфактурні товари та ін. [325, с.278].

У цей період значних змін набув і стан духовенства Правобережного регіону, що відбувалися у тісній взаємодії інтересів церкви, дворянства та держави. З моменту утвердження своєї влади у Правобережжі самодержавство зіткнулося не тільки з поліетнічним, але й із поліконфесійним населенням, найбільшу частину якого складали українці, що переважно належали до уніатської або греко-католицької конфесій, поляки, які представляли римо-католицьку віру, та євреї, котрі виступали носіями іудейського віросповідання. Це зумовлювало достатньо складну етнорелігійну та соціальну структуру суспільства, сформовану, головним чином, за часів перебування в складі Речі Посполитої.

На час приєднання панівні позиції в Правобережній Україні мала кількісно невелика, але політично, соціально й економічно сильна римо-католицька церква, що спиралася на польських магнатів, численну шляхту та ослаблену державу й мала величезну власність. Не зважаючи на кількісну більшість і конфесійну близькість уніатів до католиків, вони посідали третю сходинку конфесійної ієрархії. На другому місці в суспільстві та державі перебувала православна церква.

Державно-церковні відносини тут почали будуватися у контексті політичного курсу царизму в релігійній сфері та відповідно до внутрішнього стану конфесій [335, с.44]. Враховуючи це, в регіоні відбувався процес утвердження нової церковної ієрархії, в якій центральне місце відводилось православ'ю. Характерною її особливістю було безправне становище уніатів і соціальна перевага над ними з боку католиків й православних. Вже на межі XVIII – 50-х рр. XIX ст. державно-

церковні відносини регіону носили загальноімперський алгоритм православної церкви. Держава, в свою чергу, взяла під жорсткий контроль церковне життя, а уніатів стала наполегливо перетворювати у православних [492, с.72]. Тому і не дивно, що збільшувалася чисельність православних священників, а частка уніатських – зменшилася, у зв'язку з переходом останніх у православ'я. Православне духовенство посіло панівне становище, ставши представниками державної церкви. Водночас, воно набуло статусу вільного стану, і за своїми юридичними правами наблизилось до особистого дворянства, хоча участі в станово-представницьких установах воно не брало [447, с.103, 104]. Що ж стосується католицького та уніатського духовенства, то їхні позиції під тиском політики самодержавства значно похитнулися. Це пояснюється тим, що католицька церква втрачала провідну роль у політичному житті краю, витіснялась на місце терпимого віровизнання. Уніатська ж церква теж опинилась один на один із православною, яку активно підтримував царизм, тому значна частина уніатського духовенства наприкінці XVIII ст. перейшла у православ'я, зазнаючи зневаги як від цивільної, так і церковної влади. Неабиякий вплив на хід подій мало часткове вилучення церковних земель після першого й наступних поділів Польщі, що неабияк підірвало позиції церкви як власника й посилювало її залежність від держави [363, с.33].

Відтак, внаслідок територіальної експансії Росії Правобережжя опинилося в “імперському тілі” надцентралізованої держави, що піднімалася над економічно відсталим суспільством. Демографічний розвиток регіону визначався, перш за все, інкорпораційною політикою російського самодержавства та засобами її реалізації. Вона призвела до збільшення чисельності росіян, євреїв та іноземців, національним пригніченням українців з боку російських колонізаторів, поляків і єврейського етносу. У зв'язку з інкорпорацією та розвитком продуктивних сил та капіталістичних відносин у становій структурі регіону наприкінці XVIII – в 50-х рр. XIX ст. відбулася диференціація мешканців на стани та різні прошарки, яка стала провідною тенденцією соціального розвитку суспільства загалом.

Висновки до розділу

Отже, демографічний розвиток Правобережної України на межі XVIII – 50-х рр. XIX ст. визначався: методами великодержавної інкорпораційної політики та механізмами її реалізації; абсолютною перевагою серед населення титульної нації; зростаючою чисельністю росіян, євреїв та іноземців у містах і містечках, що робило їхні терени дедалі більш багатоетнічними; можливостями взаємодії представників корінного населення з різними етносами, які наповнювали споконвічний український хліборобський край; безконфліктним (за поодинокими випадками) співіснуванням українців з національними меншинами, кількість і частка яких дедалі збільшувалася; підлеглистю та національним пригнобленням мешканців краю з боку прибулих російських колонізаторів, поляків і здебільшого євреїв. Демографічні зміни характеризувалися сповільненням приросту її населення та зменшення в ньому частки саме українців, які відчули на собі весь тягар кріпосницької системи, яка призвела до погіршення життєвого рівня й сприяла зниженню народжуваності, високу смертність тощо. На кількісні трансформації в народонаселенні регіону значний вплив мали епідемії, рекрутська повинність, міграційні потоки та запровадження смуги осілості для євреїв.

На чисельне зростання міського та містечкового населення у досліджуваний період мали вплив певні обставини, зокрема, наприкінці XVIII – у 50-х рр. XIX ст. сталися помітні зміни в господарській інфраструктурі міст і містечок Правобережжя. Без сумніву, якісні зміни у промисловості і торгівлі краю вимагали додаткових робочих рук, а отже, вели до збільшення кількості міщан.

Правобережна Україна, увійшовши до складу Російської імперії після третього поділу Речі Посполитої, і надалі залишалася поліетнічним краєм зі значними впливами етнічних спільнот. Більшість населення Правобережжя регіону становили українці, чисельність яких упродовж кінця XVIII – XIX ст. коливалася у межах 70–80 %. Значно поступалися їм у кількісному відношенні поляки, євреї, росіяни та представники інших етносів. Упродовж XIX ст. у губерніях Правобережжя поступово зменшувалася кількість польського населення, що стало закономірним

результатом, зважаючи на дискримінаційну політику російського самодержавства щодо представників цього етносу. Водночас, упродовж першої половини XIX ст, важко однозначно визначити кількість євреїв: в основі статистичних даних лежали політичні та соціально-економічні причини, зокрема бажання заможної єврейської верхівки приховати “тіньові прибутки”, щоб уникнути сплати податків, а також виконання інших повинностей на користь держави.

У зв'язку з інкорпорацією, розвитком продуктивних сил та капіталістичних відносин у становій структурі регіону на межі XVIII – 50-х рр. XIX ст. відбулася диференціація мешканців Правобережжя на стани та різні прошарки, яка стала провідною тенденцією соціального розвитку суспільства загалом. Особливістю соціальної еволюції селян на межі XVIII – 50-х рр. XIX ст. було те, що її напрям був спрямований не в бік розширення станових прав і пільг, а в закріплення та посилення ознак кріпосного становища. Загальні станові ознаки селян доповнювалися цілим рядом специфічних рис, згідно яких вони поділялись на категорії. Відмінності в статусі селян витікали з того, який статус мали їхні власники – власників землі, на якій вони “поселялись” (державна скарбниця, імператор і його сім'я, поміщик). Наприкінці XVIII ст. селянство поділялось на три категорії: приватновласницькі; державні та удільні. Зі структурними змінами губернських і повітових міст і містечок, відбувалося зростання дрібних торгівців, ремісників і найманих робітників, які здебільшого були неукраїнського походження.

Розділ IV

КОНФЕСІЙНІ ТА ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ У КРАЇ

4.1 Зміни в етнорелігійній структурі мешканців.

Як відомо, в Росії до середини XIX ст. етнічна приналежність (чи, згідно з поширеною термінологією того часу, “народність”) нерідко визначалась через конфесійні – або соціоконфесійні – характеристики. Поскілки етнічна, етномовна приналежність не була офіційною категорією ідентифікації підданих в імперії [521], конфесійні і станові аспекти цієї демографічної строкатості легше піддавались спостереженню, реєстрації та впливу. Католик асоціювався з “поляком” і, як правило, представлявся особою з привілейованих станів чи середнього класу; лютеранин – із “німцем”, частіше всього вихідцем із дворянської еліти; “магометанин” – перш за все з “татариним”, як іменувались тоді різні групи тюркомовного населення, зазвичай осілого, а не кочового. Навіть коли власті визнавали архаїчність класифікації підданих за критерієм конфесійної приналежності, що успадковується індивідом при народженні разом із становим статусом, і пробували замінити його національністю (термін поступово входив у вжиток у другій половині століття [444], на практиці визначення цієї ознаки, незважаючи на оговорки про необхідність ретельного врахування рідної мови, виховання, кола спілкування, навіть свідомості, впиралось все-таки в набагато простіше фіксовану ознаку віросповідання. До того ж, у першій половині XIX ст. доволі популярним було поняття “елемент” (російський/православний, польський/католицький, єврейський, татарський/мусульманський тощо) посилювало враження членованості суспільства на компактні, однорідні групи-блоки, якими, як уявлялось, було неважко маніпулювати і в соціальному, і в фізичному просторі. Здатність властей неопосередковано впливати на такі групи була своєрідним мірилом ефективності управління.

Ось чому з приєднанням до Росії для утвердження імперського режиму в усіх сферах суспільного життя Правобережної України, царизм зробив ставку на православну церкву. Переpletення релігійних і політичних проблем, за словами Я. Дашкевича, “еволюціонувало в такому напрямі, що національний фактор став насправді переважати над релігійним, хоча й далі часто виступав під релігійною оболонкою” [330, с.80]. Відтак, трансформації релігійного життя російське самодержавство приділяло особливу увагу, утвердивши в краї нерівноправну поліконфесійність, провідні позиції в якій все більше відіграло православ'я [284, с.174]. Оскільки міжнаціональні відносини розглядалися через призму релігійної терпимості, питання віросповідання набуло політичного характеру [511, с.114]. В свою чергу, на релігійній сфері позначилися характерні для Російської імперії неоднаковий правовий статус народностей і нерівність релігійних організацій. Адже головна роль православної церкви щодо організації суспільного життя та державного управління полягала у наданні релігійності найважливішим заходам російського самодержавства в регіоні. Відомий англійський історик Н. Дейвіс зазначає, що російські політичні погляди ґрунтувалися на трьох принципах: православ'я, самодержавство і народність. Принцип православ'я походив від особливого статусу, який надавався православному християнству в російській політичній системі. Коли самодержавство поглинуло великий неросійський і переважно неправославний регіон, православна церква вже була перетворена в державну структуру, яка управлялася святим Синодом і використовувалася як механізм політичного примусу українського населення.

Передусім, підкреслимо, що перебіг релігійного життя, етноконфесійні трансформації в Правобережжі наприкінці XVIII – в 50-х рр. XIX ст. зумовлювалися кількома чинниками. По-перше, провідним, проте негативним фактором було цілеспрямоване насадження російським самодержавством власної тоталітарної парадигми ідеологічної, культурної, мовної та православно-конфесійної уніфікації. Внаслідок цього на його територію поверталась не материнська православна віра, а російське православ'я, що ставало духовною основою самодержавства [564, с.149]. Православні храми, приходи та церковні освітні заклади виконували роль державних інституцій і головних осередків зросійщення українців. По-друге, серед першочергових

заходів царського уряду було запровадження в Православ'ї російської ієрархії, російських канонів, введення в церковну службу російської мови, суворої регламентації церковно-релігійного життя тощо. По-третє, проведення секуляризації і запровадження для духовенства заробітної плати з державної скарбниці стали важливими чинниками процесу перетворення православної церкви в державну структуру. На утримання релігійних установ виділялося близько 10 % усіх видатків [123, арк.10]. Сплачуючи служителям культу казенне жалування, царизм водночас брав на себе функцію гарантування їм захисту і незалежності від прихожан. Цим було порушено традиційний зв'язок православного кліру і парафіян. За таких обставин священикам нічого не залишалось, як сумлінно виконувати пастирські обов'язки на користь церкви і Російської держави [255, с.1128]. Остаточне підпорядкування Православ'я самодержавній владі було закріплене у квітні 1797 р. в законі про престолонаслідування, яким Павло I оголосив себе її главою [403, с.251], а обер-прокурор отримав більше повноважень і влади над Синодом, ніж єпископ над своєю консисторією. По-четверте, одночасно з реалізацією курсу на ліквідацію духовно-культурної своєрідності корінних мешканців руйнуванню піддавалися уніатська церква, українські освіта та віра як засоби збереження, розвитку й передачі з покоління в покоління культурно-духовних цінностей, консолідації українців у єдиний народ. У цю боротьбу включилися як православні, так і католики [412, с.4]. По-п'яте, царизм заохочував релігійні конфлікти, загострював міжконфесійні суперечності між представниками релігійних конфесій. Очевидно, цим можна пояснити той факт, що російська влада надала широкі можливості польській мові і римо-католицькій церкві не тільки для їх існування, а й функціонування та активного розвитку.

В реалізації інкорпораційної політики самодержавства та всіх інституційних трансформаціях у регіоні в умовах його поглинення у російський імперський організм посідало особливе місце духовенство. Становище і діяльність цього соціального прошарку було обумовлено його особливим становищем і значним впливом на світоглядні орієнтації парафіян і всього суспільства.

Суспільство Правобережної України вирізнялося достатньо складною етнорелігійною панорамою, а національно-релігійне життя – територіальними,

заступницькими та поліцейськими завданнями. Більшість жителів регіону напередодні 1793–1795 рр. складали уніати, що виявляли турботу про освіту і культуру та захищали національні і соціальні права українського народу, і лише незначну питому вагу – православні українці. Проте і одна, і друга конфесії слугували інструментом етнічної ідентифікації українців. Поляки представляли римо-католицьку церкву, яка за кількістю була другою конфесією, однак являла собою найбільш впливовий інститут суспільства. Євреї були носіями іудейського віросповідання, котрі упродовж першої половини ХІХ ст. за чисельністю випередили поляків-католиків. Частина росіян, які оселились у Правобережній Україні, сповідували старообрядництво. Після 1793 р. росіяни були представлені, переважно, парафіянами православної церкви. До них належали чиновники, військові, священники та інші [537, с.219].

Поліконфесійністю вирізнялися навіть вулиці та квартали міст і містечок. Говорячи словами Я. Дашкевича, переплетення релігійних і політичних проблем у Правобережній Україні “еволюціонувало так, що національний чинник став насправді переважати над релігійним, хоча й далі часто виступав під релігійною оболонкою” [330, с.80]. Аналіз численних джерел і наукової літератури засвідчує про істотні зміни у конфесійній диференціації. Якщо до 1793 р. панівні позиції в Правобережжі посідала кількісно невелика, але політично, соціально та економічно найсильніша римо-католицька, переважно польська за етнічним складом церква, що спиралася на польських магнатів, численну шляхту і величезну власність. Друге місце в церковно-релігійній ієрархії зайняла кількісно найбільша і конфесійно близька до католиків уніатська, головним чином українська церква. На третю сходинку була переміщена православна церква [223, с.143]. З приєднанням регіону до Російської імперії на найвищій щабель була піднесена православна церква, другу сходинку зайняла римо-католицька церква, ставлення до якої з боку російської влади характеризувалося терпимістю. Третю сходинку посіли іудейська та протестантські конфесії. Уніатську церкву, як уособлення українства, царизм перемістив на найнижчий щабель, фактично поставивши її поза законом. В духовно-релігійній сфері краю виникло нове коло суперечностей, пов’язаних з адаптацією до Росії, що відбувалася за допомогою насильницьких методів і народно-

психологічних засобів. Вирішити ці проблеми можна було єдино можливим шляхом – перетворити православну церкву в державний орган, покликаний допомогти цивільній владі реалізувати ідею морального об'єднання з історичною Росією, імплантувати прихожанам російське начало і тим самим забезпечити їх духовне злиття з росіянами [222, с.1006]. Абсолютна більшість уніатів зі своєї ініціативи, шляхом заохочення і під тиском створених умов перейшла в православ'я, що стало передумовою для формування трьох єпархій [6, арк.9; 7, арк.10]. Адже, досить швидко перед колоніальною адміністрацією постало завдання об'єднати край з імперією не тільки територіально, а й передусім – ідеологічно, а головною перешкодою на шляху до реалізації цієї мети російський царизм, не без підстав, вважав греко-католицьку церкву – “вогнище соціальної, політичної та релігійної нестабільності в південно-західних областях” [467, с.89], яка виступала прямим конкурентом російської православної церкви в боротьбі за душі корінного (українського) населення краю [88]. З цих причин, відзначала Катерина II, ліквідація унії “послужить надійним засобом для утвердження тамошнього люду в одностумстві та спокої” [418, с.54]. “Ліквідацыя царквы яе ўласнымі епіскапамі – пишет С. Морозова, – беспрэцэдэнтны выпадак у гісторыі рэлігіі і яшчэ адзін з парадоксаў уніяцтва” [437, с.228].

Цілком закономірно, що в такій конфесійній державі бюрократизація панівної православної церкви була найбільш глибокою [339, с.23], оскільки державна влада виступала гарантом суспільної безпеки і добробуту, які розвивались під впливом трьох основних суб'єктів – держави, суспільства та церкви. Парадигмами конфесійної політики виступали дисциплінування і дискредитація. Зважаючи на те, що самодержавство зіткнулося в Правобережній Україні із багато сповідною ситуацією, в якій найбільшою була уніатська церква, воно вирішило втрутитися і виправити її на користь православної церкви. Зокрема, наприкінці XVIII – в 30-х рр. XIX ст. російський царизм видав низку спеціальних нормативно-правових актів, які стимулювали перехід уніатів у православну церкву. Зокрема, у квітні 1793 р. вийшов указ про створення в Правобережжі православної єпархії, яку очолив В. Садковський. Наступного року Катерина II підписала розпорядження, у якому де-

факто в південно-західних губерніях православ'я проголошувалося державною релігією, а католикам і греко-католикам заборонялося чинити перешкоди бажаючим перейти у православну віру [118, 119, 120]. У секретному рескрипті подібні дії трактувалися як карний злочин [516, с.168-169]. Згодом було затверджене розпорядження про направлення в Правобережжя з інших єпархій “людей духовного звання, здатних до навчання і навернення уніатів до православ'я”. На це самодержавство спеціально виділило значні кошти. Представники православного кліру були переважно росіянами, які не знали особливостей краю, не орієнтувалися в його етноконфесійній ситуації. Однак досить швидко вони стали активними провідниками русифікаторської політики на Правобережжі України.

На практиці принцип православ'я, що походив від особливого статусу православ'я в російській політичній системі і гостро суперечив польській традиції плюралізму, індивідуального сумління й толерантності, найтяжче бив по людях, чії погляди були найближчими до догм офіційної релігії. Тому релігійна конверсія в регіоні відбувалася через призму підозри до євреїв і католиків та особливо безмежної ненависті до уніатів [332, с.515]. У 1795 р., для послаблення позицій уніатів за наказом Катерини II почали закривати василіанські монастирі, які не утримували навчальних закладів і богоділень, як непотрібних для суспільства [419, с.148]. Цим було нанесено удар по значній їх частині, яка не встигла відкрити шкіл і шпиталів й змушена була згорнути роботу. У контексті кампанії за “возз'єднання уніатів” повелінням Катерини II були ліквідовані всі уніатські єпархії.

Завдяки брутальному наверненню уніатів у православ'я [341, с.533] уніатська церква втратила наприкінці XVIII ст. 9 тис. парафій, 145 монастирів і понад 8 млн. вірних [124]. За таких обставин всі вони були позбавлені можливості ідентифікувати себе українцями за приналежністю до уніатської церкви. Своім становищем скористався і С. Сестренцевич-Богущ – голова римо-католицької колегії та затятий ворог Уніатської церкви. Оскільки він відав усіма справами римо-католицької церкви в Росії, то перетягнув у латинський обряд понад 200 тис. уніатів. Серед василіанських монастирів у православ'я перейшли Кам'янецький, Шаргородський, Сатанівський, Коржівецький, Головчинецький, Бершадський, Гранівський чоловічі і

Вінницький та Рожецький жіночі [511, с.89]. В двох уніатських єпархіях, які збереглися, залишалось лише 1388 парафій і близько 1,4 млн. віруючих [526, с.27]. Чисельно результати “возз’єднання” виглядали достатньо переконливими, однак офіційне православ’я тоді ще не змогло довести розпочату справу до кінця, тим паче, що уряд до неї дещо охолов одразу після придушення повстання Т. Костюшка [519, с.345]. Можливо, цим частково можна пояснити випадки повернення православних в уніатську церкву, як це, наприклад, було в 1800 р. у Вінницькому повіті [87, арк.1-12].

Побутування на одній території кількох християнських обрядів, з одного боку, і цілеспрямоване нищення традиційної культури населення поліконфесійного Правобережжя – з другого, не тільки “обумовило певні особливості релігійної свідомості мирян”, а й “призводило до зміни цивілізаційно-культурного коду епохи” [431, с.195, 206]. Наслідком церковної політики уряду в Правобережній Україні було те, що широкі народні маси почали дивитись на церкву, як на “казенну”, урядову установу, а на духовенство – як на агентів уряду. Якщо спочатку зрусифікованим духовенством для згуртування православного люду використовувалося гасло “боротьби проти католиків-ляхів”, то вже в 40–50-х рр. XIX ст. воно стало неефективним [526, с.66]. Із того часу ідентифікувати православних з українцями стало по суті неможливо. Л. Похилевич, описуючи населення Київської губернії на початку 60-х рр. вказав на православних, католиків, розкольників і як етнос виділяв лише євреїв [198, с.10, 92, 182, 183, 185, 207, 246, 280, 306, 335, 428, 481, 520; див.: Додаток С]. З кінця XVIII ст. православна церква в Правобережжі стала втрачати свої громадянські цінності і перестала захищати парафіян-українців [260, с.45-50]. Раніше вона несла вірянам мудрість, освіченість, вселяла віру і впевненість. За часів Речі Посполитої Православна церква знаходилась у приниженому стані, систематичного гоніння з боку польської влади, проте була по суті найбільш надійним партнером своїм парафіянам. Від 1793–1795 рр. Православна церква перейшла на бік Російської держави і російської влади й перетворилась із захисника українських парафіян в інструмент влади, головний важіль імперського впливу на корінних мешканців.

Очевидно, саме тому серед корінних мешканців стали більш значимими зовнішні ознаки своєї набожності. Описуючи стан релігійності в регіоні в 50-х рр. XIX ст., О. Афанасьєв-Чужбинський красномовно зазначав, що українці, “як і всі простолюди, більше уваги звертають на обряди та зовнішні прояви, в чому їх, звичайно, винуватити не варто. Не їсти скоромного у піст, не працювати у свято, зняти шапку та перехреститися, проходячи біля церкви, поставити під час обідні свічку, зробити кілька земних поклонів, вранці і увечері з помилками пробелькотіти молитву, зміст якої часто-густо не розуміє, – ось у чому полягає релігія для нашого простолюдця. Він також свято виконує всі настанови церкви стосовно таїнств, але геть не знає Євангелія, яке тут читають виразно й протяжно, проте малодоступною для нього мовою; про тлумачення цієї святої книги я й не кажу, бо хто ж пояснюватиме селянам Євангеліє! Священики наші, хоч деколи і обирають за предмет проповіді тексти з Нового Заповіту, однак ці проповіді, складені за правилами риторики і по можливості пишномовно, незрозумілі для простих людей, особливо не великоросійської національності” [166, с.47].

Було б не об’єктивно не наголосити, що “приєднання” до православ’я стосувалося тільки уніатів. Значною мірою воно торкнулося римо-католиків і іудеїв. Щодо католиків, то сила тиску на українців з їх боку збільшувалася або зменшувалася в залежності від того, як ставилися до них у Санкт-Петербурзі, і посилювався найбільше в період після повстання Т. Костюшка до придушення польського повстання 1830–1831 рр. У державних архівах Вінницької та Хмельницької областей зберігається чимало документів, які засвідчують випадки добровільного переходу в православ’я і католиків, і іудеїв [121, арк.89]. Адже польське повстання тільки активізувало боротьбу з уніатською та католицькою церквами (за офіційними даними в Правобережжі участь у повстанні взяли 64 католицькі і 31 греко-католицький священики [463, с.380], понад півсотні католицьких та уніатських монастирів [568, с.12]. Розпочалася вона з ліквідації василіанських монастирів. Майно ордену конфіскували, ченців-василіан заарештували й відправили у заслання до Сибіру. Показовою стала доля однієї зі святинь греко-католицької церкви в Україні – Почаївського монастиря. У 1831 р.

царський уряд перетворив його у православний, а через рік – надав статус Лаври з осідком Волинського православного архієрея [549, с.235].

Курс на поглинення унії православною церквою був взятий в 1834 р. [560, с.119-121]. На початку 1835 р. у трьох правобережних губерніях нараховувалося 1135 осіб уніатського, 2258 римо-католицького і 11930 православного духовенства, працювало 139 храмів і 8 уніатських монастирів, 383 костьоли 33 римо-католицькі монастирі, 3929 церков та 33 православні монастирі [301, с.17]. У січні 1837 р. греко-католицька церква була підпорядкована обер-прокурору Синоду й таким чином остаточно втратила останні ознаки окремішності [568, с.147].

Завдяки систематичному тиску місцевої влади, російської православної церкви, каральних органів на священників, парафіян у регіоні вдалося остаточно похитнути позиції уніатської церкви. 26 січня 1839 р. побачило світ “Положення Таємного комітету про заходи для ліквідації унії”, в якому викладено план повної ліквідації греко-католицької церкви [568, с.148]. Виконуючи його, 12 лютого 1839 р. у Полоцьку зібрався повністю контрольований російською владою греко-католицький Собор, який затвердив Соборний акт про приєднання уніатської церкви до православної. В його основу влада лицемірно поклала формулу: “відторгнуті насиллям, возз’єднані любов’ю” [498, с.336]. На думку П. Верта, “возз’єднання” 1839 р. було зумовлено не стільки ідеологічними чи ситуативними міркуваннями, скільки потребою влади в “конфесійній кодифікації”. Іншими словами, влада скористалась нею ж ініційованою раціоналізацією управління неправославними вірами, для того, щоб попутно вирішити уніатську проблему – способом, який відповідав ідеологічному постулату про “православність” уніатів [589, р.158-159].

Причина наступу на уніатську церкву полягала в тому, що вона, попри дедалі більшу латинізацію цілого етосу київської християнської традиції загалом та вищої уніатської ієрархії і духовенства зокрема [531], була чи не єдиним виразником національних засад, культури українців й за висловом Є. Сверстюка, “непохитним оборонцем старовинних звичаїв, народної обрядовості, візантійської літургійної практики” [502, с.15]. Царизм бачив в уніатстві уособлення чужого їм етносу, а існування уніатської церкви – чинник, який був на заваді остаточно злиття регіону

з імперією [549, с.236]. З ліквідацією унії і приєднанням до православної церкви парафіяни звільнилися від утисків і релігійних переслідувань, водночас це знаменувало початок їх русифікації [467, с.91]. Але чи не найголовніше полягає в тому, що українці Правобережжя втратили церкву, що була одним із головних індикаторів їх національної ідентичності, важливим консолідаційним чинником і духовною опорою.

Римо-католицька церква та її духовенство також зазнали від царського уряду і його органів на місцях значних обмежень, локалізації впливу, а згодом були поставлені в економічну залежність від держави. У ході релігійних змін римо-католицька церква формально перетворилась з панівної в другорядну. Але вона майже безперешкодно зберегла позиції і вплив на суспільне життя, а в окремі роки ХІХ ст. навіть їх посилила. На період 1793–1795 рр. населення, яке сповідувало католицизм, складало значну частину мешканців західних регіонів Російської імперії – 1,9 млн. осіб. Для забезпечення контролю над життям римо-католицьких громад при кожному повіті формувались деканати, а при губерніях – єпархії [507, с.136]. У результаті поділів Речі Посполитої під владу царської Росії в Правобережній Україні потрапили дві римо-католицькі єпархії: Луцька та Кам'янецька. Тому самодержавство шукало оптимальний варіант побудови відносин не лише із римо-католицьким кліром, а й парафіянами костьолів і монастирів. Причинами цього слугувало розуміння владою того, що на приєднаних землях римо-католицька церква була найбільш впливовою в суспільному житті, а тому виступала потенційним ідейним та організаційним фактором протидії діям російської влади. Але чи не найголовнішим було те, що серед католиків значну частину склали окатоличені українці, які могли поповнити категорію православних. Тому самодержавство, перш за все, прагнуло взяти в свої руки адміністративне управління римо-католиками, обмежити їх можливості в економічній, суспільній та духовній діяльності.

Маніфестом від 30 жовтня 1794 р. Катерина II офіційно надала римо-католикам право на необмежене публічне віросповідання і законне володіння своїм майном; з іншого боку прагнула не допустити посилення римо-католицької церкви

на щойно приєднаних територіях. Зокрема, вона змінила підпорядкування римо-католицького кліру: замість безпосередньому підпорядкуванню Ватикану, державному відомству Росії. Жовтневим маніфестом 1794 р. імператриця позбавляла права підпорядковуватись будь-якій владі за межами імперії. Вона виступила категорично проти відкриття офіційного представництва (нунціатури) Святого Престолу в Петербурзі. Водночас, незважаючи на заборону діяльності єзуїтів Климентом XIV, дозволила їм мешкати і працювати в Україні, зокрема в Правобережжі. Поряд із цим вимагала від римо-католицьких священників знання російської мови, прийняття присяги на вірність російському самодержавству (обов'язково до виконання) й заборонила монахам жити за рахунок подаяння [364].

Зрештою, під тиском багатьох обставин римо-католицька церква стала поступово втрачати свій колишній вплив у регіоні і перетворилась на базу опозиції до влади. Її опозиційність можна пояснити кількома причинами: по-перше, політичним, економічним морально-духовним тиском царизму та російського православ'я на католицьку та уніатську церкви; по-друге, громадянським патріотизмом, який охопив переважну більшість священнослужителів і знаходив свій прояв у прагненні відродити Річ Посполиту [533, с.62-67].

Враховуючи суспільно-політичні та релігійні процеси, які відбувались у Правобережжі, в діяльності римо-католицької церкви можна виділити три періоди: перший (1795–1830 рр.) – період формування нової інституційної структури та спроби усунення її на периферію громадсько-релігійного життя; другий (1830–1831 рр.) – період піднесення суспільної активності католицької церкви і духовництва, що було викликано польським національним повстанням; третій (з 1832 р.), коли римо-католики підпадають під повну залежність від російського державного механізму. Цей процес особливо посилювався після польського національного повстання 1830–1831 рр., через виявлену причетність до нього католицького духовенства.

3 грудня 1830 р. Комітет в справах західних губерній прийняв рішення про конфіскацію майна католицьких монастирів. Відповідно до вимог циркуляру конфіскації підлягало: а) майно католицьких орденів, які взяли участь у повстанні; б) котрі мали кріпаків іншого, некатолицького віросповідання; в) монастирі, що не

мали мінімально встановленої канонічними правилами кількості ченців. У грудні 1831 р. Микола I підтримав рішення Комітету. У Західних губерніях передбачалось закрити 191 і залишити діючими 113 католицьких монастирів. На Волині мали закрити 35 монастирів і 18 планувалось залишити діючими. 19 липня 1832 р. цар затвердив подання міністра внутрішніх справ графа Д. Блудова “Про зменшення і перетворення римо-католицьких монастирів”. З метою ліквідації будь-яких впливів римо-католицької церкви на суспільне життя регіону граф Д. Блудов закликав залишити у віданні єпархіальної влади лише капітали. Нерухомість маєтків належало передати до казни. Щоб заспокоїти віруючих і духовенство, уряд обіцяв направити доходи від маєтків на утримання парафіяльних шкіл, які мали перейти під управління православного духівництва. Контроль за передачею в казенне відомство маєтків покладался на цивільних і військових губернаторів [566, с.82, 83]. До згаданого вище рішення Комітету додавався царський указ від 19 липня 1832 р. “Про ліквідацію деяких римо-католицьких монастирів” [556, с.32]. В результаті у Правобережній Україні був закритий 61 монастир, із них на Волині – 35, Поділлі – 19 і Київщині – 7 [416, с.224]. До 1835 р. на Правобережжі залишилось 2258 римо-католицького і 1135 осіб уніатського духовенства; діяло 383 костели та 33 римо-католицьких монастирів, 139 уніатських церков та 8 монастирів [302, с.225]. Крім репресивних дій, російський уряд робив спроби залучити на свій бік та пробачити те духовенство й шляхту, які б добровільно із покорою з’явилися і визнали свою вину перед самодержцем. Саме на це був спрямований імператорський указ від 4 червня 1831 р. “Про всемілостиве прощення осіб, повернутих від Польщі губерній, які з’являться добровільно із повинною” [556, с.34]. У січні 1833 р. Київський генерал-губернатор В. Левашов отримав розпорядження від Миколи I не наvertати в православ’я всі костели, щоб не піднімати хвилю протистояння як із духовенством, так із шляхтою – католиками.

Як зазначають О. Крижанівський та С. Плохій, з того часу спостерігалась певна стабілізація становища римо-католицького духовенства в Правобережжі [416, с.226]. Однак всі справи римо-католицької церкви перебували під контролем Київського генерал-губернатора, з дозволу якого могли відкриватись нові костели та

каплиці, призначались на парафіяльні посади ксьондзи тощо [556, с.30]. У 1842 р. царський рескрипт зобов'язав католицьких священників розмовляти російською мовою в консисторіях, у 1843 р. – в семінаріях [88, арк.6]. Біля 20-ти років католицька церква не зазнавала утиску з боку імперської влади. Лише у 60-хрр. ХІХ ст. російський царизм повернувся до наступальної антикатолицької політики. У боротьбі з католицькою церквою активно використовувалася теза про захист місцевого населення, передусім селянства, від примусового навернення в католицизм. Але у державних архівах Вінницької та Хмельницької областей зберігається чимало документів, які свідчать про випадки добровільного переходу в православ'я, католиків та іудеїв [114, арк.1-44] .

Цілком зрозуміло, що такі конфесійні перетворення спричинили інше ставлення до ідентифікації етносів, які проживали в Правобережній Україні. Зокрема, в документах про мешканців населених пунктів дедалі частіше вказувалися відомості про чисельність представників різних конфесій. Наприклад, на початку ХІХ ст. в Умані нараховувалося 29985 жителів, у тому числі 7325 православних, 1028 католиків, 21560 іудеїв, 39 лютеранів, 18 магометанів, 10 розкольників і 5 караїмів. За цими цифрами важко дізнатися, скільки в повітовому центрі Київської губернії чи в інших населених пунктах було опрацюваних українців і росіян, оскільки в православній церкві тоді була, крім них, частина вихрещених поляків та євреїв. Легше було з'ясувати чисельність євреїв, позак вони мали свою національну церкву. Подібні відомості ми спостерігаємо майже в усіх історико-статистичних і географічно-статистичних виданнях П. Батюшкова, В. Гульдмана, Д. Журавського, Л. Похилевича, Н. Столпянського, І Фундукля та ін.

На практиці принцип православ'я, стверджує історик, найбільше чинив тиск на тих, чії погляди були найближчі до догм офіційної релігії, але не збігалися з ними. Він, здебільшого, не чіпав мусульман і досить легко досяг *modus vivendi* з протестантами. З набагато більшими підозрами православні ставились до євреїв і католиків, що й самі мали власні ортодоксії. А от до греко-католиків, або ж уніатів – досить вороже. Тож якщо протестанти колишньої Речі Посполитої досить легко могли влаштуватися на царську службу, а євреї та католики зазнавали спорадичних

дискримінацій, уніатів систематично переслідували і ставились до них без ніяких двозначностей. Як нащадків громад, колись прихильних до православної віри, їх вважали не просто за еретиків, а за – відступників [332, с.515]. Слід зауважити, що у першій половині XIX ст. православне духовенство Правобережної України в тісній співпраці з органами цивільної влади зосереджувало свої зусилля і на боротьбі з сектантством та іновірством, витісняючи їх із суспільного життя сіл і містечок: “ в очах Церкви раскольники – отступники от Православия, противники духовной иерархии, враги всего духовного устройства” [468]. Однак основним напрямком його місіонерської діяльності була боротьба з уніатством та покатоличенням, тобто проти українців і поляків.

Починаючи з кінця XVIII ст., Правобережжя через історико-етнографічні обставини стало перетворюватися в один із найбільших регіонів зосередження єврейської меншини, які сповідували іудейську віру. Значною концентрацією євреїв відзначилися міста і містечка. Важливим напрямком політики самодержавства було навернення євреїв у православ'я [54, арк.1-19]. Це пояснюється тим, що царизм за допомогою православної віри прагнув підірвати коріння іудаїзму, розмити усталені єврейські традиції, внести розкол у єврейські громади і, врешті-решт, асимілювати їх у російське середовище. Найбільш ефективним засобом боротьби з іудаїзмом стало вихрещення євреїв у православ'я [116, арк.1-89; 117, арк.1-223]. Адже в імперській релігійній піраміді іудеї регіону займали третю сходинку після римокатоликів. Це пояснюється тим, що російська влада до іудеїв ставилась ліберально, як до конфесії іноземних колоністів. Проте, з початку XIX ст. вона активізувала перехід євреїв у православ'я, який, як правило, супроводжувався наданням їм низки привілеїв. Але, щоб підтримувати необхідний порядок у суспільстві та мати змогу забезпечити покірність нових підданих, російський уряд змушений був йти на певні законодавчі обмеження для євреїв [394, с.59]. Можна стверджувати, що релігійна політика царизму щодо єврейського населення спрямовувалася в чотирьох напрямках: 1) прийнятті євреями православ'я та обмеження їх у спілкуванні з християнами [89, арк.1-42]; 2) встановленні контролю над синагогами, молитовними школами, рабинами; 3) забороні проводити релігійні обряди; 4) боротьби проти

хасидизму. Складалось враження, що для місцевої і центральної влади, а також російської православної церкви була не істотною “якість” нового християнина, натомість важливим був факт самого переходу у православ’я, перетворення євреїв у “гідних” та корисних для держави громадян [27, арк.1-18].

Поряд із офіційним православ’ям, католицизмом, іудаїзмом, упродовж досліджуваного періоду в Правобережжі існувало старообрядництво. Реформи патріарха Никона, які полягали у “виправленні богослужбових книг і церковних обрядів” [229, с.288], привели, як відомо, до розколу Російської православної церкви на дві течії: старообрядницьку та новообрядницьку. Перша була проти того, що “церква...починає ставати казенною” [474, с.76]. Остання, отримавши підтримку світської влади, перемогла й старообрядництво розглядалося як акт непокори державній владі, а особи, що “покидали пануючу церкву, автоматично втрачали частину своїх громадянських прав” і підпадали під тиск державних каральних органів [459, с.324]. Адже, як писав у 1858 р. князь Н. Орлов, “державна дивилася неприязно на розкол, тому що під його личиною могли приховуватися помисли, шкідливі для порядку та спокою” [474, с.51]. Переслідування старовірів привело до їх масової еміграції з території російської держави. Одним із напрямів колонізаційних прагнень старообрядців у другій половині XVII ст. стала Правобережна Україна, особливо Поділля і меншою мірою – Волинь. У 70-х рр. XVIII ст. частина з них поселилася на Київщині [529, с.352]. На Поділлі, своє коріння вони пустили передусім у прикордонних із Молдовою землях. Так постали Пилипи Боровські, Чернишівка Руська, Слобода, Шура-Копієвська, Новонікольське та ін., на Волині – Пилипи, Городенка, Вільськ, Андрушівка, Янушівка та інших [229, с.85-90]. Найчисельніші громади старовірів були зосереджені в Пилипах Боровських, Слободі, Шурі-Копієвській, Жуківцях, Добружі Подільської, Андрушівці, Мясковцях, Чоловцях, Янушівці, Пилипах Волинської, Віті, Чорнобилі, П’ятигірці, Черкасах, Смілі, Злотополі Київської губернії [478, с.396-404].

Цьому сприяло лояльне ставлення польської влади до старообрядців, які, сконцентровуючись на магнатських чи старостинських землях, зберігали власну свободу від їх власників та отримували не тільки економічні пільги, а й гарантії

віросповідних принципів, які виступали головними орієнтирами їхнього життя. За релігійними поглядами старовіри Правобережної України не були однорідними. На Поділлі переважали філіпівці (українсько-польська назва “пилипони”) [473, с.40]. На Волині, як свідчать архівні документи, проживали попівці та безпопівці [65, арк.1-13]. Кількість старовірів у регіоні протягом ХІХ ст. постійно зростала. Якщо на Волині на початку ХІХ ст. нараховувалося 1200 старовірів, то в середині століття їх чисельність зросла до 3550 [65, арк.10]. Подібна тенденція спостерігалася на Поділлі (відповідно 5944, 11106 осіб) та Київщині [529, с.26-27]. Здебільшого поповнення регіону старообрядницькими громадами відбувалося за рахунок природного приросту – народжуваність домінувала над смертністю. Природний приріст у них був одним із найвищих серед усіх конфесійних груп.

Старовіри жили у відособлених від місцевого населення поселеннях. Це дозволяло їм зберігати традиційний спосіб життя, світогляд і національну свідомість [309, с.186]. Ми погоджуємось із Ю. Поліщуком у тому, що частково це можна пояснити досить замкнутим способом життя, який вели старовіри, а також їх незначною кількістю. Усе це, при фактичній забороні вступати в шлюб із представниками інших конфесій, досить суттєво впливало на смертність і народжуваність, оскільки могло призвести до кровозміщення і, врешті-решт, до їх виродження. Наприкінці ХVІІІ ст. Санкт-Петербург послабив тиск на цих розкольників. Зокрема, низкою указів 1798 та 1800 рр. дозволив старовірам мати свої церкви та священників, рукопокладених православними архієреями, за умови отримання спеціального дозволу в Синоді, їм поверталися раніше конфісковані богослужбові книги, була знята заборона будувати старовірські культові споруди [489, с.398]. Тому це закономірно сприяло зміцненню старовірських релігійних громад, збільшенню кількості їхніх вірних. Не дивлячись на таке ставлення влади до старовірів, клір православної церкви продовжував боротися з старообрядництвом. Як наслідок, на адресу державних органів влади надходила від них значна кількість скарг про свавілля православних священників. Щоб не допустити подальшого поширення старообрядництва, влада й офіційна православна церква прагнули запровадити єдиновір'я. Юридичне оформлення воно отримало в 1800 р., коли

Олександр І, за поданням Московського митрополита Платона, підписав відповідний указ [478, с.400. Певне послаблення позиції Санкт-Петербургу щодо старообрядців намітилося лише з середини 50-х рр. XIX ст., а до того часу вони зазнавали значних утисків, особливо ті, які не бажали переходити у православ'я [58, арк.1-10]. Загалом можна погодитись із висновком О. Гуржія в тому, що секуляризація не тільки помітно змінили структуру селянського населення, підірвала економічний базис монастирського господарства, а й зробила церкву слухняним знаряддям у руках самодержавства і поміщиків [328, с.89].

З кінця XVIII ст. у Правобережжі утверджується нове релігійне явище – протестантизм, пов'язаний з поселенням іноземних колоністів, зокрема німців і чехів. Протестантизм регіону поділявся на лютеранство, менонітство, баптизм, штундизм. З-поміж протестантів Волині домінували лютерани, що складали понад 98 % німецьких поселенців [477, с.308]. Становище лютеранської церкви серед усіх протестантських конфесій було найвигіднішим. Це пов'язано з тим, що наявність значної кількості лютеран при царському дворі, лояльне ставлення церкви до світської влади дозволили їм ще задовго до початку колонізації створити в імперії своє релігійне об'єднання, яке згодом набуло офіційного статусу. На відміну від німецьких колоністів, чеські переселенці не відзначалися особливою релігійністю, легко змінювали свої конфесійні уподобання. Розробляючи основи переселенської політики, російський царизм приділяв значну увагу церковно-релігійному фактору. Так, усім колоністам гарантувалися належні умови організації релігійного життя, толерантне ставлення до їх віри. Задоволення віросповідних потреб розглядалося царським урядом як засіб державного впливу на широкі верстви переселенців [477, с.308]. Але чисельність протестантських громад була незначною, хоч царський уряд й державні місцеві органи влади не вдавалися до заборон, переслідувань і ставлення до них було набагато кращим навіть як до російських старовірів.

Слід наголосити, що факт наповнення російськими військами, цивільними чиновниками та православними місіонерами Правобережної України засвідчує про те, що з ними прийшла російська православна церква й тим самим вона від самого початку почала втрачати можливості слугувати чинником самоідентифікації

українців і слугувати засобом їх історичної пам'яті, передачі з покоління в покоління своїх традицій і звичок. Ще більш помітним цей процес став із наверненням у православ'я частини римо-католиків та іудеїв, які, в свою чергу, ідентифікувалися за церковною ознакою. Іншими словами, православна церква в Правобережжі стала втрачати свою українськість, натомість дедалі більше набувала російського та поліетнічного характеру. Важливим чинником, який визначав відносини росіян і поляків, українців і євреїв, виступала релігійна нетерпимість. Але повною мірою використовувати її урядовці та чиновники не могли. Російській владі доводилось враховувати релігійну ворожнечу іншого порядку: колективні соціальні установки населення. За висловом Дж. Клієра, ворожість до євреїв носила більш реальний характер, оскільки не виросла з абстракцій, як її російський варіант, а сформувалася на повсякденних контактах християн із євреями [394, с.59].

Релігійна приналежність залишалася головною ознакою, яка визначала ідентичність в Правобережній Україні, а допоміжну, обмежену роль відігравала фольклорна самосвідомість українців як засіб боротьби проти поляків, збереження якої підтримували деякі елементи імперської адміністрації, що загалом керувалася принципами росієцентризму [307, с.137]. Враховуючи, що римо-католицька і російська православна церкви, котрі слугували інструментами польської та російської експансії, були для українців чужими, їх свідомо частина намагалася звільнитися з-під впливу світської та церковної влади завойовників й спрямувати свої зусилля на збереження глибинних національних і духовно-моральних цінностей [526, с.10-18]. Етнорелігійну ситуацію ускладнювали національні відмінності духовенства, представленого українцями, росіянами, молдаванами, волохами тощо. Як наслідок, православ'я почало втрачати національно-обрядовий характер, все національне перебувало в пригніченні: у кращому випадку його терпіли, в гіршому – знищували [523, с.9-14]. Церква ж виступала своєрідним осередком громадського спілкування, біля храмів часто проводилися народні сходи, збиралися послухати мандрівних співців і богомольців. Разом з тим, у піснях, казках, приказках образа дяка або попа часом носив негативну оцінку, а зустріч із батюшкою поза церквою взагалі вважалася негативною прикметою [449, с.77]. Все це гальмувало формування

стійкої конструкції російської церкви в регіоні, але забезпечувало збереження національної ідентичності українців. Не випадково, описуючи взаємини у Подільській губернії на початку XIX ст., губернський землемір константував, що в регіоні дворяни розмовляли польською, що в більшості простого народу мова українська чи малоросійська, а в усіх інших – змішана з польською або мазурською, євреї розмовляли на зіпсованій німецькій, а молдавани – на молдавській [184, с.42].

Отже, наприкінці XVIII – в 50-х рр. XIX ст. у Правобережній Україні відбулись істотні зміни в етнорелігійній структурі, зумовлені розгортанням інкорпораційної політики самодержавства щодо її перетворення в звичайну складову північно-східної метрополії. В ній ключову роль зайняла повернута і перетворена переважно з уніатів в державну структуру православна церква, господарями якої стали російська влада та російське або зрусифіковане українське духовенство. Другорядне місце в церковній ієрархії посіла римо-католицька церква, але за статусом вона стояла вище від протестантських конфесій. Звісно, після польського повстання римо-католицизм почав зазнавати дедалі більших системних утисків. З позицій влади терпимими конфесіями стали іудеї та протестанти. Значна частина уніатів, які зберегли свою віру, хоч і була поставлена поза законом, проте до кінця 30-х рр. залишалася важливим чинником, який представляв і самовіддано захищав духовність й ідентичність українців. Загалом, міжконфесійні трансформації і насадження православ'я не лише посилювали позиції російського самодержавства, а й нещадно руйнували духовність і національну ідентичність українців підривали коріння єврейської та польської спільнот.

4.2 Стан освітньо-кваліфікаційного рівня соціальних верств населення регіону

Після включення Правобережної України наприкінці XVIII ст. до складу Росії, перед царизмом постало питання змінити світогляд її поліетнічного населення,

перетворити його на вірнопідданих імперії й, у кінцевому підсумку, повністю його русифікувати. В цьому він виходив з того, що освіта володіє важливим соціально значущим ресурсом, який обумовлює як політичні і економічні зміни, так і соціально-станові перетворення й виступає істотним диференціюючим чинником трансформації етнонаціональної структури регіону.

Як уже неодноразово зазначалося, абсолютну більшість мешканців Правобережжя складали українці, майже 9 із 10 з яких були представлені селянами, на яких царизм переніс кріпосницьку систему. Особливо важко це було зробити з поляками, які до 1793–1795 рр. були пануючим етносом з усіма атрибутами державної нації. Одним із них слугувала польська система освіти, що працювала на потреби Речі Посполитої.

Поляки були неоднорідними у соціально-етнічному плані: частину з них становили так звані “мазури” – переселенці з Мазовії, а другу групу складала шляхта, тобто чиншовики – нащадки дрібної польської шляхти, котру привезли з собою великі польські магнати з метою виконання ними різних повинностей. Згодом соціальне становище польської меншини зазнало змін, адже з панівної вона поступово була перетворена в соціально пригнічену частину населення. Водночас, за кількістю на друге місце після українців вийшло єврейське населення, перемістивши на третє поляків. Четверту сходинку посідали росіяни, представлені переважно військовими, чиновниками, представниками духовенства, економами, управителями, купцями тощо.

Етнічне урізноманітнення мешканців регіону, зумовлене польською, єврейською, російською та іноземною колонізацією, спричинило зміни в шкільництві, що проявилися як у закритті українських, так і виникненні й розвитку польських, російських, єврейських світських та церковних навчальних закладів, шкіл іноземних колоністів.

Слід наголосити, що на перетвореннях у мережі навчальних закладів і освіти Правобережжя впливала низка факторів – політичних, соціальних, економічних, етнонаціональних, релігійних, колонізаційних, міжнародних тощо. Зокрема, умови, в які потрапив край після приєднання до Російської імперії були надзвичайно

складними і об'єктивно не сприяли активізації розвитку освітньо-кваліфікаційного рівня серед населення [553, с.218-219]. В регіоні було дуже обмеженим коло національної еліти, зорієнтованої на захист і активне прилучення населення до вершин рідної освіти і науки. До того ж, на стані освіти негативно позначилося послаблення українського національного елементу, перехід більшості уніатів у православну віру та підпорядкування православного кліру російській цивільній і церковній владі. Адже ліквідувавши уніатську церкву, українці автоматично позбавлялись можливості навчатись та здобувати освіту. Це вони могли робити лише в домашніх умовах, хоча їхні знання були пов'язані з виробничою та сільськогосподарською сферами. Крім цього, представники російської влади докладали всіх зусиль, щоб позбавити корінне населення такої частини українців, які вже стали освіченими, витісняючи їх московським елементом, іноземцями або зросійщеними “малоросами” з Лівобережжя [552, с.71]. За цих обставин російські цивільні, церковні і військові чиновники із пошаною ставились до католиків, а відтак й до існуючих у краї польських шкіл, а православним парафіям і школам завдавали всіляких утисків, потикали польським поміщикам у їх боротьбі з православними [523, с.43-44].

Наступним фактором було те, що основною ознакою системи навчання і виховання залишався її станово-кріпосницький характер [251, с.1135], держава, магнати та шляхта виявляли незацікавленість у розвитку освіти в регіоні у зв'язку з тим, що побоювались зростання освітнього рівня серед селян, який міг призвести до поширення визвольних ідей у їх середовищі. Істотною перешкодою в здобутті освіти була нерозвиненість мережі навчальних закладів і недостатність у населення необхідних для цього коштів. Ще одним гальмом освітніх перетворень була відсутність серед мешканців краю мотивації до навчання і застосування здобутих знань на практиці та неможливість продовжити навчання в інших закладах освіти. Таким чином, внаслідок цих та інших причин розвиток мережі шкіл на Правобережжі відбувався спочатку вкрай повільно, а тому це призводило до неосвіченості українського населення. Поряд з цим, у суспільному розвитку регіону стали характерними дві тенденції: з одного боку, неухильно зростала потреба в

освічених особистостях, з іншого – розвиток освіти гальмували панівна верхівка та колоніальне становище [551, с.32].

Попри негативні впливи і явища, в освітній сфері Правобережжя мали місце і позитивні тенденції. На фоні занепаду традиційних форм духовного життя, звуження сфери поширення української мови, в колі народних мас, середовищі православних священиків і вчителів набирав сили потяг до захисту власних національно-культурних цінностей. Адже національна освіта в краї виявилась у мобілізації сил до боротьби з російським і польським наступом й ще міцнішому згуртуванні українського духовенства і учительства з селянським середовищем. На час приєднання Правобережного регіону до Росії навчальними закладами, в яких здобували освіту українці, були дячківські школи [250, с.1138]. Вони утримувалися на кошти батьків і виступали початком та джерелом всякої премудрості українського населення. Навчали в них дяки переважно українською мовою, читати буквар, часослов, псалтир. Але вже на початку XIX ст. в наслідок політики російського самодержавства вони почали занепадати, а згодом зовсім зникли.

Освіта була доступна переважно панівним станам. Уряд створював можливості для навчання дітей дворянства, духовенства та чиновників. Йдучи на поступки буржуазії, що зароджувалась, царизм відкривав навчальні заклади, які готували дітей для промисловості і торгівлі. Але для основної маси населення освіта продовжувала бути недоступною.

Суттєвих змін у доступ народних мас до навчання не внесла і реформа системи освіти, що розпочалася в 1803 р. Адже ні царизм, а тим більше поміщики не були зацікавлені в освічених українських кріпаках. Найголовніше полягало у тому, щоб навчити їх практичним навичкам для роботи в сільському господарстві, ремісничому виробництві і на промислах [373, с.509]. А метою реформи було уніфікувати існуючу в Правобережжі мережу освітніх закладів та провести в них русифікацію. Царизм вимагав, щоб в усіх навчальних закладах “для викладання учень присвоєний був образ ... в імперії нашій узаконений” [464, с.177].

Не набагато кращим був освітній рівень у православного духовенства. Вони не мали освіти, але і не вчилися в єзуїтських чи базилианських школах, які

перетворювали своїх учнів в католиків-поляків. Тому молоде покоління з сімей духовенства наприкінці XVIII ст. в більшості навчалось вдома, в місцях свого проживання, спочатку в школі дячка, а потім при церкві під керівництвом священика та інших осіб, які знали святе письмо і церковне богослужіння, котрих по селах було більше ніж на початок 30-х рр. XIX ст. [252, с.1134]. Їхня освіта обмежувалася лише знаннями релігії, вивченням Біблії і церковних богослужінь.

У Речі Посполитій освіта була тісно пов'язана з релігійними установами й, у першу чергу, з римо-католицькими та греко-католицькими орденами (францисканці, єзуїти, домініканці, кармеліти, василіани). Прикладом цього може бути діяльність василіан Правобережжя, котрим в другій половині XVIII ст. належало близько 120 монастирів. При них працювали шкільні установи, як, наприклад, школа при Уманському василіанському монастирі. У збудованому новому приміщенні 1785 р. під керівництвом ксьондзів 400 учнів вивчали математику, фізику, красномовство, право, французьку та німецьку мови, богослов'я [415, с.241, 246].

Система освіти у Правобережжі в першій третині XIX ст. була представлена навчальними закладами двох типів: духовними і світськими, які, в свою чергу, поділялись на державні й приватні, із численних середніх шкіл, влаштованих переважно на зразок єзуїтських або піярських колегій. За статутом 1828 р., парафіяльні школи призначалися для селян, ремісників і небагатих дворян і ділилися на чоловічі та жіночі. Вони були двох розрядів: малі – з дворічним і великі – з чотирирічним курсами навчання. В останніх, крім читання, Закону Божого, моралі та арифметики, викладалися практична механіка, природознавство, практичне землеробство і садівництво.

Російська політика у галузі освіти в регіоні першої третини XIX ст. свідчить: по-перше, про намагання інтегрувати елементи системи шкільної освіти, що функціонувала за Речі Посполитої; по-друге, про неврахування царським урядом усіх особливостей приєднаних від Польщі територій. Адже ні церковнопарафіяльні, ні міністерські школи не забезпечували охоплення грамотою навіть половини учнів. Викладання велось на основі примітивної методики, без підручників, російською мовою, якою селянські діти не володіли. І лише незначна частина учнів після

закінчення навчання могли читати більш менш російською мовою, але й вони не розуміли суті прочитаного та не могли передати текст своїми словами.

Слід зазначити, що російська шкільна система лише формувалась, у той час, як на приєднаних до Росії землях вже функціонувала одна з перших європейських цілісних систем шкільництва – школи Едукаційної народної комісії, що була створена за постановою Сейму у 1773 р. [458, с.29]. Матеріальною основою для її існування стали доходи з переданих їй маєтків ліквідованого єзуїтського ордену [568, с.174]. Традиційна мережа парафіяльних і монастирських шкіл була значно краще розвинута, ніж в Росії, де православна церква не мала в той час особливих успіхів у галузі освіти.

На початку ХІХ ст. найбільш розгалуженою була система освіти у Волинській губернії, що пояснювалось, зокрема, великою кількістю шляхетських родин. Напередодні реформ Олександра І у Волинській губернії, за різними даними, нараховувалося від 11 до 13 великих і зовсім маленьких навчальних закладів [568, с.170]. Більшість із них було засновано ще раніше. У Київській губернії нараховувалося три школи, у Подільській – чотири [285, с.228]. Серед польських освітніх закладів середнього типу українські вирізнялися своїми розмірами та чисельністю учнів. Так, наприклад, за даними Д. Бовуа, серед восьми “польських губерній” Волинь посідала друге місце за чисельністю учнів [285, с.256].

Переважна більшість учнів у школах Правобережної України походила зі шляхти, і це було їхньою найпомітнішою відмінністю, порівняно зі школами інших губерній імперії. Тому, тут були майже невідомі проблеми, пов’язані з впливом різночинців, властиві іншим регіонам Росії.

Ще однією яскравою, притаманною лише правобережним губерніям рисою, яка дивувала багатьох російських чиновників, була так звана “надмірна схильність до навчання”, яка свідчила про те, що шляхта мала велику довіру до освіти й багато очікувала від неї. Саме тому освітню ситуацію, яка склалась у Правобережжі початку ХІХ ст., сучасні дослідники характеризують як традиційно полоністичну та переважно шляхетську [568, с.170].

Реформування шкільництва Київської, Волинської і Подільської губерній

відбувалося з 1803 р. на основі Віленського навчального округу, а з 1824 р. – Харківському навчальному округу. Провідна роль у реалізації освітніх змін належала князю А. Чарторийському (куратору Віленського навчального округу) і графу Т. Чацькому (візитатору училищ Київської, Волинської і Подільської губерній). Питання про фінансування освіти повинні були вирішити багаті землевласники, які мали виділити зі своїх коштів суми, завдяки яким існували б заклади, гідні їх самих [458, с.30]. А. Чарторийський запропонував створити єдину систему освіти в складі: гімназій з 4-річним терміном навчання, що відкривалися в губернських містах, повітових училищ із 2-річним терміном навчання, котрі створювалися в повітових центрах і нижчих церковно-приходських шкіл з одним роком навчання, які функціонували при кожному костьолі [477, с.201]. Значні надії покладалися на римо-католицьку церкву, яка мала значний досвід в організації освіти та необхідні для відкриття й утримання шкіл кошти. Т. Чацький запропонував відкрити на Волині 85 парафіяльних училищ, на Поділлі – 26 і на Київщині – 18. Ці пропозиції були підтримані і було вирішено відкрити при кожному костьолі приходську школу й утримувати її з доходів костьолу [567, с.29]. Єпископи зобов'язували духовенство виділяти церковну десятину на утримання шкіл, а священиків – відкривати школи при костьолах. А це означало, що поляки посилювали свої позиції та можливості в освітній сфері, в той час як українці абсолютно були ізольованими від доступу до навчання, що неабияк позначилось на освітньому рівні підростаючого покоління.

Державні навчальні заклади займали значно скромніше місце, хоча їхня кількість зростає з 5 в 1808 р. до 23 у 1824 р. [477, с.201]. Так, з 1804 р. почали функціонувати школи в Житомирі, Луцьку і Кам'янці-Подільському. Київ лишився без гімназії до 1810 р. На Поділлі гімназію було засновано у Вінниці лише 1814 р., а в 1833 р. її було переведено до Кам'янця [458, с.31].

Єдиним навчальним закладом у Правобережжі, який завдяки значній меценатській підтримці польської та спольщеної української шляхти за рівнем матеріально-технічного, методичного, кадрового забезпечення стояв на рівні найкращих європейських шкіл, був Кременецький ліцей. У навчальному закладі

функціонували хімічна лабораторія, ботанічний сад, бібліотека, друкарня, а також математичний, фізичний, природничий кабінети. Навчальний процес забезпечували викладачі, особисто запрошені Т. Чацьким із Львівського, Віленського університетів та Краківської академії. Російська адміністрація намагалася поставити під свій контроль діяльність Кременецького ліцею. Зокрема, у 1810 р. на Волині працювала спеціальна комісія, яка “розслідувала спосіб викладання наук у волинському ліцеї та чи відповідає він потребам уряду” [276, с.214-215]. Однак висновки комісії, які засвідчили, що у навчальному закладі “нічого російського не було”, не вплинули на ситуацію в освітній сфері краю. Тільки у 1832 р., після придушення польського повстання, Кременецький ліцей було ліквідовано, а його матеріальну базу, за винятком будівель, передано до Києва. У 1834 р. на її основі відкрили університет св. Володимира. Всі приміщення ліцею передали православній духовній семінарії.

Поява на посаді міністра народної освіти графа К. Розумовського, який запровадив обов’язкове підтвердження дворянського звання для вступу до університету, знаменувала собою новий етап російської політики в галузі освіти. Першою зміну політичного курсу щодо освіти відчула безземельна та малоземельна шляхта, котра мала право й була змушена вчитися, щоб здобути якусь кваліфікацію. Відтепер цей шлях інтеграції, офіційно проголошений в основоположному акті 1803 р., уже був закритий для непідтверджених у шляхетстві юнаків. У 1819 р. новий міністр народної освіти Голіцин ініціював запровадити систему надання університетських ступенів, за якої просування в кар’єрі, завдяки заслугам, стало ще проблематичнішим [285, с.258].

19 серпня 1827 р. Микола I поширив нову систему освіти на всю імперію, і шляхта втратила останню можливість необмеженого кар’єрного зростання, що поклато край культурним амбіціям поляків і могло б зруйнувати всю систему шкіл та університетів, якби реалізація її була доведена до кінця.

Нову хвилю русифікації освітньої системи Правобережної України спровокувало Листопадове повстання 1830–1831 рр., після придушення якого Микола I наказав “закрити усі польські навчальні заклади та створити замість них російські” [286, с.280-281]. Планувалося посилити державний контроль за освітньою

галуззю, розробити новий зміст освіти, обмежити діяльність приватних навчальних закладів і встановити жорсткий контроль за педагогічними кадрами. Реалізуючи ці плани, тільки впродовж 1831 р. на Правобережжі України закрили 245 польських навчальних закладів [288, с.34]. Частина учителів та учнів, яких влада підозрювала у допомозі повстанцям, зазнали переслідувань.

Згідно з розпорядженням Міністерства освіти усі існуючі на території краю навчальні заклади, що працювали за Статутом 1828 р., реорганізовувались, а польська мова – заборонялася. Надалі вона використовувалася тільки для викладання Катехізису. Замість польських шкіл колоніальна адміністрація почала відкривати російські. Зокрема, згідно з наказом Миколи I від серпня 1832 р., у шести повітових містах Київської губернії коштом приказів громадської опіки, відкривалися початкові школи [292, с.20]. Русифікація системи освіти відбувалася й в інших губерніях краю, однак проходила вона складно та повільно. Напередодні 1838 р. на території Правобережжя України було реформовано 19 колишніх польських шкіл і відкрито 19 нових [567, с.30].

Влада прагнула позбутися старих польських педагогічних кадрів. Вчителів польських шкіл не брали на роботу в нові навчальні заклади, а переводили у відповідні навчальні заклади до Полтавської та Чернігівської губерній. На їх місце “для облаштування навчальних закладів у Правобережному краї на нових началах”, направлялися вчителі з великоросійських і лівобережних українських губерній.

Все ж таки, незважаючи на утиски місцевої адміністрації та активність православної церкви, на території Правобережної України і надалі діяли польськомовні школи. Серед них виділимо початкові навчальні заклади при Ладизинському, Летичівському, Грановському костьолах Подільської губернії. У цих школах учителі (католицькі священнослужителі) намагалися прищеплювати учням любов до Польщі, закликали їх до непокори російській владі. Антиросійські настрої польського духовенства – наслідок освітньої політики самодержавства, адже влада намагалася віддати початкову освіту не тільки місцевим чиновникам, але й передусім православної церкві. Священики прагнули не стільки збагатити дітей новими знаннями, скільки виховати їх у дусі православної церкви, покори до

російської влади, російського царя. Завдяки такій політиці позиції власне російської школи в регіоні зміцніли. Як наслідок, значно зросла мережа парафіяльних шкіл. Зокрема, в 1860 р. у Волинській єпархії нараховувалося уже 1055 таких шкіл, де навчалося 10100 учнів, у Подільській – 1263 (20100 учнів) [429, с.648].

У 30–50-х рр. XIX ст. продовжувалося формування російської мережі шкільництва на Правобережжі як протидії польському впливу. Були закриті польські школи (Вінницька чоловіча губернська гімназія, 60 католицьких шкіл та ін.), заборонена польська мова як засіб навчання в закладах освіти. Як писав один із найбільших фахівців у сфері дослідження освіти в Україні С. Сірополко, у Південно-Західному краї тоді закрили 245 навчальних закладів [506, с.99]. Після закриття значної кількості польських навчальних закладів на початку 30-х рр. XIX ст. російські школи відкривали з великими труднощами [283, с.64]. Подільська губернія мала один із найменших показників розвитку освіти серед населення. Освітній рівень мешканців краю тісно пов'язувався із соціальним становищем.

У розвитку навчальних закладів і освіти в Правобережжі істотне значення мав взаємовплив культур, викликаний зростаючим поліетнічним складом мешканців і все більшою строкатістю культурно-освітньої сфери краю, що стали наслідком стимульованої самодержавством аграрної колонізації та промислового розвитку регіону [127, арк.483]. Етнічне урізноманітнення мешканців Правобережжя, зумовлене польською, єврейською, російською та іноземною колонізацією, спричинило виникнення і розвиток не лише польських, російських і єврейських світських й церковних навчальних закладів, але і шкіл іноземних колоністів. Адже, євреї, поляки, росіяни та інші іноземні колоністи розселялися спорадично і, як правило, трималися осібно, виявляючи турботу не тільки про питання власності і господарські заняття, а й підготовку та виховання своїх дітей до життя. Відтак, міста ставали анклавом російського впливу, а містечка переважно польського та єврейського. Як зазначає історик А. Філінюк, стратегія етнічного плюралізму "... все більше узгоджувалася зі стратегією зростання та посилення російського політичного та освітньо-культурного середовища" [550, с.507] як в окремих населених пунктах, так і загалом у губернії.

Значна кількість єврейського населення зумовила його помітну роль у житті Правобережної України та сприяла тому, що на її території вже наприкінці XVIII ст. існувала розгалужена система єврейських навчальних закладів, яка склалася ще в середні віки і базувалася на багатовіковій традиції. Євреї, виховуючи своїх дітей, передусім дбали про їхню релігійну освіту, яка полягала у запам'ятовуванні молитов, читанні катехізису, вивченні великої кількості єврейських богословських текстів. Аналіз архівних документів свідчить, що на початку XIX ст. тут функціонувало 407 єврейських шкіл: у Подільській губернії – 177, Київській – 117 і Волинській – 53 [12, арк.12-17, 20-26, 35-36; 17; 22]. “Положення про облаштування євреїв”, яке побачило світ 9 грудня 1804 р. гарантувало недоторканність “їудейських установ”, декларувало право євреїв навчати своїх дітей без обмежень в усіх російських народних училищах, гімназіях та університетах. Передбачалося, що євреї, які не бажали віддавати своїх дітей до російських навчальних закладів, можуть створювати власним коштом школи. Водночас, у “Положенні...” наголошувалося на обов'язковості вивчення в єврейських школах мови корінного населення місцевості, де вони мешкають (російської, польської, німецької). Єврейським дітям, які навчалися в державних навчальних закладах, декларувалося право не вивчати теми, які суперечили їх релігійним переконанням [142, № 21547].

Однак реалізувати надані євреям освітні права державні структури не могли, зважаючи на те, що єврейська молодь майже не знала російської мови, а рабини й хасиди виступали проти світської освіти, побоюючись відходу молоді від синагог. Перешкодою на шляху до російських навчальних закладів стали також укази про обмеження перебування євреїв у столичних і внутрішніх містах Російської імперії. Як наслідок, освіта єврейської молоді і надалі розвивалася виключно у релігійно-національному напрямі, що спонукало Санкт-Петербург до нових кроків у сфері її реформування. У 1817 р. уряд затвердив постанову про відкриття у Польщі початкових казенних єврейських училищ [618, с.110]. У 1822 р. зусиллями єврейської громади при підтримці місцевої влади в Умані Київської губернії було відкрито єврейську школу з викладанням загальноосвітніх предметів [452, с. 8].

Єврейські громади створювали свою власну систему освіти, в якій велика увага приділялась релігійному вихованню дітей і формуванню національної свідомості. Культове ставлення єврейського етносу до освіти пов'язане з характерним для єврейства господарсько-культурним типом, традиційними видами його занять, які потребували досить високої загальної і фахової освіти. Типовими зразками носіїв знань були хедери, талмуд-тори (громадські безкоштовні школи) і небагаточисленні ішиви (вищі школи). Хедер – у тій формі, в якій він функціонував на українських землях протягом майже всього XIX ст., – був продуктом того часу, коли євреї були заперті в “гетто” і їх суспільне життя обмежувалось його вузькими інтересами. Сутність хедерної науки становив талмуд і хедер перетворився в школу схоластичної словесності. Хедер, однак рухався назустріч національній потребі часу. Остання вимагала формування єврея, здатного наполегливо та стійко терпіти всяке пригнічення та гноблення, разом із тим виробляла в кожній дитині міцну релігійно-моральну індивідуальність.

Розвиток освіти євреїв у XIX ст. відбувався у надзвичайно складних соціально-економічних, суспільно-політичних і правових умовах. Адже освітня політика щодо єврейського населення полягала, по-перше, в прагненні урегулювати функціонування традиційних навчальних закладів – початкових хедерів і середніх єшиботів (або ешив) і по-друге, у створенні єврейських казенних училищ, покликаних давати їх вихованцям сучасну російську освіту [477, с.225-254]. Впроваджуючи реформи, царизм не брав до уваги, що євреї мали своє самоуправління, вікову відчуженість від іновірців, прихильність традиціям і общинним авторитетам. Але незважаючи на політику самодержавства, на важкі умови, в яких проживала єврейська спільнота, освітній рівень її дітей невпинно зростав. Причиною було те, що кожна релігійна община мала багато хедерів – шкіл для хлопчиків і свою духовну Талмуд-Тору. І це закономірно, адже навчання в хедерах вважалось обов'язковим для всіх хлопчиків віком від 6 до 13 років. Дівчатка отримували переважно домашнє виховання та освіту. Євреї, виховуючи своїх дітей, перш за все дбали про їхню релігійну освіту, що полягала у вивченні молитов, читанні катехизису та великої кількості національних богословських книг. Кожна

єврейська громада мала по декілька хедерів, утримувала своїм коштом учителів, що було гордістю кагалів [595, с.149-150].

Головною частиною нової єврейської освітньої політики став затверджений у 1844 р. імператором Миколою I указ “Про заснування особливих училищ для освіти єврейського юнацтва”. У ньому фактично була визнана низька ефективність усіх попередніх урядових заходів щодо залучення єврейської молоді до навчання у державних навчальних закладах і запропонована низка нових кроків. У ньому передбачалося створення особливих єврейських училищ двох типів: 1-розрядні (початкові, на рівні парафіяльних училищ) і 2-розрядні (прирівнювалися до повітових училищ). Для підготовки вчителів і рабинів планувалося створити Рабинські училища, що прирівнювалися до гімназій. Вчителями Закону Божого в них могли бути лише євреї, а викладання світських предметів могли здійснювати і християни. На учнів цих навчальних закладів поширювалися усі пільги, що дарувалися єврейським дітям, які навчалися в традиційних державних школах, та деякі нові [490, с. 84].

Основну мету усіх цих заходів дещо пізніше висловив один із волинських губернських діячів О. Олейниченко, зазначивши, що “У Південно-Західному краї школи Міністерства народної освіти, крім загального релігійно-морального виховання народу, покликані ще служити злиттю в одну російську народність усіх різних віросповідних і племінних елементів краю... Особливо це актуально для прикордонної Волинської губернії, де інословне та іновірне населення становить більше 23%” [474, с. 59].

Враховуючи, що в губерніях Правобережної України була зосереджена значна кількість євреїв, офіційний Санкт-Петербург вирішив одне з таких училищ відкрити в Житомирі. Це було зафіксовано в царському указі від 19 листопада 1847 р. Процес його реалізації був досить тривалим і згодом запрацювали усі класи. Для залучення єврейської молоді до училища імператор 1 травня 1850 р. звільнив його учнів, на час навчання, від рекрутської повинності, а з 1856 р. вони одержали право вступати до університетів здавши іспити з латинської та французької мов [479, с. 85]. Слід зауважити, що значна частина єврейських громад регіону негативно ставилася до

навчального закладу, а до його випускників недовірливо. Це можна пояснити тим, що вони розглядали їх відступниками від вікових єврейських традицій, які хочуть їх знищити, а народ русифікувати. Саме тому відомий єврейський дослідник П. Марек писав, що “в єврейські училища ніхто добровільно дітей не посилав, шкільна повинність прирівнювалася до рекрутської” [435, с. 80]

Німецькі родини, які оселились у Правобережжі, не лише дбали про свою колонію, а й перенесли в містечка власну систему освіти, котра була сформована задовго до прибуття у край. У становленні німецької шкільної освіти в Правобережжі дослідники виділяють декілька етапів: 1) кінець XVIII – початок XIX ст.; 2) 20–30-ті рр. XIX ст.; 3) 30–50-ті рр. XIX ст.; 4) 60-ті рр. XIX – початок XX ст. [303, с.54-59]. В умовах національних, мовних, культурних і релігійних відмінностей німців від основної маси місцевого населення колоністські школи допомагали зберігати національні риси, традиції, культуру, самобутній менталітет. Починаючи із середини XIX ст., настав новий етап у розвитку шкільної освіти німецьких колоністів: економічно зміцнілі німецькі колонії побудували шкільні приміщення, що дозволило піднести освітній процес на якісно вищий рівень. Школи споруджувалися коштом колоністів, і тільки в окремих випадках німецькі переселенці отримували допомогу від місцевої влади. Сучасник подій А. Забелін констатував: “Як тільки кілька десятків сімей колоністів селяться на близькій відстані, зразу ж влаштовують складчину, будують будинок, наймають вчителя і відкривають школу” [354, с.329]. Поряд із школою римо-католицької церкви, діяло двокласне євангельсько-лютеранське училище для дітей німецьких ткачів, відкрите в 1836 р. [169, с.71-74]. Тому німецькі колоністи, перш за все, передавали місцевим селянам більш передові знаряддя праці, свою передову агрокультуру, різні види рукоділля тощо. Але учителі-іноземці, які були в більшості французького, німецького та польського походження, у 20–50-х рр. XIX ст. переважно займались приватною освітою, а це ще раз підкреслювало те, що українці не могли собі дозволити такої розкоші. До того ж, російська влада всіляко контролювала ліцензування їхньої освітньої діяльності, а фактично обмежувала доступ корінного населення до освіти.

Значно повільніше в Правобережному регіоні формувалася мережа чеських шкіл. На відміну від церковно-релігійної сфери, чехи приділяли шкільництву значну увагу. Більшість шкіл були приватними і працювали в орендованих приміщеннях. Незважаючи на значну їх кількість, більшість дітей чеських колоністів не мала змоги здобути середню та вищу освіту через матеріальну скруту батьків. Ж. Ковба зауважила, що тільки “найбільш багаті поселенці могли послати дітей в нечисленні російські школи у Луцьку, Києві, Житомирі, Ровно... Крім того, серед основної маси чеського сільського населення був особливий погляд на середню і вищу освіту. Чехи, навіть власники середняцьких... господарств, охоче давали своїм дітям професійну освіту, а закінчити гімназію, університет вважалося великою і зайвою розкішшю, для роботи в сільському господарстві непотрібною...” [398, с.128]. На зламі XIX – XX ст. чеська школа зазнала впливу русифікаторської політики російського самодержавства і, фактично, перестала існувати.

Як показує аналіз наукової літератури та документальних джерел, уряд піклувався не стільки про розвиток народної початкової освіти і прилучення простого народу до знань, скільки про створення різноманітних перешкод на шляху зростання народної самосвідомості та імплементацію власне російських цінностей. Тому в більшості населених пунктів навчальних закладів не було. А там, де їх відкривали, не вистачало коштів для придбання підручників та наочних приладь. Заробітна плата вчителів була мізерною. Як правило, обов’язки учителів покладалися на служителів церкви. Але вони не мали ні хисту, ні бажання займатися навчанням дітей. Упродовж першого періоду зацікавлена у переселенні колоністів на Правобережжя, влада створювала умови для становлення німецької освіти на нових землях. Ситуацію ускладнювала матеріальна скрута, організаційні негаразди, які відчували колоністи у перші роки свого перебування на території краю.

Таким чаном, корінне населення внаслідок приєднання Правобережного регіону до Російської імперії опинилось в дуже складних умовах, які позначились на усіх сферах суспільного життя, в тому числі й освітній. До початку 30-х рр. тут домінувало польське шкільництво, оскільки царизм залишив полякам “повну гегемонію в обсягу культурно-освітнього життя”, а особливо у шкільництві. І хоч

переважна більшість населення залишалася неграмотним і відсталим, потреби виробництва та формування нових виробничих відносин стимулювали на його території розширення та вдосконалення мережі навчальних закладів й збільшували доступ дітей до освіти.

Висновки до розділу

Перебіг релігійного життя, етноконфесійні трансформації в Правобережжі наприкінці XVIII – в 50-х рр. XIX ст. зумовлювалися кількома чинниками. По-перше, провідним, проте негативним фактором було цілеспрямоване насадження російським самодержавством власної тоталітарної парадигми ідеологічної, культурної, мовної та православно-конфесійної уніфікації. Внаслідок цього на його територію поверталась не материнська православна віра, а російське православ'я, що виконувало місію духовної опори самодержавства. Православні храми, приходи та церковні освітні заклади ставали державними інституціями і головними осередками зросійщення українців. По-друге, серед першочергових заходів царського уряду було запровадження в Православ'ї російської ієрархії, російських канонів, введення в церковну службу російської мови, суворої регламентації церковно-релігійного життя тощо. По-третє, проведення секуляризації і запровадження для духовенства заробітної плати з державної скарбниці стали важливими чинниками процесу перетворення православної церкви в державну структуру. По-четверте, одночасно з реалізацією курсу на ліквідацію духовно-культурної своєрідності корінних мешканців руйнуванню піддавалися уніатська церква, українські освіта та віра як засоби збереження, розвитку й передачі з покоління в покоління культурно-духовних цінностей, консолідації українців у єдиний народ. У цю боротьбу включилися як православні, так і католики. По-п'яте, царизм заохочував релігійні конфлікти, загострював міжконфесійні суперечності між представниками релігійних конфесій. Очевидно, цим можна пояснити той факт, що російська влада надала широкі можливості польській мові і римо-католицькій

церкві не тільки для їх існування, а й функціонування та активного розвитку. Питання віри набуло політичного характеру.

Умови, в які потрапила Правобережна Україна після приєднання до Росії, були надзвичайно складними і об'єктивно не сприяли підвищенню освітнього рівня населення. В ній було дуже обмеженим коло національної еліти, зорієнтованої на захист і активне прилучення українців до вершин рідної освіти і науки. До того ж, на освітній стан негативно вплинуло послаблення українського національного елемента, перехід більшості уніатів у православну віру та підпорядкування православного кліру російській цивільній і церковній владі. Наступним фактором було те, що основною ознакою системи навчання і виховання залишався її станово-кріпосницький характер. Держава, магнати та шляхта виявляли незацікавленість у розвитку освіти в регіоні у зв'язку з тим, що побоювались зростання освітнього рівня серед селян, який міг призвести до поширення визвольних ідей у їх середовищі. Істотною перешкодою в здобутті освіти була нерозвиненість мережі навчальних закладів і недостатність у населення необхідних для цього коштів. Ще одним гальмом освітніх перетворень була відсутність серед мешканців мотивації до навчання і застосування здобутих знань на практиці та неможливість продовжити його в інших закладах освіти. Внаслідок вкрай повільного розвитку мережі шкіл на його теренах до 50-х рр. XIX ст. освіта українців істотних змін не зазнала.

ВИСНОВКИ

Період кінця XVIII – першої половини XIX ст. став винятково важливим в історії Правобережної України, який знаменував собою значні суспільні трансформації в усіх сферах його суспільного життя. Проведений історіографічний огляд літератури засвідчує, що зусиллями вчених, науковців і краєзнавців опрацьовано та введено до наукового обігу значний фактичний матеріал, розкрито низку аспектів з історії етнонаціональних і етнодемографічних змін у Правобережній Україні наприкінці XVIII – в 50-х рр. XIX ст. В українській історіографії проаналізовано статистичні показники та факти, що відображають переважно кількісні перетворення у складі населення й висвітлено їх політичну та соціально-економічну зумовленість, а в російській літературі – з позицій панівного дискурсу зроблено акцент виключно позитивними наслідками на цю сферу перебування регіону в складі Росії. Разом з тим, поза увагою дослідників залишилися сутність, специфіка і тенденції етнонаціональних і етнодемографічних перетворень на його теренах. Ґрунтовне вивчення досліджуваної проблеми стало можливим завдяки залученню широкого комплексу джерельної бази, яка представлена різними типами історичних документів і матеріалів: серед них документи і матеріали ЦДІА України в Києві, трьох державних архівів областей і ІР НБУ ім. В. Вернадського; законодавчі та нормативно-правові акти Російської імперії, маніфести, положення з ПСЗРИ–I, II і окремих видань; статистичні та документальні збірники, матеріали періодичної преси, спогади, мемуари, епістолярії та щоденники.

Головний висновок, який витікає з вивчення історичної своєрідності та соціальної природи змін і перетворень в етнонаціональному та етнодемографічному розвитку Правобережжя, полягає у визнанні того, що у досліджуваному періоді вони визначались низкою зовнішніх і внутрішніх чинників, пов'язаних із перебуванням у складі Російської імперії та інкорпораційною політикою самодержавства, котра охопила всі сфери суспільного життя. Саме тоді на її теренах почав відбуватися

тривалий, суперечливий процес формування стійких політичних, соціально-станових, етнонаціональних, релігійних, освітніх відносин.

Обґрунтовано, що із загарбанням Правобережної України Росією політико-адміністративні і суспільно-політичні заходи царизму не лише зміцнили імперські позиції, визначили координати та алгоритми її етнонаціональних і етнодемографічних змін, а й демографічну структуру її суспільства. Як наслідок, українці, росіяни, поляки, євреї, іноземні колоністи ніби опинилися в паралельних світах. Адже завдання самодержавства зводилося не лише до територіальної колонізації регіону та його колоніальної експлуатації. Особливе значення мав процес інтеграції земель в єдиний нормативно-правовий, соціально-становий, національно-політичний, духовно-релігійний, культурно-освітній простір й загальноросійський господарський механізм. Важливе місце в політиці царизму щодо Правобережної України посідала національна, у тому числі соціально-демографічна політика. Створений на території регіону адміністративно-управлінський апарат, з одного боку, представляв Російську імперію, з іншого, – виконував оборонну функцію російської влади, і насамкінець, здійснював інкорпораційну та русифікаторську політику. Неабияку роль у вирішенні ряду колонізаційних, етнонаціональних завдань відіграв військовий чинник, який виступав механізмом утримання українців в покорі.

Російська влада утверджувалася за допомогою феодално-деспотичних методів, що згодом призвело до пошуку собі союзників. Оскільки шляхта переважно мешкала на селі і була пов'язана з сільським господарством, росіяни стали розраховувати на верхи міської шляхти. Але більш справжніми їх союзниками були польські магнати і заможна шляхта. Це можна пояснити рядом причин: 1) і росіяни, і поляки, прийшовши та оселившись в Правобережному краї, мали одну ціль – залишитись тут навічно; 2) вони були ближчими між собою за соціально-становим і фінансово-матеріальним становищем, і мали необхідну освіченість; 3) як одні, так і другі були чужими для корінних мешканців. Для того, щоб міцно закріпити свою владу, власність та підкорити українців, була використана армія, внаслідок чого населення опинилось в цілковитій облозі. Тому про союз росіян і українців,

переважно селян та міщан, не могли йти і мови, оскільки колонізатори прагнули завойовувати й поневолювати, а український народ бажав волі та свободи.

Доведено, що в Правобережній Україні відбулося насадження і посилення кріпосництва, зростання феодалних повинностей, переведення на панщину та обезземелення селян. Під впливом інкорпорації, розвитку продуктивних сил і капіталістичних відносин у становій структурі суспільства почало змінюватися соціальне становище, поглибилася станова диференціація. Адже її терени виступили як джерело поповнення фінансами державної скарбниці, продовольчого забезпечення держави і резервуар для укомплектування російської армії рядовим складом. Як наслідок цього, усі сфери життєдіяльності регіону стали розвиватись, переважно під патронажем росіян і поляків.

В регіоні дедалі більше сповільнювалися темпи зростання населення, які, поряд із природними чинниками, зумовлювалися експансіоністською політикою царизму, рекрутською повинністю, масовими міграціями, смугою осілості для євреїв, заохоченням іноземних колоністів тощо. Більшість мешканців становили українці, але їх частка, як і питома вага та вплив поляків, скорочувалися. Натомість збільшувалася кількість євреїв, росіян та іноземців, які створювали окремі етнорелігійні громади в межах суцільного українського етнічного масиву.

Соціальна еволюція Правобережжя спрямовувалася виключно на закріплення інституту кріпацтва і посилення кріпосного становища селян. Наприкінці XVIII ст. воно поділялось на три категорії: приватновласницькі, що належали поміщикам; державні, які належали скарбниці та удільні, які належали царській сім'ї. Зі структурними змінами губернських і повітових міст і містечок відбувалося зростання дрібних торгівців, ремісників і найманих робітників, які здебільшого були неукраїнського походження.

Здійснена самодержавством анексія значно послабила позиції поляків у регіоні. Кількісно представники польської меншини поступилися місцем євреям, які, в свою чергу, піднялися на другу після українців сходинку. Суттєвий вплив відіграло і встановлення смуги осілості для євреїв, завдяки чому в Правобережжі істотно збільшилась чисельність і частка представників цього етносу. Водночас,

упродовж першої половини ХІХ ст, важко однозначно визначити кількість євреїв: в основі статистичних даних лежали політичні та соціально-економічні причини, зокрема бажання заможної єврейської верхівки приховати “тіньові прибутки”, не показувати реальний майновий стан, уникнути сплати податків, а також виконання інших повинностей на користь держави. Водночас було забезпечено домінування на його території російського елемента. Проте, кількісної переваги серед величезної чисельності українців росіяни не досягли.

Із приєднанням Правобережної України до складу Російської імперії міста і містечка краю стали об’єктами всеохоплюючої колоніальної політики російського царизму. Ціла низка її міст і містечок, котрі перебували в приватній власності, за кілька років були викуплені й стали державними або казенними. Рівень урбанізації в регіоні, як і загалом у Росії, в дореформений період був досить низьким. У значній кількості міст не було промислових підприємств, в решті – переважала дрібна промисловість. Їх розвиток гальмувався насадженням феодално-кріпосницької системи, яка обмежувала міграцію сільського населення. Простежувалася тенденція до зменшення містечок. Але чисельність міського населення зростала впродовж першої половини, особливо в 30–40-х рр. ХІХ ст, переважно за рахунок піднесення великих міст і визначених урядом адміністративних центрів. Основними джерелами його поповнення було насильницьке переселення євреїв до міст, а також збільшення чисельності чиновників, відставних військових і притоку іноземців. Одночасно, із зростанням кількості міщан, у структурі населення міст все менше залишалося власне українців, оскільки провідні позиції дедалі більше стали займати міщани, які були найчисельнішою групою, але майнове становище яких також було різним та купці – вихідці із Росії, євреї, представники інших національностей. Значну роль у житті краю відігравали купці, які становили собою осередок торгово-промислового населення. Купецтво оформилося як стан організаційно, об’єдналося в гільдії, одержало від царського уряду деяке самоуправління, права окремого судочинства. Крок за кроком, міста і містечка Правобережжя наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст. ставали все більш розрізненими, чужішими і ворожішими для українців, а їх розвиток підпорядковувався чужонаціональним силам і стороннім

осередкам. Усі важливі питання вирішувалися представниками інших етносів і в першу чергу російського. Тому цілком закономірно, що вони дедалі більше перетворювалися в анклав імперської політики. Російський, польський та єврейський світи стали пріоритетними в міській і містечковій культурі, освіті, місцевій державній бюрократії. За цих умов український світ у них динамічно звужувався й перетворювався в анклав, оазис української духовності та збереження української ідентичності. В чужорідному оточенні українці краще себе пізнавали та ідентифікували. Для них ставали більш зрозумілими їхні вчинки та мотивації, весь плін їхнього життя. Глибше усвідомлювали значення етнічної території, рятівну силу побутової культури і національної освіти, своєї прабатьківської віри. Більше того, не зважаючи на зростання неоднорідності в етнонаціональному розвитку, регіон не став єдиним із Російською державою етнонаціональним, релігійним і культурним простором, хоча інкорпораційні процеси охопили усі сфери його суспільного життя.

Якщо до 1793 р. етнічний і конфесійний поділ суспільства збігався із соціально-становим, то упродовж 1793–1858 рр. він став зовсім іншим. В його етнорелігійній ієрархії ключову роль зайняла православна церква, збільшена переважно за рахунок переходу парафіян уніатської церкви, котра єдина уособлювала українців і яку спочатку самодержавство поставило за межі закону, а згодом знищило водночас із примушенням українців відмовитися від свого коріння, традицій, культури, мови і звичаїв. На друге місце перемістилася римо-католицька церква, зазнавши утисків з боку влади, особливо після польського повстання. Між тим, антропологічна, мовна і духовно-культурна близькість, життя поряд упродовж століть і стійка полонізація піднімало частину українців до категорії поляків. Ставлення влади до шляхти й дворянська легітимація, що розтягнулася на десятиліття, спричинили зближення її з корінними мешканцями. З позицій центральної та місцевої влади терпимими конфесіями стали іудеї та протестанти. Значна частина уніатів, які зберегли свою віру, хоч і були поза законом, проте аж до 30-х рр. залишалася важливим чинником, який захищав духовність та ідентичність українського етносу.

Етнічне урізноманітнення мешканців Правобережжя, зумовлене польською, єврейською, російською та іноземною колонізацією, спричинило виникнення і розвиток не лише польських, російських і єврейських світських й церковних навчальних закладів, але і шкіл іноземних колоністів. Адже, євреї, поляки, росіяни та інші іноземні колоністи розселялися спорадично і, як правило, трималися осібно, виявляючи турботу не тільки про питання власності і господарські заняття, а й підготовку та виховання своїх дітей до життя. Відтак, міста ставали анклавом російського впливу, а містечка переважно польського та єврейського. Таким чаном, корінне населення внаслідок приєднання Правобережного регіону до Російської імперії опинилось в дуже складних умовах, які позначились на усіх сферах суспільного життя, в тому числі й освітній. До початку 30-х рр. тут домінувало польське шкільництво, оскільки царизм залишив полякам “повну гегемонію в обсягу культурно-освітнього життя”, а особливо у шкільництві. І хоч переважна більшість населення залишалася неграмотним і відсталим, потреби виробництва та формування нових виробничих відносин стимулювали на його території розширення та вдосконалення мережі навчальних закладів й збільшували доступ дітей до освіти. Але навіть за цих обставин в усьому Правобережжі панував міжетнічний мир, а відтак і мир між різними культурами, що формувалася представниками різних етносів. Попри істотні відмінності між корінними українцями, з одного боку, і поляками, росіянами, євреями та представниками інших національних меншин, які наповнювали простір і суспільство регіону завдяки протекціоністській політиці самодержавства, – з другого, їх соціальна маргінальність мала водночас негативні і позитивні у психокультурному аспекті моменти. Хоч більшість населення залишалася неграмотною, потреби виробництва та формування нових виробничих відносин стимулювали на його території розширення та вдосконалення мережі навчальних закладів й збільшували доступ дітей до освіти.

**СПИСОК
ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ**

І. НЕОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

**ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ УКРАЇНИ У КИЄВІ**

ф. 127 Київська духовна консисторія. 1700–1919 рр.

оп. 196

1. **спр. 100.** Прохання римо-католика Яна Доброловського про приєднання його до православного віросповідання, 1802 р., 5 арк.

оп. 351

2. **спр. 40.** Про роботу селян на поміщиків у недільні і святкові дні, 1797 р., 49 арк.

оп. 1043

3. **спр. 131.** Про надання відомостей про кількість уніатських церков, 1795 р., 32 арк.

ф. 210 Подільське намісницьке правління. 1795–1797 рр.

Оп. 2

4. **Спр. 16** Свідчення про вірмен, проживаючих в м. Могилеві Подільському. 1796 р., 37 арк.

5. **Спр 21** Про прийняття присяги 13-ма шляхтичами. 15.11.1796–20.11.1796 р. 6 арк.

ф. 212 Брацлавське намісницьке правління. 1794–1797 рр.

оп. 1

6. **спр. 2.** Про заходи боротьби з впливом уніатського духовенства на населення возз'єднаних областей колишньої Польщі і про обмеження уніатських епархій, 1795 р., 9 арк.

7. **спр. 16.** Про переведення уніатських церков у православ'я, 1795 р., 10 арк.

ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. 1796–1916 рр.

оп. 1

8. спр. 2. Відомість про кількість населення Київської губернії за 1827р. з врахування станової належності. 1827 р., 87 арк.

9. спр. 1198. Відомості про кількість населених пунктів, населення, навчальних закладів і ін. Подільської губернії, 1811–1832 р., 25 арк.

10. спр. 104 11а Свідчення про кількість населення по Київській губ. Із рапорта цивільного губернатора за 1853 р., 3 арк.

11. спр. 104 11б Свідчення про кількість населення по Подільській губ. Із рапорта цивільного губернатора за 1853 р., 3 арк.

12. спр. 1691 Відомості цивільних губернаторів про число кагалів, синагог, єврейських шкіл і кількість жителів – євреїв в Київській, Подільській і Волинській губ. 1835–1841 рр., 12-17, 20-26, 35-36 арк.

13. спр. 1803 Відомості про населення Київської губ. із зазначенням станів, віросповідання, національності та ін 1835 р., 10 арк.

14. спр. 1805 Про кількість жителів із зазначенням станів. З рапортів цивільних губернаторів. 1835 р., 255 арк.

15. спр. 1806 Про кількість жителів. З рапортів цивільних губернаторів. 1835 р., 19 арк.

16. спр. 1807 Відомість про кількість населення м. Бердичева з вказуванням стану та релігійної приналежності. Із рапорту бердичівського поліцмейстера. 1835 р., 238 арк.

17. спр. 1925 Переписка військового губернатора з Міністерством внутрішніх справ і цивільними губернаторами про пред'явлення відомостей і кількість в губерніях кагалів, синагог, шкіл посадових осіб і населення єврейської національності. 23 жовтня 1835 р. – 12 липня 1841 р., 72 арк.

18. спр. 2037 Відомість про кількість населення Київської губ. / по повітах / із зазначенням релігійної і станової приналежності. 1836 р., 43 арк.

19. спр. 2040 Про кількість жителів / за станами і віросповіданням / Київської, Подільської та Волинської губ. 1836 р., 42 арк.

20. спр. 2042 Відомість цивільного губернатора про число жителів Подільської губ. 1836 р., 12 арк.

21. спр. 2137 Відомість про кількість населення Київської губ. / по станах // сплачуючих податки із зазначенням кількості грошей за 1835 р., 53 арк.

22. спр. 2182 Відомість про кількість кагалів, синагог, шкіл єврейського населення в Київській, Подільській і Волинській губ. 1836 р., 32 арк.

23. спр. 2256 Про населення Київської губ. / по повітах / і Подільської губ. / по повітах / із зазначенням статі, національності і релігійної належності за 1837 р., 223 арк.

24. спр. 2257 Про число жителів за станам і релігійною ознакою. 1837 р., 41 арк.

25. спр. 2510 Про кількість жителів Волинської губ. / станів і віросповідань / 1838 р., 113 арк.

26. спр. 2943. Відомість про циган, що проживають в Київській, Подільській та Волинській губерніях. 1839 р., 15 арк.

27. спр. 4027 Відомості про кількість єврейського населення, синагог і училищ в Київській, Подільській і Волинській губ. за 1841 р. січень-квітень 1842 р., 18 арк.

28. спр. 4324 Про народонаселення Київської і Подільської губ. Із звітів цивільних губернаторів. 1842 р., 190 арк.

29. спр. 5226 Відомість подільського губернатора про кількість жителів у повітах Подільської губ. 1843 р., 50 арк.

30. спр. 5228. Відомість волинського губернатора про кількість жителів в повітах Волинської губ. 1844 р., 62 арк.

31. спр. 5593 Про кількість населення в Подільській, Волинській губ. Із відомостей про поділ повітів на штати. 1844 р., 34 арк.

32. спр. 5617. Свідчення про кількість населення по селам Київської, Подільської і Волинської губ. 1846–1847 рр., 45 арк.

33. спр. 5626 Відомість про кількість народжених, тих, які вступили у шлюб і померлих євреїв в Київській губ. 1844 р., 14 арк.

34. спр. 5658 Списки і переписка з волинським і подільським gubernatorами про татар, які проживали в Подільській і Волинській губ. і які користувалися правами дворянства. 13 листопада 1844 р. – 19 листопада 1845 р., 23 арк.

35. спр. 5966 Про народонаселення Волинської губ. Із рапорта цивільного gubernatora від 15 грудня 1845 р., 273 арк.

36. спр. 5967. Про народонаселення Київської губ. Із рапорта цивільного gubernatora від 22 квітня 1846 р., 79 арк.

37. спр. 5968 Про народонаселення Подільської губ. Із рапорта цивільного gubernatora від 9 березня 1846 р., 18 арк.

38. спр. 5969 Про народонаселення Волинської губ. Із рапорта цивільного gubernatora від 22 березня 1846 р., 34, 112 арк.

39. спр. 6881 Відомість про кількість населення в Подільській губ. 1847 р., 57 арк.

40. спр. 7355 Про народонаселення Подільської губ. із зазначенням національної і станової ознак. 1848 р., 33 арк.

41. спр. 7700 Про стан поміщицьких селян Київської, Подільської і Волинської губерній. З доповіді Миколи I за 1849 р., 264 арк.

42. спр. 8120 Про кількість населення Київської губ із зазначенням національної, станової і релігійної ознак. Із рапорта цивільного gubernatora від 30 квітня 1851 р., 44 арк.

43. спр. 8121 Про кількість населення Волинської губ із зазначенням національної, станової і релігійної ознак. 1850 р., 52 арк.

44. спр. 8122 Відомість про народонаселення Волинської губ. 1850 р., 53 арк.

45. спр. 8902 Донесення Київської казенної палати від 30 грудня 1852 р. про кількість ревільських душ чоловічої статі, поміщицьких селян, дворових власницьких людей, селян, які перебувають у тимчасовому поміщицькому володінні / поезуїтських, ленних /. 1852 р., 41 арк.

46. спр. 11294 Відомість про кількість жителів / по повітах / в Київській губ. 1854 р., 71 арк.

оп. 1 т. 1

47. спр. 504 Про виселення євреїв із м. Києва за наказом Миколи I від 2 грудня 1829 р. 1829–1833 рр., 114 арк.

48. спр 671 Про переселення євреїв із сіл Київської губ. в міста і містечка. 1830–1834 рр., 282 арк.

49. спр. 753 Списки дворян і шляхтичів, які проживають у повітах Київської губернії із зазначенням належних їм маєтків і кількість селян. 28.10.1830 р. – 11.09.1831р., 153 арк.

50. спр 1225 Про переведення шляхетських родин Київської, Подільської та Волинської губерній, які не довели своє дворянське походження в податний стан. 21.01.1832–07.12.1834 рр., 387 арк.

51. спр 1297 Про виселення осіб єврейської національності з прикордонної території, що знаходиться менш ніж на 50 верст від державного кордону. 1831–1838 рр., 107 арк.

52. спр 1390 Про переселення з Подільської губернії на Кавказ шляхетських родин, переведених у податний стан. 05.01.1833–07.03.1835 рр., 85 арк.

53. спр. 1439 Про збір відомостей про дворяни Київської, Подільської та Волинської губерній та подання списків дворян, визнаних губернськими дворянськими депутатськими зборами у дворянському званні. 09.04.1833–01.06.1834 рр., 60 арк.

54. спр. 1441. Про подання відомостей про осіб єврейської національності, які не прийняли православ'я і перебувають на державній службі. – 12 січня – 9 серпня 1833 рр., 19 арк.

55. спр 1481 Відомості про старообрядців і розкольників, які проживають у Київській, Подільській і Волинській губерніях. 12.01–12.02.1833 р., 9 арк.

оп. 1 т. 2

56. спр. 1580 Справа про висилку з Росії іноземців, які служили в польській армії під час повстання 1831 р. 1834 р., 12 арк.

57. спр 1932 Відомості про іноземців, які прибули в Росію через митниці Волинської губ. 1835 р., 791 арк.

58. спр. 1983 Відомості про старообрядців і розкольників, про кількість розкольницьких каплиць, монастирів та скитів в Київській, Подільській і Волинській губерніях за 1834–1835 р., 10 арк.

59. спр. 2172 Про виселення осіб єврейської національності з прикордонної території, що знаходиться менш ніж на 50 верст від державного кордону. т. 1 1836–1838 рр., 327 арк.

60. спр. 2173 Про виселення осіб єврейської національності з прикордонної території, що знаходиться менш ніж на 50 верст від державного кордону. т. 2 1836–1843рр., 500 арк.

61. спр. 2174 Про виселення осіб єврейської національності з прикордонної території, що знаходиться менш ніж на 50 верст від державного кордону. т. 3 1843–1844 рр., 379 арк.

62. спр. 2175 Про виселення осіб єврейської національності з прикордонної території, що знаходиться менш ніж на 50 верст від державного кордону. т. 4 1843–1849 рр., 100 арк.

63. спр. 2176 Про виселення осіб єврейської національності з прикордонної території, що знаходиться менш ніж на 50 верст від державного кордону. т. 5 1845–1854 рр., 379 арк.

64. спр. 2177 Про виселення осіб єврейської національності з прикордонної території, що знаходиться менш ніж на 50 верст від державного кордону. т. 6 1845–1860 рр., 285 арк.

65. спр. 2219 Відомості про розкольників і старообрядців, розкольницьких скитах і монастирях у Київській, Подільській і Волинській губерніях. 1836 р., 13 арк.

66. спр. 2319 Листування з міністром внутрішніх справ про прийняття заходів до припинення переходу селян з православ'я у римо-католицьке віросповідання та надання матеріальної допомоги дворянам, у яких було конфісковано майно за участь у польському повстанні 1831 р. Відомості про осіб, які брали участь у польському повстанні 1831 р. 1837–1838 рр., 16 арк.

67. спр. 2960 Про зарахування до податного стану дворян Київської, Подільської та Волинської губерній, які не довели своє дворянське походження. 1839–1841рр., 201 арк.

оп. 1 т. 3

68. спр 3277 Про втечі кріпосних селян Подільської та Волинської губерній за кордон. 1840–1845рр., 229 арк.

69. спр. 3352 Відомості про французьких підданих, що проживають у Київській, Подільській та Волинській губерніях. 1840 р., 22 арк.

оп. 1 т. 4

70. спр. 5084 Відомості про євреїв, які підлягають виселенню з прикордонної 50-верстной смуги. 1843 р., 50 арк.

71. спр 5659 Списки дворян Київської, Подільської та Волинської губерній не затверджених Герольдією в дворянському стані. 1844–1845рр., 422 арк.

оп. 1 т. 5

72. спр. 6709 Списки єврейського населення м. Ямполь, які займаються сільським господарством, підлягають переселенню з території 50-верстной прикордонної смуги. 1846 р., 4 арк.

73. спр. 7491 Відомості про осіб кол. польської шляхти, виключених з дворянства і які підлягають запису у податний стан. 19.03–14.12.1848 р., 80 арк.

74. спр. 7504 Про переведення в стан державних селян осіб колишньої польської шляхти, які проживають в м. Старокостянтиніві Волинської губернії і не подали своєчасно у казенну палату документів про дворянське походження. 29.11.1848–18.03.1850 рр., 32 арк.

75. спр. 7858 Посімейні списки осіб колишньої польської шляхти, виключених з дворянського стану і, які підлягають до запису у стан державних селян, листування про цих осіб з цивільними губернаторами. 01.04.1849–05.10.1854 рр., 424 арк.

76. спр. 8146 Про дозвіл купцям єврейської національності 1 і 2 гільдій приймати участь у Київських (контрактовій та ін) ярмарках. 13.06.1850–26.07.1854 рр., 351 арк.

оп. 1 т. 6

77. спр. 9860 Списки поміщиків Київської, Подільської та Волинської губерній, які мають не менше 100 душ селян. 1852 р., 226 арк.

оп. 1 т. 7

78. спр. 10848 Про допущення чиновниками Проскурівського земського суду проживання осіб єврейської національності в селах Проскурівського повіту Подільської губ. і оренди ним корчмів і винокурних заводів. 1853–1859 рр., 170 арк.

оп. 1 т. 7

79. спр. 10849 Відомості єврейського населення міст Кременця та Володимира Володимирського повіту, Волинської губ., які підлягають виселенню з 50-верстної прикордонної смуги. 1853 р., 104 арк.

оп. 1 т. 7

80. спр. 10850 Відомості єврейського населення міст Луцька та Дубно, Дубенського і Старокостянтинівського повітів Волинської губ., підлягає виселенню з 50-верстної прикордонної смуги. 1853 р., 125 арк.

оп. 367.

81. спр. 83. Статистичні відомості по Подільській губернії. 1838 р, 14 арк.

ф. 484 Київський головний суд. 1796–1831 рр.

оп. 1

82. спр. 23. Укази Сенату, витяги з журналів засідань суду та інші документи зі справ, заведених на прохання селян про звільнення від кріпосної залежності, 1802-1819 рр., 22 арк.

ф. 533 Київський військовий губернатор. 1796–1832 рр.

оп. 1

83. спр. 17. Про розміщення військ у повітових містах і селах Київської губернії, 1800 р., 79 арк.

84. спр. 919. По представленню Київського губернського правління про євреїв, які живуть у Києві, 1805 р., 42 арк.

85. спр. 1520. Про втечі селян Київської губернії, 1812 р., 148 арк.

оп. 2.

86. спр. 1210. Відомість про кількість населення в м. Умані. – 28 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ, м. Вінниця

ф. Д-506 Вінницьке духовне правління. 1800-1860 рр.

оп. 1.

87. спр. 1. Про перехід жителів сіл Вінницького повіту з православного віросповідання в уніати, 1800 р., 12 арк.

ф. Д-546 Липовецький нижній земський суд. 1801–1857 рр.

оп. 1

88. спр. 3. Про заборону уніатським священикам залучати осіб православного віросповідання до проведення богослужінь і слухання проповідей в уніатських церквах, 1795 р., 6 арк.

ф. Д-606 Ольгопільське духовне правління. 1796–1860 рр.

оп. 1

89. спр. 16. Про заборону євреям використовувати в своєму господарстві осіб православного віросповідання, 1804-1837 рр., 42 арк.

ф. Д-678 Бершадське міське правління поліції. 1794–1797 рр.

90. спр. 4. Про стягнення з міщан єврейських товариств грошей замість поставки рекрутів. Указ Брацлавського департаменту рекрутського прийому, 1794 р., 18 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ, м. Житомир

ф. 263 Волинський губернський землемір. 1797–1876 рр.

оп. 1

91. спр. 24. Відомості про міста Волинської губернії, які ввійшли в таке число і з якою кількістю населення, 1798 р., 11 арк.

ф. 353 Новоград-Волинське тимчасове рекрутське присутствіє. 1798–1830 рр.

оп. 1

92. спр. 28. Відомості про осіб, відданих поміщиками в рекрути, 1798 р., 43 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ, м. Київ**Ф. 1 Київське губернське правління. 1796–1919 рр.****оп. 295**

93. спр. 1759. Про прийняття поляками російського підданства, 1803 р., 94 арк.

94. спр. 1985. Про прийняття австрійськими підданими російського підданства, 1806 р., 34 арк.

оп. 336

95. спр. 4. Опис приватних міст губернії, які відійшли до Росії після третього поділу Польщі, 1790-1797 рр., 172 арк.

96. спр. 10. Описи повітів і повітових міст губернії (географічне, економічне становище, клімат, адміністративне управління, склад і рух населення), 1797 р., 149 арк.

97. спр. 124. Відомості про облік євреїв, які підлягають сплаті рекрутських окладних грошей, 1808 р., 4 арк.

98. спр. 1158. Відомість про народонаселення Київської губернії за становими і соціальними групами, 1811 р., 6 арк.

оп. 351

99. спр. 8. Відомості про кількість населення, його станово-класовий, національний склад, стать і релігійну приналежність, 1802 р., 28 арк.

ф. 2 Канцелярія Київського цивільного губернатора. 1796–1917 рр.**оп. 1**

100. спр. 978. Відомості про заміну в установах чиновників-поляків чиновниками російського походження, 1805 р., 14 арк.

оп. 3

101. спр. 249. Відомість про рух населення за даними четвертої і п'ятої ревізій по Київській губернії, 1795 р., 10 арк.

102. спр. 806. Відомості про населення губернії із зазначенням станово-класової приналежності, 1800 р., 36 арк.

103. спр. 2211 а. Дані про населення губернії із зазначенням населених пунктів і станової приналежності, 1810 р., 14 арк.

оп. 351

104. спр. 8. Відомості про кількість населення губернії, 1802 р., 3 арк.

ф. 280 Київська казенна палата. 1795–1919 рр.

оп. 162

105. спр. 113. Відомості про природний рух населення, 1796 р., 16 арк.

оп. 166

106. спр. 3514. Про кількісний склад населення, 1793 р., 62 арк.

ф. 331 Липовецький повітовий землемір. 1796–1815 рр.

оп. 1

107. спр. 3 Відомості про кількість населення по селах і містечках, 1803 р., 2 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ, м. Хмельницький

ф. 29 Проскурівський міський магістрат. 1797–1861 рр.

оп. 1

108. спр. 2. Топографічний і камеральний опис Подільської губернії. Склав губернський землемір Екстер, 1800 р., 13 арк.

ф. 115 Подільська губернська креслярня. 1798–1878 рр.

оп. 1

109. спр. 2. Топографічний і камеральний опис Подільської губернії. Створив губернський землемір Екстер, 1800 р., 13 арк.

Оп. 2

110. спр. 1. Топографічний і камеральний опис з різними відомостями, Подільської губернії, 1802 р., 38 арк.

ф. 227 Подільське губернське правління. 1796–1919 рр.

оп. 1

111. спр. 6. За указом урядового Сенату про набір рекрутів з 500 по 3 чоловіки, 1797-1799 рр., 683 арк.

112. спр. 201. Про призначення і переміщення по службі та формулярні списки службовців, 1802 р., 175 арк.

ф. 228 Канцелярія Подільського губернатора. 1796–1917 рр.

оп. 1

113. спр. 1. Приписи Київського військового, Подільського, Волинського генерал-губернатора за 1795–1796 рр., 29 арк.

ф. 315 Подільська духовна консисторія. 1795–1920 рр.

оп. 1

114. спр. 1. Відомості про церкви, села і хутори, населення яких із унії приєдналися до православного віросповідання по колишній Брацлавській губернії, 1795 р., 44 арк.

115. спр. 1095. Про заборону уніатському священику с. Рів Літинського повіту проводити релігійну службу за уніатським обрядом в православній церкві (30 травня 1798 – 15 грудня 1800 р.), 1800 р., 40 арк.

116. спр. 1101. Про приєднання до православного віросповідання різних осіб із інших вір, 1801 р., 89 арк.

117. спр. 1107. Про приєднання до православного віросповідання осіб різних вір. (25 січня 1802 – 19 лютого 1803 р.), 1802-1803 рр., 223 арк.

118. спр. 1208. Про приєднання до православного віросповідання жителів Могилівського повіту (15 січня 1802 – 7 січня 1803 р.), 1802-1803 рр., 16 арк.

119. спр. 1112. Про приєднання до православного віросповідання жителів епархії за 1803-1804 рр., 1803-1804 рр., 120 арк.

120. спр. 1114. Про приєднання до православного віросповідання жителів Ольгопільського і Ушицького повітів, 1804-1806 рр., 20 арк.

121. спр. 1117. Про осіб, які приєдналися до православного віросповідання по Подільській епархії за 1807 рік, 1807 р., 92 арк.

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ МІСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ,

м. Кам'янець-Подільський

ф. 115 Подільська губернська креслярня. 1798–1878 рр.

оп. 1.

122. спр. 8. Відомості про населені пункти, їх господарський розвиток. Подільська губернія. Опис м. Літина і сіл Літинського повіту, 1795 р., 227 арк.

ф. 226 Подільська казенна палата. 1795-1919 рр.

оп. 78,

123. спр. 7141. Розпис про доходи і видатки в Подільській губернії. Фінансування і утримання релігійних установ подільського єпископату, 1801-1802 рр., 156 арк.

ф. 227 Подільське губернське правління. 1796–1919 рр.

оп. 1

124. спр. 71. Про уніатські приходи в губернії і заборону уніатським священикам вести церковну службу в православних церквах, 1799 р., 192 арк.

125. спр. 519. Відомості Подільської казенної палати про купців, торговельні справи, 1804 р., 656 арк.

126. спр. 1421. За указом урядового Сенату про влаштування гільдії і про зменшення повинності торговельним класам. 9 грудня 1824 – 2 лютого 1827 р., 1824-1928 рр., 325 арк.

127. спр. 1529, Т. 1. Укази, журнали засідань правління, приписи Подільської казенної палати, рапорти повітових ратуш і поліцейських управлінь про записи купців у гільдії, видачу їм і торгівцям свідоцтв, білетів, видачу бань в оренду, списки купців і інше. 28 серпня 1825 – 2 квітня 1828 р., 1825–1828 рр., 756 арк.

ф. 228-57 с Канцелярія Подільського губернатора. Секретна частина. 1796–1917 рр.

оп. 1

128. спр. 26. Укази імператора Олександра I, урядового Сената про рекрутські набори і недоїмки з виконання рекрутської повинності, 1807 р., 421 арк.

129. спр. 53, Т. 3. Скарги, прохання жителів Подільської губернії про притіснення, насильства, шантажі до них з боку поміщиків, економів, чиновників, 1818–1822 рр., 768 арк.

ф. 230 Подільське дворянське депутатське зібрання. 1801–1914 рр.

оп. 1

130. спр. 1. Іменний список дворян 1 і 2 розрядів, які виявились поміщеними в одному і тому ж визначенні. Складений Подільськими дворянськими депутатськими зборами на виконання височайше його імператорської величності указу, даного

урядовому Сенату. Рішення, протоколи, рапорти Подільських депутатських зборів, 1793–1798 рр., 290 арк.

оп. 3

131. спр. 12. Грамоти, свідоцтва, інші документи про підтвердження шляхетського стану, 1794–1795 рр., 88 арк.

ІНСТИТУТ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

ф. 1 Літературні матеріали

132. спр. 1. Топографічний опис Подільської губернії, 1802 р., 37 арк.

ІІ. ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

133. 1793. Апреля 25. Именной, данный Сенату. О присоединении к России от Польши некоторых областей и об учреждении из оных губерний: Минской, Изяславской и Брацлавской // ПСЗРИ-1. Т. 23. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. № 17112. С. 417-419.

134. 1793. Апреля 19. Именной, данный Синоду. Об учреждении в городе Моздоке Викарного епископа Астраханской епархии для ближайшего попечения о просвещении Христианским учением обитающих близ Кавказских линий народов // ПСЗРИ-1. Т. 23. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. № 17117. С. 422-423.

135. 1795. Мая 22. Именной, данный Сенату. О составлении Брацлавского наместничества из 13 округов // ПСЗРИ-1. Т. 23. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. № 17334. С. 700-701.

136. 1795. Мая 3. Именной, данный правящему должность генерал-губернатора Минского, Изяславского и Брацлавского генерал-поручику Тутолмину. О разных распоряжениях касательно устройства Минской губернии // ПСЗРИ-1. Т. 23. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. № 17327. С. 694-695.

137. 1796. июня 5. Именной, данный Екатеринославскому, Вознесенскому и

Таврическому генерал-губернатору князю Зубову. О переселении в сии губернии на казённые земли чиншевой шляхты с помещичьих земель в присоединенных от Польши губерний // ПСЗРИ – 1. Т. 23. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 17469. С. 897-900.

138. 1797. Сентября 8. Именной, данный генералу от инфантерии Беклешову. О невысылке евреев из Каменца-Подольского // ПСЗРИ -1. Т. 24. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 18132. С. 725-727.

139. 1797. Ноября 16. Именной, данный Сенату. О возмутителях, оказавшихся в присоединенных от Польши областях // ПСЗРИ-1. Т. 24. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 18248. С. 800-802.

140. 1802. Июля 22. Высочайше утверждённый доклад Министра коммерции. О восстановлении Волочисской таможни // ПСЗРИ-1. Т. 27. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 20338. С. 198-199.

141. 1803. Июля 11. – Высочайше утверждённый доклад Министра внутренних дел. О менонистах, поселённых в Киевской губернии на землях графа Протопотоцкого // ПСЗРИ-1. Т. 27. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 20843. С. 731-734.

142. 1804. Декабря. Высочайше утвержденное Положение. О устройстве Евреев // ПСЗРИ-1. Т. XXVIII (1804-1805). Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830 № 21547. С. 731 – 737.

143. 1804. Февраля 20. Высочайше утверждённый доклад Министра внутренних дел. О правилах для принятия и водворения иностранных колонистов // ПСЗРИ-1. Т. 28. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 21163. С. 138-140.

144. 1804. Апреля 12. Высочайше утверждённый доклад Министра внутренних дел. О позволении помещикам водворять колонистов на своих землях // ПСЗРИ-1. Т. 28. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества

канцелярии, 1830. № 21254. С. 260-261.

145. 1804. Мая 17 Сенатский. О учинении Римско-католической духовной коллегии положения, какие из униатских монастырей следуют к упразднению и какие могут быть оставлены // ПСЗРИ – 1. Т. 28. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 21291. С. 312-316.

146. 1804 г. Октября 18. Именной, данный Сенату “О дозволении получившим из купцов восьми классные чины, покупать деревни и владеть оными на условиях заключаемых с поселеными в оных крестьянами” // ПСЗРИ-1 : с 1804 по 1805 гг. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. Т. 28, № 21481. С. 544–545.

147. 1805. Марта 3. Именной, данный Сенату. О порядке дворянских выборов в губерниях, от Польши присоединённых // ПСЗРИ-1. Т. 28. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 21646. С. 883-884.

148. 1807. Января 1. Манифест. О дарованных купечеству новых выгод, отличиях, преимуществах и новых способах к распространению и усилению торговых предприятий // ПСЗРИ-1. Т. 29. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 22418. С. 971-979.

149. 1812. Августа 25. Именной, данный Сенату. О наборе рекрут в Волынской и Подольской губерниях со ста душ по одному человеку // ПСЗРИ-1. Т. 32. СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 25211. С. 414.

150. 1812. Сентября 7. Именной, данный Сенату. О наборе рекрут в Киевской губернии со ста душ по 2 человека // ПСЗРИ-1. Т. 32. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 25220. С. 420.

151. 1812. Ноября 30. Манифест. О наборе рекрут с 500 душ по 8 человек; о исключении некоторых губерний от сей повинности, и об освобождении от оной дворянских имений, поставивших ратников в ополчение // ПСЗРИ-1. Т. 32. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии,

1830. № 25279. С. 466-467.

152. 1813. Апреля 2. Именной, объявленный Министру Финансов Министром Полиции. О взятии имений в опеку у помещиков в Волынской и Подольской Губернии, которые на сроки не выставлять следующего с них, вместо рекрут, числа лошадей // ПСЗРИ-1. Т. XXXII. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 25367. С. 553-554.

153. 1726. Апреля 4. Сенатский. Подробным распоряжения о сбор доимочных рекрут // ПСЗРИ-2. Т. 6. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. № 4868. С. 600-602.

154. 1827. Декабря 21. Именной, данный Сенату. О некоторых отличиях по гильдийским повинностям // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе (Далі – ПСЗРИ-II). Т. 2. № 1631. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1827. С. 1088-1090.

155. 1830. Июня 10. Высочайшая резолюция на положение Комитета Министров. О запрещении людям Грекороссийского и Униатского исповиданий вступать в услужение при Католических монастырях // ПСЗРИ-2. Т. V. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 3707. С. 510-512.

156. 1832. Марта 25. Высочайшее утверждение правил для переселения граждан и однодворцев Западных Губерний в Кавказкую область // ПСЗРИ-2. Т. Т. VII. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 5249. С. 153-160.

157. 1832. Июля 19. Именной, объявленный Гражданским Губернаторам министром Внутренних Дел. Об Упразднении некоторых Римо-Католических монастырей // ПСЗРИ-2. Т. VII. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 5506. С. 507-509.

158. 1832. Январь 1. Именной, данный Управляющему Министерством Внутренних Дел. О обращении внимания Губернских предводителей Дворянства, дабы на службу по выборам избираемы были люди способные и достойные //

ПСЗРИ-2. Т. VII. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 5053. С. 1-2.

159. 1834. Октябрь 25. Именной, объявленный сенату Министром Юстиции. О проведении в порядок метрических и актовых книг в Западных Губерниях // ПСЗРИ-2. Т. 9. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 7495. С.100-101.

160. 1841. Декабря 24. Именной, данный Сенату, опубликованный 30 декабря. О льготе купцам и мещанам западных губерний // ПСЗРИ-II. Т. 16. Ч. 2. № 15145. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1841. С. 132-133.

161. Ададуrow В. Теорія “вписування” української історії в європейський контекст та її методологічні засади. PRL: <http://ucu.edu.ua/library/8597/>.

162. Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России (1442–1760 гг.) / под ред. В. Б. Антоновича // Архив Юго-Западной России .Киев, 1867. Ч. 4. Т. 1. 75 с.

163. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссией для разбора древних актов, учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 7. Т. I: Акты о заселении Юго-Западной России / сост. В. Б. Антонович. Киев: Тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1886. 747 с.

164. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссией для разбора древних актов, учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев: Тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1886. Ч. 7. Т. 3. 484 с.

165. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше утвержденной при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 7. Т. 3: Акты о заселении юго-западной России XVI – XVIII вв. Киев: Тип. М. Ф. Владимирского-Буданова, 1905. 552 с.

166. Афанасьев-Чужбинський О. С. Нариси Дністра. Львів: Априорі, 2016. 524 с.

167. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. Warszawa, 1843–1845. Т. I–III.

168. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. Т. X. Ч. 2. Подольская губерния. Санкт-Петербург, 1849. 241 с.

169. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. С высочайшего соизволения издано при М-ве внутр. дел П. Н. Батюшковым. Санкт-Петербург: Тип. т-ва “Общественная польза”, 1888. 288 с.

170. Воронин А. Записка о владельческих городах и местечках Юго-Западного края. Ч. I: Исторические сведения. Киев: Е. Я. Федорова, 1869. 140 с.

171. Воронін А. Записка про чужоземних поселенців у Київській, Волинській та Подільській губерніях. 1871. Київ, 1942. 28 с.

172. Гульдман В. К. Подольская губерния: опыт географическо-статистического описания. Издание Подольского губернского статистического комитета. Каменец-Подольский: Тип. Подол. губерн. правления, 1889. 414 с., прилож., табл.

173. Журавский Д. П. Статистическое обозрение расходов на военные потребности с 1711 по 1825 год. Санкт-Петербург: К. Вульфа, 1859. 232 с.

174. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Зб. докум. і матер. / За заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. – Київ – Чернівці: Книги XXI, 2008. 986 с.

175. К столетию воссоединения Подолии с Россией. Сборник ст., печатавшихся в Подольских епархиальных ведомостях под ред. свящ. Е. Сецинского. Каменец-Подольский: Тип. Подол. губерн. правления, 1893. 172 с.

176. Карачківський М. Опис Поділля з 1819 року В. Рудницького (До історії Поділля початку XIX в.) // Студії з історії України. Науково-дослідної кафедри історії України в Києві. Т. 3. К.: Друкарня УАН, 1927. С. 96-111.

177. Kraszewski J. Wspomnienia Wołynia, Polesia, Litwy. Wilno, 1840, t. 1 = 232 s.; t. 2 = 204 s. (2 вид. : Paris : s.a. 144 s.; 3 вид. : Wilno : 1860. 144 s.

178. Материалы для истории Подольской губернии (1792–1796). Каменец-Подольский: Тип. Подол. губерн. правл., 1885. Вип. 1. 316 с.

179. Кулиш П. Польская колонизация Юго-Западного края // Вестник Европы. Санкт-Петербург, 1874. Т. 2. С. 35; Т. 4. С. 483-511.

180. Материалы для статистики Российской империи, издаваемые с высочайшего

соизволения при Статистическом отделении Совета Министра внутренних дел. Т. 1. Санкт-Петербург: Совмин, 1839; Атлас. 150 с.; 34 л: ил. карт.

181. Marczynski W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej. W 3 t. Wilno, 1820. Т. 1. 380 s.; 1822. Т. 2. 302 s.; 1823. Т. 3. 316 s.

182. Население России по пятой ревизии: Подушная подать в XVIII в. и статистика населения в конце XVIII в. // Ученые записки Императорского Московского Университета: Отдел юридический: Вып. 21. Т. 1–2 / В. Э. Ден. М.: Унив. типография, 1902. 719 с.

183. Nowosielski A. (Marcinkowski). Lud Ukraini. Wilno, 1857. Т. 1-2.

184. Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. / уклад., авт. вст. ст. С. А. Копилов, А. Б. Задорожнюк. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 124 с.

185. Przezdecki A. Podole, Wołyń, Ukraina : obrazy miejsc i czasów. Wilno : 1840, t. 1 = 232 s.; t. 2 = 157 s.

186. Российское законодательство X – XX веков. Т. 6. Законодательство первой половины XIX века. Москва: Юрид. лит., 1988. 432 с.

187. Сборник сведений о Подольской губернии. Вып. I. Издание Подольского статистического комитета. Каменец-Подольский: Тип. Подол. губерн. правления, 1880. 210 с.

188. Сборник сведений о Подольской губернии. Вып. II. Издание Подольского статистического комитета. Каменец-Подольский: Тип. Подол. губерн. правления, 1882. 202 с.

189. Сборник сведений по Киевской губернии / сост. В. Г. Мозговой. Киев: Тип. Подол. губерн. правления, 1887. 248 с.

190. Селянський рух на Україні: Середина XVIII – перша чверть XIX ст.: Збірник документів і матеріалів / упоряд.: Л. З. Гісцова (старший упоряд.) та ін.; ред. кол.: М. Н. Лещенко (відп. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1978. 534 с.

191. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1895. 247 с.

192. Сецинский Е. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской

епархии. Ушицкий уезд // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. Каменец-Подольский, 1911. Вып. XI. С. 1-144.

193. Сецинский Е. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. Ушицкий уезд // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. Каменец-Подольский, 1911. Вып. XII. С. 145-208.

194. Сецинский Е. Хронологический список трудов д-ра И. И. Ролле // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. Вып. X. Каменец-Подольск, 1904. С. 517-527.

195. Сецинский Е. Материалы для истории Подольской губернии. Каменец-Подольск, 1885. 316 с.

196. Симашкевич М. Римское католичество и его иерархия в Подолии М. Симашкевича. Каменец-Подольск: Тип. Подол. губерн. правления, 1872. 528 с.

197. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собр. Л. Похилевич. Киев: Тип. Киево-Печерской лавры, 1864. 763 с.

198. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собр. Л. Похилевич. Біла Церква: Видавець О. В. Пшонківський, 2009. XXII+ 642 с.: 8 іл.

199. Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. В 3 т. В 4 ч. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. МВД, 1852. 549 с.

200. Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. В 3 т. В 4 ч. Санкт-Петербург: Тип. МВД, 1885. Ч. 2. 534 с.

201. Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. Ч. III. Санкт-Петербург: Тип. МВД, 1852. 572 с.

202. Stecki T. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. Lw. : 1864, t. 1 = 12, 385 s.; 1871, t. 2 = 6, 472 s.

203. Столетие военного министерства 1802–1902. Главный штаб. Исторический очерк. Комплектование вооруженных сил России до 1902 г. Ч. I. Кн. I. Санкт-Петербург, Тип. “Бережливость”, 1902. 317 с.

204. Столпянский Н. П. Девять губерний Западно-русского края в топографическом, статистическом и историческом отношениях. Санкт-Петербург, 1866. 200 с.

205. Толмачёв И. Н. Юго-Западный край. Статистическое обозрение. Киев, Тип. Штаба Киевского военного округа, 1897. 480 с.

206. Топографическо-статистические материалы с приложением 4-х карт Юго-Западного края (Киевская, Подольская, Волынская губернии) / сост. штабс-капитан Н. Тарановский. Киев, 1882. 324 с.

207. Тройницкий А. Крепостное население России по X народной переписи: статистическое исследование. Санкт-Петербург: [Б.и.], 1861. [2], VIII, 93 с.

208. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / под ред. Е. И. Сецинского. Каменец-Подольский, 1901. Вып. 9: Церкви и приходы Подольской епархии. 884 с.

209. Тутковский П. А. Юго-Западный край. Популярные естественно-исторические и географические очерки. Киев, 1893. Вып. 1. 178 с.

210. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной имп. Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел: Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. Санкт-Петербург, 1872-1879. Т. I-VII.

211. Jablonowski A. Wolyn, Podole I Rus Czerwona // Pisma Aleksandra Jablonowskiego. Warszawa, 1911. Т. IV.

III. МЕМУАРИ ТА ЕПІСТОЛЯРНІ МАТЕРІАЛИ

212. Воспоминания старожила о временах крепостного права // Киев. старина. 1898. Т. LX. С. 47-51.

213. Долгорукий И. М. Путешествие в Киев в 1817 году / И. М. Москва: Изд-во Императ. общ-ва истории и древностей российских при Моск. ун-те, 1870. 208 с.

214. Россия первой половины XIX века в глазах иностранцев / сост. Ю. А. Линь.

Ленинград: Лениздат, 1991. 719 с.

215. Січинський В. Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. Львів: Червона калина, 1938. 212 с.

IV. ПЕРІОДИЧНА ПРЕСА

216. Борьба культур польской и русской в Юго-Западной России // Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). Часть неофициальная. 1893. № 31. С. 513-517.

217. Борьба культур польской и русской в Юго-Западной России // ПЕВ. Часть неофициальная. 1893. № 32. С. 537-541.

218. Борьба культур польской и русской в Юго-Западной России // ПЕВ. Часть неофициальная. 1893. № 34. С. 575-579.

219. Борьба культур польской и русской в Юго-Западной России // ПЕВ. Часть неофициальная. 1893. № 35. С. 591-596.

220. Борьба культур польской и русской в Юго-Западной России // ПЕВ. Часть неофициальная. 1893. № 36. С. 611-616.

221. Викул П. Прошедшее Подолии // ПЕВ. Часть неофициальная. 1893. № 2. С. 36-37

222. Греченко В. Православие в Подолии по данным статистики // ПЕВ. Часть неофициальная. 1893. № 16. С. 264-278.

223. Доброловский К. Деятели времени воссоединения Подолии с Россией. // ПЕВ. Часть неофициальная. 893. № 9-10. С. 139-153.

224. Дуже жива лабораторія // День. 2016. № 110-111, п'ятниця – субота, 24-25 червня

225. Историческое описание уездного города Винницы // ПЕВ. Прибавление. 1863. № 8. С. 299-312.

226. Историческое описание уездного города Гайсина Подольской губернии // ПЕВ. Прибавление. 1863. № 23 С. 883-888.

227. Историческое описание уездного местечка Черноострова Проскуровского уезда Подольской губернии // ПЕВ. Прибавление. 1863. № 20. С. 780-787.

228. Историческое описание уездного города Проскурова // ПЕВ. Прибавление.

1863. № 5. С. 181-187.

229. Источники по истории Куреневских старообрядческих монастырей XIX – первой половины XX вв. Сборник документов / сост. С. В. Таранец. Киев: ОАО “Полиграфкнига”, 2006. Т. 1. 360 с.

230. Красовицкий И. Историко-статистическое описание церкви и прихода села Войтовки Ольгопольского уезда // ПЕВ. Прибавление. 1872. № 5. 187-193

231. Краткая історія Подоліи, въ вопросахъ и отвѣтахъ. Продолженіе // ПЕВ. Часть неофициальная. 1893. № 34. С. 579-583.

232. Краткая історія Подоліи, въ вопросахъ и отвѣтахъ. Продолженіе // ПЕВ. Часть неофициальная. 1893. № 35. С. 596-601.

233. Левковский А. О поземельном сборе с духовенства // ВЕВ. Часть неофициальная. 1908. № 32. С. 567-570.

234. Левицкий Н. Историко-статистическое описание церкви села Лесничего Ольгопольского уезда // ПЕВ. Прибавление. 1872. № 4. С. 144-148.

235. Левицкий О. О положении крестьян Юго-Западного края во 2-й четверти XIX ст. Киев: Типо-лит. Н. А. Гирич, 1906. 46 с.

236. Львовский С. Историко-статистическое описание местечка Тульчина Брацлавского уезда // ПЕВ. Прибавление. 1873. № 19. С. 636-645.

237. Материалы для истории православия в Подолии // ПЕВ. Прибавление. 1885. № 40. С. 808-810.

238. Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии: Превращение малорусской старшины в дворянство // Киев. старина. 1897. № 3 .С. 354-368.

239. Мациевич Л. Поляки и русины (К истории их бытовых отношений // Киев. старина. 1882. № 2. Т. 1. С. 301-312.

240. Ореховский М. Историко-статистическое описание уездного города Ямполья, Подольской епархии // ПЕВ. Прибавление. 1864. № 17. С. 581-588.

241. Ореховский М. Историко-статистическое описание уездного города Летичева, Подольской епархии // ПЕВ. Прибавление. 1864. № 14. С. 500-508.

242. Орловский М. Историко-статистическое описание уездного города Литина,

Подольской губернии // ПЕВ. Прибавление. 1864. № 23. С. 780-784.

243. Орловский М. Историко-статистическое описание уездного Ольгополя, Подольской губернии // ПЕВ. 1864. Прибавление. № 8. С. 259-262.

244. Орловский М. Историко-статистическое описание местечка Черноострова, Проскуровского уезда Подольской губернии // ПЕВ. Прибавление. 1863. № 20. С. 780-787.

245. Орловский М. Историко-статистическое описание уездного города Балты, Подольской губернии // ПЕВ. Прибавление. 1864. № 5. С. 155-161.

246. Орловский М. Историко-статистическое описание города Смотрича, Каменецкого уезда Подольской губернии // ПЕВ. Прибавление. 1864. № 20. С. 693-704.

247. Орловский М. Историко-статистическое описание уездного города Летичева, Подольской епархии // ПЕВ. Прибавление. 1864. № 14. С. 500-508.

248. Орловский М. Местечко Шаргород, Могилевского уезда, Подольской губернии // ПЕВ. Прибавление. 1863. № 14. С. 549-559.

249. Орловский М. Историко-статистическое описание уездного города Брацлава, Подольской губернии // ПЕВ. Прибавление. 1865. № 5. С. 8-25.

250. О ревизии протоиереем Иоанном Скворцовым Подольской епархии // ПЕВ. Прибавление. 1890. № 51. С. 1126-1136.

251. О ревизии протоиереем Иоанном Скворцовым Подольской епархии в 1831 г. // ПЕВ. Прибавление. 1890. № 45. С. 1135.

252. О ревизии протоиереем Скворцовым Подольской епархии в 1831 г. // ПЕВ. Прибавление. 1890. № 51. С. 1134-1138.

253. Подоля сто леть тому назадъ и въ настоящее время // ПЕВ. Часть неофициальная. 1897. № 1. С. 10-16.

254. Путевые очерки Подолии // Киевская старина. 1884. Т. 10. С. 662

255. Сельские батюшки и матушки в отношении к сельскохозяйственным занятиям // ПЕВ. Часть неофициальная. 1897. № 42. С. 1125-1146.

256. Сецинский Е. К истории унии в Подолии // ПЕВ. Часть неофициальная. 1889. № 20. С. 433-445.

257. Сецинский Е. К истории унии в Подолии // ПЕВ. Часть неофициальная.

1889. № 21. С. 455-463.

258. Сецинский Е. К истории унии в Подолии // ПЕВ. Часть неофициальная.

1889. № 22. С. 488-500.

259. Сецинский Е. Переход г. Каменца-Подольского под Российскую державу 21 апреля 1793 г. // ПЕВ. Часть неофициальная. 1893. № 16. С. 257-267.

260. Яворовский Н. История гражданской и церковной жизни Подолии. Каменец-Подольский : Тип. Св.-Троицкого братства, 1912. 88 с.

V. НАУКОВІ ВИДАННЯ, МОНОГРАФІЇ І СТАТТІ

261. Абаліхін Б. С. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. Київ: Держполітвидав УРСР, 1962. 63 с.

262. Айрапетов О. Внешняя политика Российской империи (1801–1914). Москва: Изд-во “Европа”, 2006. 672 с.

263. Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. Санкт-Петербург: Акад. наук, 1858. 383 с.

264. Александров В. А. Обычное право крепостной деревни России VIII – начало XIX в. Москва: Наука, 1984. 255 с.

265. Антонович В. Б. Акты об экономическом и юридическом отношениях крестьян в XVIII веке (1700–1799): Предисловие к II тому VI части Архива Юго-Западной России . Киев: Тип. И. и А. Давиденко, 1870. С. 1-64.

266. Антонович В. Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России (1442–1760 гг.) // Архив Юго-Западной России. Ч. 4. Киев, 1867. Т. 1. 348 с.

267. Антонович В. Исследования о городах Юго-Западной России: По актам 1432–1798 гг. (предисл.) // Архив Юго-Западной России. Киев, 1870. Ч. V. Т. 1. С. 1-96.

268. Антонович В. Исследования о крестьянах в Юго-Западной России по актам 1700–1798 // Предисловие к II тому VI части Архива Юго-Западной России. Киев: Тип. И. и А. Давыденко, 1870 64 с.

269. Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. Киев: Тип. Е. Я. Федорова, 1885. Т. 1 351 с.

270. Антонович В. Б. Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной

России по актам (1650–1798). Киев: Изд-во “Универ. типография”, 1871. 99 с.

271. Антонович В. О Содержание актов об околичной шляхте // Архив Юго-Западной России. Киев, 1867. Ч. IV. Т. 1. С. 1-64.

272. Аркас М. М. Історія України-Русі / пер. сл. П. М. Гвоздецького; 3-тє факс. вид. Київ: Вищ. шк., 1993. 414 с.

273. Баженова С. Е. Юзеф Ролле і Україна: монографія. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин Я. І, 2016. 200 с.

274. Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – початку ХХ ст.: Становлення. Історіографія. Бібліографія. Хмельницький: Доля, 1995. 256 с.

275. Баженов Л. В. Основні наукові школи історико-краєзнавчого вивчення Поділля у ХІХ – ХХ столітті // Поділля і Волинь у контексті історії українського відродження: Наук. збірник. Хмельницький: Доля, 1995. С. 334-339.

276. Баженова С. Е. Кременецький ліцей – осередок романтичного регіоналізму // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський, 2003. Т. 3. С. 124-135.

277. Барабой А. З. Розшарування і початок розкладу селянства на Правобережній Україні у першій половині ХІХ ст. // Укр. іст. журн. 1960. № 4. С. 37-40.

278. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінць ХVІІІ – перша половина ХХ ст.). Тернопіль: Вид-во Астон, 2007. 515 с.

279. Бармак М. Органи управління Київською Подільською та Волинською губерніями Російської імперії наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст. // Наук.овізаписки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. Тернопіль : [ТНПУ], 2005. Вип. 3. С. 18–24.

280. Бармак М. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.). Тернопіль: ТДПУ, 1999. 208 с.

281. Бармак М. В. Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII – XIX ст.). Тернопіль: Вид-во Астон, 2016. 392 с.
282. Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России. Москва, 2004. 356 с.
283. Біднов В. Школа й освіта на Україні // Українська культура: Лекції за ред. Дмитра Антоновича / упор. С. В. Ульяновська; вст. ст. І. М. Дзюби; пер. сл. М. Антоновича; дод. С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського. Київ: Либідь, 1993. 592 с.
284. Блажевич Ю. І. До питання про конфесійну політику самодержавства на Поділлі в умовах інкорпорації краю в Російську імперію на межі XVIII – XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. Т. 17: На пошану проф. В. П. Газіна. С. 160-179.
285. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. (1793–1830 pp.) / Переклад з французької Зої Борисюк. Львів: Кальварія, 2007. 296 с.
286. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863 pp.). Київ: ІНТЕЛ, 1996. 415 с.
287. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914 pp.: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Київ: Критика, 1998. 410 с.
288. Богуцька А. Л. Поляки в етнонаціональних змінах губерній Правобережної України у першій половині XIX ст. // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Чернівці: Чернівецький університет, 2014. Вип. 684. С. 32-36.
289. Богуцька А. Л. Соціально-станові трансформації на Правобережжі у кінці XVIII – першій половині XIX ст. // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: ПП “Видавництво “Гілея”, 2014. Вип. 80. С. 21-25.
290. Богуцька А. Л. Трансформаційні особливості етнонаціонального процесу на території Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Історичні науки / [редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2014. Вип. 7: На пошану академіка П. Т. Тронька (до 100-річчя від дня народження). С. 171-180.

291. Богуцька А. Л. Соціально-станові трансформації у середовищі поміщиків Правобережжя в 1795-1858 рр. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 8: До 25-річчя створення кафедри історії України. С. 134-144.

292. Богуцька А. Л. Демографічні та етнонаціональні зміни в складі населення Правобережної України: чинники, особливості і тенденції (1795–1858 рр.) // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Історія. Чернівці: Чернівецький університет, 2016. № 1. С. 17-23.

293. Богуцька А. Л. Особливості формування міського і містечкового населення Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст // Європейський філософський та історичний дискурс. Т. 2. Вип. 1. Прага, 2016. С. 24-32.

294. Боднарчук Г. В. Поляки в системі адміністративного-територіального управління Подільської губернії на рубежі XVIII – XIX століть // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Збірник наук. пр. за матер. міжн. наук. конф. (23–24 червня 1999 року). Хмельницький: Поділля, 1999. С. 118-122.

295. Борисевич С. О. Дворянський рід Маньковських на Поділлі // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Зб. наук. праць за матеріалами міжн. наук. конф. (23–24 червня 1999 року). Хмельницький: Поділля, 1999. С. 506-511.

296. Брук С. И., Кабузан В. М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – XX в. // Советская этнография. 1981. № 5. С. 15-31.

297. Брук С. И., Кабузан В. М. Миграция населения в России XVIII – XX в. (Численность, структура, география) // История СССР. 1984. № 4. С. 41-59.

298. Брянцева Т. П. Генеральний перепис 1795–1796 рр. про міста Волині // Вісник Київ. університету. Серія історія. Київ, 1975. № 17. С. 69-76.

299. Брянцева Т. П. Соціальна структура населення міст Волині кінця 18 ст. //

Вісник Київ. університету. Серія історія. Київ, 1981. № 23. С. 79-87.

300. Будницький О. О сословном и национальном вопросе в императорской России // From: *AbImperio*3/2001. – № 3. –С. 275-282.

301. Буравський О. Римо-католицька церква в контексті міжконфесійних відносин у Правобереній Українів 30–50-хрр. ХІХ ст. // Наукові записки Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні студії. Луцьк, 2008. Вип. 15 С. 17-25.

302. Буравський О. А. Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.): [монографія]. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. 452 с.

303. Васильчук В. М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина ХVІІІ – початок ХХІ ст.). Київ: Етнос, 2004. 584 с.

304. Верига В. В. Нариси історії України (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Львів: Світ, 1996. 447 с.

305. Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу. Монографія. Київ: Ін-т Історії України НАН України, 2003. 516 с.

306. Вернадський В. Українське питання і російське суспільство // Науковий світ. 1998. № 4. С. 3-10.

307. Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Ендрю Вілсон; пер. з англ. Київ: “КІС”, 2004. 552 с.

308. Водарский Я. Е. Население России за 400 лет (ХVІ – начало ХХ вв.). Москва: Просвещение, 1973. 159 с.

309. Волошин Ю. Старообрядництво Поділля – terra incognita в українському релігієзнавстві // Укр. гуманітарний огляд. Київ, 2002. Вип. 7. С. 186-202.

310. Воронін А. Записка про чужоземних поселенців у Київській, Волинській та Подільській губерніях. Київ, 1942. 24 с.

311. Воронин А. Ф. Об иностранных поселенцах в Юго-западном крае. Киев: Унив. тип. ценз., 1873. 52 с.

312. Гаухман М. Російська національна політика щодо польського питання на Правобережній Україні (1905–1914 рр.) // Волинські історичні записки: збірник наукових праць. 2010. Т. 5. С. 32-37.

313. Герман К. Статистическое исследование относительно Российской империи. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. императорской АН, 1819. 168 с.

314. Геринович В. О. Кам'янецьчина. Ч. II // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Т. 2. Кам'янець на Поділля: Друкарня Леніна, 1927. С. 1-138.

315. Геровська Х. До питання про декласацію шляхти в Подільській губернії. // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 р.). Хмельницький: Поділля, 1999. Ч. 1. С. 173-177.

316. Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики. Поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.). Москва: Индрик, 1999. 272 с.

317. Григорян В. Р. История армянских колоний Украины и Польши (Армяне в Подолии). Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1980. 291 с.

318. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст.: навч. посіб. для учнів, гуманітарних гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів. Київ: Генеза, 1996. 360 с.

319. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. Репринтне відтворення видання 1913 року. Київ: Україна, 1991. 524 с.

320. Грушевський М. С. Історія України. Кам'янець на Поділля, 1919. С. 230.

321. 298. Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа / примеч. В. М. Рычки, А. И. Гуржия. Киев: Лыбидь, 1990. 397 с.

322. Грушевський М. С. Студії з економічної історії України: Економічний і соціальний перелом XV – XVII ст. Господарство польського магната на Задніпров'ю. Київ, 1917. 96 с.

323. Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Київ: Держполітвидав УРСР, 1958. 180 с.

324. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні з кінця XVIII ст. до 1861 р. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. 207 с.
325. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. Київ: Держполітвидав УРСР, 1954. 452 с.
326. Гуржій І. О. Боротьба трудящих мас України за соціальне і національне визволення (XV – XIX ст.). Київ: Знання, 1967. 48 с.
327. Гуржій О. І., Орлик В. Селяни України та їх оподаткування в XVII – середині XIX ст. Біла Церква : Вид. Пшонківський О. В., 2012. 278 с.
328. Гуржій О. І. Податне населення України XVII – XVIII ст. Нариси з історії та статистики. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю., 2009. 296 с.
329. Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з кінця 80-х років XVIII до першої половини XIX ст.) Київ: Рад. шк., 1958. 168 с.
330. Дашкевич Я. Унія українців та унія вірменів: порівняльні аспекти. // “Берестейська унія: статті й матеріали”. Львів, 1996. С. 74-86.
331. Два с половиной века с Россией (к 250-летию начала массового переселения немцев в Россию) // Материалы 4-й международной научно-практической конференции. Москва, 24–27 августа 2012 г. Москва: МСНК-пресс, 2013. 720 с
332. Дейвіс Норман. Боже ігрище: історія Польщі / пер. з англ. П. Тарашук. Київ: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2008. 1080 с.
333. Діак І. В. Україна – Росія: Історія та сучасність. Наук. вид. Київ: [б.в.], 2001. 400 с.
334. Дмитрієнко М. Ф. Адміністративно-територіальний устрій українських земель: історія, проекти, реальність (XIX – початку XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. С. 105-124.

335. Долбилов М. Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II. Москва: Новое литературное обозрение, 2010. 1000 с.; ил.
336. Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / НАН України. Ін-т історії України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. 271 с.
337. Донік О. М. Україна: у складі двох імперій (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.). Київ: Кріон, 2011. 248 с.
338. Дорошенко Д. І. Історія України: В 2 т. Т. 2. (Від половини XVII століття) Київ: Глобус, 1991. Т. 2. 349 с.
339. Дорская А. А. Государственное и церковное право Российской империи: проблемы взаимодействия и взаимовлияния. Монография. Санкт-Петербург, 2004. 227 с.
340. Драгоманов М. Политические сочинения. Т. I. Центр и окраины. Москва: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1908. 486 с.
341. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. П. Вибране. Київ: Либідь, 1991. С. 461-558.
342. Драгоманов М. П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае. По новым материалам для Юго-Западного края. Политические сочинения. Т. 1: Центр и окраины. Москва, 1908, 217–267.
343. Дребот В. Адміністративно-правове регулювання німецької колонізації на Правобережній Україні у XVIII – середині XIX ст. // Волинські історичні записки. 2010. Т. 5. С. 38-44.
344. Дружинина Е. Н. Южная Украина в 1800–1825 гг. Москва: Наука, 1970. 382 с.
345. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. Т. 1. Предпосылки и сущность реформы. Изд-во АН СССР. Москва – Ленинград, 1946. 632 с.
346. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. Т. II: Реализация и последствия реформы. Москва: Изд-во АН СССР, 1958. 617 с.
347. Имеретинский Н. К. Дворянство Вольнской губернии. Польская

Геральдика. Житомир : Тип. Волын губ. правления, 1867. 354 с.

348. Етнографія України: навч. посіб. / за ред. С. А. Макарчука. Львів: Світ, 1994. 520 с.

349. Етнонаціональні трансформації в Україні / відп. ред. Б. В. Попов. Київ: Український Центр духовної культури, 2003. 308 с.

350. Елисеєва О. И. Геополитические проекты Г. А. Потемкина / отв. ред. А. Н. Сахаров; РАН Ин-т рос. истории. Москва: Ин-т российской истории РАН, 2000. 342 с.

351. Ефименко А. Я. Очерки истории Правобережной Украины. Киев, 1895. 320 с.

352. Євтух В. Б., Трошинський В. П., Галушко К. Ю та ін. Етнонаціональна структура українського суспільства: довідник. Київ: Наук. думка, 2004. 344 с.

353. Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. 336 с.

354. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Киев 1887. Ч. 1. 365 с.

355. Желізняк В. Національна політика Російської імперії на Волині. // URL: <http://www.radyvyliv.info/nacionalna-politika-rosijsko%D1%97-imperi%D1%97-na-volini.html>.

356. Жилюк С. Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.). Житомир: Журфонд, 1996. 174 с.

357. Задорожнюк А. Б., Реєнт О. П. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. 270 с.

358. Заичкин И. А., Почкаев И. Н. Русская история от Екатерины Великой до Александра II. Москва: Мысль, 1994. 765 с.

359. Западные окраины Российской империи / науч. ред.: М. Долбилов, А. Миллер. Москва: Новое литературное обозрение, 2006. 608 с., ил.

360. Западные окраины Российской империи. Москва: Новое литературное обозрение, 2007. 608 с.

361. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів Львів: Львів нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. 660 с.
362. Земський Ю. С. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини ХІХ століття : монографія / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (Поділ. осередок), Хмельниц. нац. ун-т: Хмельницький, 2011. 350 с
363. Зінченко А. Л. З історії селянського руху на Правобережній Україні у ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. // Укр. іст. журн. 1991. № 1 С. 37-40.
364. Зваричук Е. Особливості державно-правової політики російського самодержавства щодо Римо-католицької церкви на Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – в першій третині ХІХ ст // URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzvdpu_ist/2009_16/osoblivosti%20derjavno-pravovoi.pdf.
365. Ефименко А. Я. Очерки истории Правобережной Украины. Киев: тип. тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1895. 177 с.
366. Іванова Л. Г. Гетьманщина у ХVІІІ ст.: політичні процеси і постаті: [іст. нариси] / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, каф. історії України. Київ; Кам'янець-Подільський: Історія в книзі, 2016. 185 с.
367. Іващенко О., Поліщук Ю. Євреї Волині (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Житомир: “Волинь”, 1998. 191 с.
368. Ігнатович І. І. Помещичьи крестьяне накануне освобождения Москва: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1910. 310 с.
369. Имеретинский Н. К. Дворянство Волынской губернии. Польская Геральдика Житомир: Тип. Волын. губ. правления, 1867. 354 с.
370. Історія Русів / пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. Київ: Рад. письменник, 1991. 318 с.
371. Історіографія історії України: курс лекцій / В. П. Коцур. Чернівці: Золоті литаври, 1999. 520 с.
372. Історія української культури. У п'яти т. Т. 4. Кн. 1: Українська культура ХІХ століття. Київ: Наук. думка, 2008. 1007 с.

373. Історія Української РСР. В 8-ми т., 10-ти кн. – Т. 3: Україна в період розвитку і кризи феодално-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.) / М. Н. Лещенко, І. О. Гуржій, Б. С. Абалахін та ін.; Редкол.: А. Г. Шевелєв (відп. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1978. 615 с.

374. Історія України: нове бачення / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін. / Під ред. В. А. Смолія. Київ: Альтернативи, 2000. 464 с.

375. Історія народного господарства Української РСР: у 3 т., 4 кн. / гол. редкол. І. І. Лукінов та ін. Київ: Наук. думка, 1983. Т. 1. 418 с.

376. Історія українського селянства. Нариси в 2 т. Київ: Наук. думка, 2006. Т. 1. 632 с.

377. Кабузан В. М. Народы России в первой половине XIX века: Численность и этнический склад. Москва: Наука, 1992. 128 с.

378. Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса; Ин-т рос. истории РАН. Москва: Наука, 2006. 658 с.

379. Кабузан В. М. Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX века: по материалам ревизий. Москва: Наука, 1971. 192 с.

380. Кабузан В. М. Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX в. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. 231 с.

381. Кабузан В. М. Населення Поділля в 1795–1858 рр. (соціально-класовий склад) // Тези доповідей VI-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції (секція історії дожовтневого періоду). Кам'янець-Подільський, 1985. С. 50-51.

382. Кабузан В. М., Троицкий С. М. Изменения в удельном весе и размещении дворянства в России в 1782–1858 гг. // История СССР. 1971. № 4. С. 153-169.

383. Кабузан В. М., Махнова Г. П. Численность и удельный вес украинского населения на территории СССР. 1795–1939 гг. // История СССР. 1965. № 1. С. 29-37.

384. Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса; Ин-т рос. истории РАН. Москва: Наука, 2006. 658 с.

385. Казьмирчук Г. Д., Соловйова Т. М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України у першій чверті XIX ст. Київ: ТОВ “Міжн. Фінан. Агенція”, 1998. С. 174 с.

386. Казьмирчук Г. Д., Соловйова Т. М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття // Укр. іст. журн. 2002. № 3. С. 140-143.

387. Каменский А. Б. Россия в XVIII веке. Москва: АСТ: Астрель, 2006. 190 с.

388. Каппелер А. Россия – многонациональная империя. Возникновение, история, распад / пер. с нем. Червонная С. М. Москва: Традиция – Прогресс – Традиция, 2000. 344 с.

389. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / пер. з нім. Х. Назаркевич; наук. ред М. Крикун [= Історія країн світу, 2]. Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. XII+360 с.

390. Каппелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи // Россия – Украина: История взаимоотношений. Москва, 1997. С. 137-138.

391. Картавцов Е. Е. Обрусение землевладения в Юго-Западном крае. Киев: газ. “Киевлянин”, 1877. [2], 152 с.

392. Клебановский П. К истории польского восстания в Юго-Западном крае в 1831 году // Киевская старина. 1905. № 6. С. 425-467.

393. Клименко П. В. Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX ст. // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. Київ: Укр. академія наук, 1927. 1198 с.

394. Клиер Дж. Д. Россия собирает своих евреев: Происхождение еврейского вопроса в России: 1772–1825. Москва; Иерусалим: Гешарим: Мосты культуры, 2000. 351 с.

395. Коваленко Л. А. Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні кінця XVIII ст. Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1973. 168 с.

396. Коваленко Л. А. Про приєднання Правобережної України до Росії // Наук. записки Житомирського педагогічного інституту. Житомир, 1950. Т. 1. С. 41-68.
397. Ковалевский П. И. Русский национализм и национальное воспитание в России. Москва: Книжный мир, 2006. 259 с.
398. Ковба Ж. Господарства чеських поселенців на Волині в кінці ХІХ – на поч. ХХ століття // Українське слов'янознавство. Львів, 1972. С. 127-134.
399. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ: Критика, 2004. 351 с.
400. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. Київ: Основи, 1996. 317 с.
401. Кондрацький А. А. Поляки на Україні в Х – ХІХ ст. // Укр. іст. журн. 1991. № 12. С. 83-96.
402. Коптюх Ю. Український православний клір та російські старовіри (в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ століть) // Київська старовина. 2007. № 3. С. 31-36
403. Корзун М. С. Русская православная церковь на службе эксплуататорских классов: Х в. – 1917 г. Минск.: Беларусь, 1984. 255 с.
404. Корнилов А. А. Курс истории России ХІХ века. Москва: ООО “Изд-во Астрель”; “Изд-во АСТ”, 2004. 862 с.
405. Корнілович М. Волинський кріпацький селянський двір і громада у першій половині ХІХ віку. Київ: ВУАН, 1930. 320 с.
406. Короткий В. А. Антонович Володимир Боніфатійович // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2005. Т. 1: А-В. С. 105.
407. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография Киев: Изд-во при Киевском университете, 1989. 736 с.
408. Костомаров Н. И. Последние годы Речи Посполитой. Историческая монография. Второе издание. – Санкт-Петербург, 1870. 878 с.
409. Костомаров Н. И. Две русские народности // Основа. Санкт-Петербург, 1861. № 3. С. 33-80.

410. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Кн. II. Вып. 4-5. Москва: Книга, 1991. С. 302.
411. Коцієвський І. О. Закріпачення селян Південної України (кінець XVIII – початок XIX ст.) // Укр. іст. журн. 1961. № 2. С. 75.-81.
412. Коялович М. История воссоединения западно-русских униатов старых времен (до 1800 г.). Минск: Лучи Софии, 1999. 400 с.
413. Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) Харків: Основа, 1996. 295 с.
414. Кремень В., Ткаченко В. Шлях до себе: Проблеми суспільної трансформації. Київ: ВЦ “Друк”, 1999. 446 с.
415. Кривошея І. В. Стосунки польських аристократів і василіанського ордену в XVIII столітті (на прикладі магнатів Потоцьких) // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. Т. I. Київ, 2006. С. 241-249.
416. Кривошея І., Моравець Н. Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія. Київ: КНТ, 2017. 264 с.
417. Крижанівський О. П. Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: навч. посіб. для вузів: У 3-х кн. 2. Кн. Київ: Либідь, 1994. 336 с.
418. Крижанівський О. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – перша половина XIX ст. Київ: Вищ. шк., 1991. 217 с.
419. Крижановська О. О. Благочинність католицької церкви на Правобережній Україні у першій половині XIX ст. // Історіографічні дослідження в Україні. Наук. зб. Вип. 9. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1999. С. 148-153.
420. Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI – XVIII століттях: статті і матеріали. Львів, 2012. 720 с.
421. Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / АН УССР; отв. ред. Е. И. Луговая. Киев: Науч. мысль 1989. 116 с.

422. Кузема А. Л. Національні громади міст і містечок Правобережної України на межі XVIII – XIX століть // II Міжн. наук. конгрес українських істориків “Українська історична наука на сучасному етапі розвитку”. Кам’янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення / Укр. іст. тов-во, Ін-т історії України НАН України, Кам’янець-Поділ. держ. ун-т; ред.: Л. Винар, О. Завальнюк. Кам’янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог: Вид-во НаУОУ, 2007. Т. 3. С. 70-75.

423. Куриленко О. Етнічна структура міст Правобережної України та її вплив на поземельні відносини // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. Вип. XVI. С. 184-195.

424. Лисенко С. Чернецький Є. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). 2-ге вид., виправ., доп. Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2007. 448 с.

425. Лисенко С. Дрібна шляхта Ушицького повіту за документами подільського дворянства депутатського зібрання // Генеалогічні записки українського геральдичного товариства. Біла Церква, 2000. Вип. I. С. 26-29.

426. Лысенко Л. М. Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII – начало XX в.) 2-е изд., испр и доп. Москва: Прометей, 2001. 358 с.

427. Лысенко С., Чернецкий Е. Незабитовские на Правобережной Украине // Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: 19 – начало 20 вв.: Сб. ст. / Под ред. К. Мацузато (Славяно-евразийские исследования. Вып. 8). Москва: РОССПЭН, 2005. С. 48-60.

428. Лисяк-Рудницький І. Історичне есе: У 2 т. Київ: Основи, 1994. Т. 2. 573 с.

429. Лопухин А. П. История христианской церкви в XIX веке: в 2 т. Т. 2: Православный Восток. Петроград : Тип. И. Лопухина, 1901. 335 с.

430. Лось В. Е. Луцька єпархія у 1801–1825 рр.: майнові конфлікти уніатського та православного духовенства // Дрогобицький краєзнавчий збірник – Дрогобич, 2003. Вип. VII. С. 259-269.

431. Лось В. Е. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект / відп. ред. Л. А. Дубровіна. Київ: НБУВ, 2013 300 с.
432. Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів / пер з англ. Л. Ільченко; Відп. ред. В. Падяк. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012. 794 с.
433. Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці: тисячоліття співіснування / пер. з англ. Оксани Форостини; ред. укр. вид. Валерій Падяк. Ужгород: Вид-во Валерія Падяка, 2016. 316 с.+ XII с. : іл. + мапи.
434. Марек П. Очерки по истории просвещения евреев в России. Два воспоминания. Москва: Тип. Труд, 1909. 298 с.
435. Макарчук С. А. Етносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. Львов: Вища шк., 1983. 56 с.
436. Маркіна В. О. Про грошову і відробіткову ренти на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. // Укр. іст. журн. 1959. № 2. С. 35-44.
437. Марозова С. В. Уніяцкая царква ў этнакультурным развіцці Беларусі (1596–1839 гг.). Гродна, 2001. 352 с.
438. Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). Київ: Вид-во КДУ, 1959. 222 с.
439. Машкін О. М. Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст. / НАН України. Ін-т історії України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. 450 с.
440. Мельник Л. Г. Міста України за всеросійським переписом 1840 р. // Укр. іст. журн. 1989. №12. С. 48-53.
441. Миллер А. Россия и Украина в XIX – начале XX в.: непредопределенная история // Украина и Россия: общества и государства / отв. ред.-сост. Д. Е. Фурман. Москва: Права человека, 1997. С. 71-87.
442. Миллер А. Россия и русификация Украины в XIX веке // Россия – Украина: история взаимоотношений: // URL: [http:// litopys.org.ua/vzaimo/vz12.htm](http://litopys.org.ua/vzaimo/vz12.htm).
443. Миллер А. И. Империя Романовых и национализм. Москва: Новое литературное обозрение, 2006. 248 с.

444. Миллер А. И. “Народность” и “нация” в русском языке XIX века: подготовительные наброски к истории понятий // Российская история. № 1 (2009). С. 151-165.

445. Миллер А. Россия и русификация Украины в XIX веке. // Россия – Украина: история взаимоотношений // URL: // <http://litopys.org.ua/vzaimo/vz12.htm>.

446. Миллер А. И. “Украинской вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. 260 с.

447. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. Санкт-Петербург: Дм. Буланин, 1999. Т. 1. 548 с.

448. Миронов Б. Н. Русский город в 1740–1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. Ленинград: Наука, 1990. 271 с.

449. Мирошниченко П. Я. Культура русского и украинского крестьянства конца эпохи феодализма (1760–1861 гг.): учеб. пособ. Донецк: ДонГИИИ, 1999. 244 с.

450. Молчанов В. Б. Соціально-правове становище сільського населення України у першій половині XIX ст // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. Вип. X. С. 43-44.

451. Музиченко П. П. Історія держави і права України: навч. посіб. Київ: Знання, КОО, 1999. 429 с.

452. Нариси з історії та культури євреїв України / Любченко Володимир, Фінберг Леонід. 3-є вид. Київ: Дух і літера, 2009. 440 с.

453. Наулко В. Национальный состав населения Украинской ССР по материалам переписей населения. Москва : Наука, 1964. 80 с.

454. Национальные окраины Российской империи. Становление и развитие системы управления / Ред. С. Г. Агаджанов, В. В. Трепавлов. Москва: Славянский диалог, 1997. 416 с.

455. Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: Всеукр. науково-красн. конф. 16–17 жовтня 1998 р. в м. Новгород-Волинському; Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: Науковий

збірник: Серія Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 18 / Відп. редактор М. Ю. Костриця. Житомир: Волинь, 1999. 224 с.

456. Нестеренко О. О. Развитие промышленности на Украине. Ч. 1: Ремесло и мануфактура. Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. 495 с.

457. Неупокоев В. И. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII – начале XIX века. Москва: Наука, 1987. 288 с.

458. Ніколенко Ю. Д. Політика російського царизму в галузі освіти шляхетства Правобережної України в першій третині XIX ст. // URL :http://shron.chtyvo.org.ua/Nikolenko_Yurii/Polityka_rosiiskoho_tsaryzmu_v_haluzi_osvity_

459. Никольский Н. М. История русской церкви Минск: Беларусь, 1990. 541 с.

460. Новак А. Борьба за окраины, борьба за выживание: Российская империя XIX века и поляки, поляки и империя (обзор современной польской историографии) // Западные окраины Российской империи. Москва: Новое литературное обозрение, 2006. С. 443–448.

461. Нові студії з історії Києва В. І. Щербини / В. І. Щербина. Київ: Друкарня УАН, 1926. 166 с.

462. Новый энциклопедический словарь. Москва: Большая Российская энциклопедия: РИПОЛ классик, 2007. 1455 с.

463. Обушенкова Л. Статистика участников восстания на Правобережной Украине в 1831 году // Связи революционеров России и Польши XIX – начала XX в. Москва, 1968. 420 с.

464. Огієнко І. І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Київ: Абрис, 1991. 275 с.

465. Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. Киев: Госиздат Украины, 1925. 233 с.

466. Олейниченко О. Народное образование Волынской губернии. Памятная книжка Волынской губернии на 1899 г. Житомир, 1899. С. 54-71.

467. Опря А. Ліквідація уніатської церкви на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. Т. 3 (5). Кам'янець-Подільський, 1999. С. 89-95.

468. Орлов Н. А. Мысли о расколе // Русская старина. 1881. Т. 31. С. 76

469. Паньків М. Поляки в російській імперії (кін. XVIII – поч. XX ст.). Огляд сучасної польської історіографії. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 16. Київ, 2008. С. 159-179.

470. Перковський А. Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. Київ: Наук. думка, 1969. С. 201-212.

471. Петренко О. С. Брацлавське намісництво. Вінниця : Велес, 2001. 327 с.

472. Петров М. Б. Місто Кам-янець-Подільський в 30-х рр. XV – XVIII століть: проблеми соціально-економічного, етнічного та історико-типографічного розвитку. Міське і замкове управління. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. 480 с.

473. Поділля: Історико-етнографічне дослідження / Л. Ф. Артюх, В. Г. Балушок, З. Є. Болтарович та ін. Київ: Доля, 1994. 500 с.

474. Поліщук Ю. Шляхта Правобережної України як об'єкт політики російського царизму (кінець XVIII – середина XIX ст.) // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2006. Вип. 29. С.30-42.

475. Поліщук Ю. Етносоціальні трансформації на Правобережжі України наприкінці XVIII – на початку XX століття. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2014. Вип. 6 (74). С. 116-134.

476. Поліщук Ю. М., Суліменко О. Німці Волині в кінці XVIII – на початку XX століття: політико-правовий аспект. Житомир: Вид-во “Волинь”, 2004. 165 с.

477. Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 492 с.

478. Поліщук Ю. М. Старовіри Правобережної України, як об'єкт політики російського царизму (кінець XVIII – початок XX століття) // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2007. Вип. 36. С. 396-404.

479. Поліщук Ю. М. Русифікаторська політика російського царизму в сфері освіти в кінці XVIII – середині XIX ст. (на прикладі єврейських громад Правобережної України) // Гілея (наук. вісник): Збірник наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Вип. 30. Київ, 2010. С. 77-89.

480. Поліщук Ю. М. Освіта німецьких колоністів Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XX століття в політико-правовому полі російського царизму // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України. Київ, 2008. Вип. 40. С. 298–314.

481. Поліщук Ю. М. Етноконфесійна політика російського царизму в Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття). // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: Просвіта, 2008. Вип. XXIV. С. 71-76.

482. Поліщук Ю. М. Зовнішні та внутрішні чинники етнічної політики Російської імперії на Правобережжі України наприкінці ХУІІІ – на початку ХХ століття // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2012. Вип. 2 (58). С. 393-407.

483. Поліщук Ю. М. Іноземна трудова імміграція у Правобережну Україну наприкінці XVIII – на початку XX століття: політико-правовий аспект // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2011. Вип. 5 (55). С. 358-381.

484. Поліщук Ю. М. Іващенко О. Євреї Волині (кінець XVIII – початок XX ст.). Житомир: “Волинь”, 1998. 191 с.

485. Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2 т. Київ: Либідь, 1992. Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. 608 с.

486. Поляки на Хмельничині: погляд крізь віки: Зб. наук. праць за матер. міжн. наук. конф. (23–24 червня 1999 року) / редкол.: А. І. Мельник (голова), Ю. І. Блажевич (заст. голови), Л. В. Баженов та ін. Хмельницький: Поділля, 1999. 600 с.
487. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство XIX – XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. Київ: Наук. думка, 2002. 120 с.
488. Прищепа О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. 287 с.
489. Рашин А. Г. Динамика численности и процесс формирования городского населения России в XIX – начале XX вв. // Исторические записки. Вып. 34. Москва: Изд-во АН СССР. 1950. С. 32-81.
490. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. 340 с.
491. Реєнт О., Сердюк О. В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / Ін-т історії України НАН України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. 365 с.
492. Рибачук М. Ф., Уткін О. І, Кирюшко М. І. Національне відродження і релігія. Київ: Україна, 1995. 208 с.
493. Рьдзюнский П. Г. Городское гражданство дореформленной России Москва: АН СССР, 1958. 559 с.
494. Романцов В. О. Український етнос: на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII – XX століття) Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 1998. 184 с.
495. Рубакин Н. А. “Россия в цифрах” Страна. Народ. Сословия. Классы. Опыт статистической характеристики сословно-классового состава населения русского государства (На основании официальных и научных исследований). Санкт-Петербург: Изд-во “Вестника знания” (В. В. Битнера), 1912. 212 с
496. Румянцева М. Ф. Теория истории. Учебное пособие Москва: Аспект Пресс, 2002. 220 с.
497. Русское население национальных окраин России XVII – XX вв. Москва: Славянский диалог, 2000. 320 с.
498. Русское православие: вехи истории / Науч. ред. А. И. Клебанов. Москва:

Политиздат, 1989. 723 с.

499. Самарин Ю. Ф. Сочинения. Т. 1-10 Том 2. Крестьянское дело до Высочайшего рескрипта 20 ноября 1857 года. Москва, 1878. Санкт-Петербург, 1878. 5800 с.

500. Сарбей В. Г. Роздуми з приводу фундаментальної історії України // Київська старовина. 2003. №1. С. 132-156.

501. Сафонов М. М. Проблема реформ в правительственной политике России на рубеже XVIII – XIX в. Москва : Наука, 1988. 247 с.

502. Сверстюк Є. Свобода слова і культурної думки // Україна в сучасному світі: Матеріали наук. конф. респ. асоц. українців, 15–16 червня 1990. Київ: [б. в.], 1990. С. 15-18.

503. Семевский В. И. Крестьянский вопрос в России в XVIII – и первой половине XIX века // Крестьянский вопрос в XVIII – и первой половине XIX века. Т. I. Санкт-Петербург: Тип. Т-ва “Общественная польза”, 1888. 517 с.

504. Симоненко Р. Г., Табачник Д. В. Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України (XIX – початок XX століття): Нариси Київ: Либідь, 2007. 704 с.

505. Сінкевич Н. О. Домініканський орден на Волині в кінці XVI – на початку XIX ст.: [монографія]. Київ: Кайрос, 2009. 408 с.

506. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ: Наук. думка, 2001. 912 с.

507. Скус О. В. Римо-католицьке духовенство Уманщини в контексті європейських впливів XIX ст. // Література та культура Полісся : Збірник наукових праць / Ніжинський держ. ун-т ім. М. Гоголя. 2010. Вип. 57: Регіональні економічні, релігійні, освітянсько-наукові та культурно-мистецькі проблеми в загальноукраїнському контексті. С. 133-142.

508. Слабеев И. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст.). Київ: Наук. думка, 1964. 140 с.

509. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. Т. 1. Київ: Держвидав України, 1925. 318 с.

510. Слободянюк П. Я. Єврейські общини Правобережної України: Наук. іст.-етнолог. вид. Хмельницький: Держкомархів України, 2005. 409 с.
511. Слободянюк П. Я. Українська церква: історія руїни і відродження: Наук. видання, присвячене 2000-літтю Різдва Христового. Хмельницький: Поділ. відділення ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України, Держархів Хмельницької області, 2000. 266 с.
512. Сметанин С. И. Разложение сословий и формирование классовой структуры городского населения России в 1800–1861 гг // Исторические записки. 1978. Т. 102. С. 153-182.
513. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ: Альтернативи, 1997. 368 с.
514. Смолій В. А. Деякі питання соціальної та конфесійної політики Росії на Правобережній Україні в кінці XVIII ст. // АCADEMIA на пошану професора Л. А. Коваленка. Кам'янець-Подільський: Кам-Поділ. держ. пед. ін-т, 1997. Т. 1. С. 91-95.
515. Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII – XVIII століття. Київ: Наук. думка, 1985. 285 с.
516. Смолій В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. Київ: Наук. думка, 1978. 192 с.
517. Соловійова Т. Розвиток промислового виробництва Правобережної України першої чверті XIX ст. Київ: Наук. думка, 1997. 50 с.
518. Соловьёв В. С. Сочинения в 2 т. Т. 2: Чтения о богочеловечестве. Философская публицистика. Москва: Правда, 1989. 736 с.
519. Сосно В. А. Спроба “возз'єднання уніатів” у 1794–1795 рр. та позиція селянських мас // V Всеукр. конф. “Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України (жовтень 1991 р.). Тези доп. та повід. Київ; Кам'янець-Подільський, 1991. С. 343-345.
520. Сташевский Е. Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. Москва: Наука, 1968. 483 с.

521. Стейнведел Чарльз. Племя, сословие или народность? // Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. ст. / ред. и сост.: И. В. Герасимов и др.; пер. Д. Бородина и др. Казань: Б. и., 2004. С. 473-500.
522. Стегній О. Г., Чурилов М. М Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. Київ: СОЦІС, 1998. 217 с.
523. Степовик Д. Церква в кайданах. Боротьба українських християн за свою самобутність у 19 столітті. Київ: Фундація ім. Олега Ольжича, 1996. 112 с.
524. Сто еврейских местечек Украины. Вып. 1. Подолия. Исторический путеводитель / ред. совет: И. Дворкин, М. Дымшиц, В. Лукин и др. Ерусалим; Санкт-Петербург: Эзро, 1997. 256 с.
525. 100 еврейских местечек Украины. исторический путеводитель. Вып. 2. Подолия. Санкт-Петербург: Изд-во Александр Гершт. 2000. 704 с.
526. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етичні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.): монографія. Рівне: РІС КСУ ППФ “Ліста М”, 2003. 480 с.
527. Таранец С. Старообрядчество Подолии. Киев: Ин-т украинской археографии и источниковедения НАН Украины, 2000. 238 с.
528. Таранец С. В. Старообрядчество в Российской империи (конец XVII – начало XX века) / под ред. члена-корреспондента НАН Украины Г. В. Боряка. Киев, 2013. – Т. 2. – 688.
529. Таранец С. Старообрядничество Подолии / Ин-т украинской археографии и источниковедения им. М. С. Грушевского. Киев: Ин-т укр. археогр. и источников. им. М. С. Грушевского, 2000. 239 с.
530. Теплицький В. Розклад і криза кріпосницького господарства на Україні // Наук. записки Інституту економіки АН УРСР. 1954. № 2. С. 48-67.
531. Турій О. Греко-католицька церква та українська національна ідентичність в Галичині // URL: <http://tyzhden.ua/History/43211>.
532. Турчинович О. Истории сельського хозяйства России от времен исторических до 1850 г. Санкт-Петербург, 1852. 400 с.
533. Тхоржевська Т. В. Католицька церква в Україні: від влади до опозиції // Інтелігенція і влада. 2003. Вип. 1. С. 60-67.

534. Українознавство: посіб. / Уклад.: В. Я. Мацюк, В. Г. Пугач. Київ: Зодіак ЕКО, 1994. 399 с.

535. Українська народність: нариси соціально–економічної та етнополітичної історії / В. Й. Борисенко, В. А. Смолій, Г. Я. Сергієнко та ін.; редкол.: Ю. Ю. Кондуфор та ін.; Ін-т історії України. Київ: Наук. думка, 1990. 560 с.

536. Філінюк А. Г. Деякі питання політики царизму щодо інкорпорації Поділля до складу Російської імперії наприкінці XVIII – на початк XIX ст. // Наук. праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. Т. 8 (10). С. 230-237.

537. Філінюк А. Г. Етнорелігійні перетворення на Поділлі напр XVIII – в перших десятиліттях XIX століття // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наук. праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 12: Матеріали восьмого круглого столу “Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка”. С. 215-229.

538. Филинюк А. Г. Развитие Правобережной Украины в составе Российской империи: региональный аспект (1793–1832 гг.) // Труды Первого Всерос. съезда историков регионалистов (Санкт-Петербург, 11–13 октября 2007 г.): в 3-х т. Санкт-Петербург: Президентская библиотека им. Б. Н. Ельцина, 2010. Т. 1. С. 402-412.

539. Філінюк А. Г. Рекрутська повинність у Правобережній Україні на межі XVIII – XIX століть // Наук. праці Кам'янець-Подільського державного університету: Збірник за підсумк. звітн. наук. конф. викл. і аспір., присв. 60-річчю визволення України від німецько-фашистських загарбників. Вип. 3. Т. 2. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, 2004. С.17-21.

540. Філінюк А. Г. Політико-адміністративні аспекти інкорпораційної політики російського самодержавства в Правобережній Україні на межі XVIII – XIX століть // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Зб. наук. статей: 3 непереможеною правдою життя. На пошану Є. М. Скляренка. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. Вип. 25. С. 102-111.

541. Філінюк А. Г. Земські повинності під час військових постоїв та їх вплив на господарський розвиток Правобережної України на межі XVIII – XIX ст. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / Редкол: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський: Кам-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. Вип. 2. С. 46-56.

542. Філінюк А. Г., Ігнат'єва Т. В. Торгівельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття): Монографія. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т: редак.-видавн. відділ, 2006. 316 с.

543. Філінюк А. Г. Політико-адміністративні перетворення в Правобережній Україні наприкінці XVIII століття // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2008. Вип. 1. С. 211-221.

544. Філінюк А. Г. Міжнаціональні відносини в Правобережній Україні на межі XVIII – XIX ст. у контексті політичних і соціально-станових чинників // Наук. праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. Вип. 19. С. 158-171.

545. Філінюк А. Г., Кузема О. Л. Зміни в політико-правовому статусі та управлінні міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. // Наук. праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2000. Т. 5 (7). С. 221-229.

546. Філінюк А. Г. Матеріально-фінансове та етнонаціональне розшарування населення Правобережної України на зламі XVIII – XIX ст. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / Редкол: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 4: На пошану проф. А. О. Копилова. С. 276-289.

547. Філінюк А. Г. Суспільно-політичне становище селян Правобережної України на межі XVIII – XIX століть // Етнічна історія народів Європи: Збірник наук. праць. Київ: УНІСЕРВ, 2001. Вип. 10. С. 51-55.

548. Філінюк А. Г. Російська колонізаційна політика на Правобережній Україні

на рубежі XVIII – XIX століть // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. Київ: Рідний край, 1999. Вип. 9. С. 43-57.

549. Філінюк А. Г. Православна церква в етнорелігійних трансформаціях у Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. 2014. Т. 24: На пошану професора В. А. Смолія. С. 231-240.

550. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації. Наукове видання. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 728 с.

551. Філінюк А. Г., Боднар А. М. Розвиток освіти та освітніх закладів на Поділлі наприкінці XVIII – в першій половині XIX століття. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Т. 20. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. С. 31-41.

552. Філінюк А. Г. Освіта Поділля на рубежі XVIII – XIX ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наук. праць. Т. 1. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1998. С. 70-79.

553. Філінюк А. Культурно-національне відродження у Правобережній Україні та інкорпораційна політика (кінець XVIII – перша половина XIX століття // Тарас Шевченко і українська культура ХХІ століття: Наук. зб. за матер. Всеукр. наук. симпозіуму. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т, інформ.-видавн. відділ, 2000. С. 218-222.

554. Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 томах; [редкол.: Є. П. Кирилук (голова) та ін. Кн. 1. Історичні праці (1883–1890) / Упоряд. та комент. В. О. Гавриленко та ін.; Ред. Я. Д. Ісаєвич, В. Г. Сарбей. Київ: Наук. думка, 1981. Т. 46. 761 с.

555. Франко І. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX ст. // Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. Київ: Наук. думка, 1986. Т. 47: Історичні праці (1898–1913). С. 191-241.

556. Хитровська Ю. В. Організаційно-правове становище римо-католицької церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. // Сторінки історії. Київ: ІВЦ “Вид-во “Політехніка””, 2010. Вип. 30. С. 26-42.

557. Хонисхман Я. С., Найман А. Я. Евреи Украины. Краткий очерк истории. Ч. I. Киев: НМК ВО, 1993. 176 с.

558. Хромов П. А. Очерки экономики докапиталистической России Москва: Наука, 1988. 311 с.

559. Чернецький Є. Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII – початок XXст.): джерела, структура стану, роди; Білоцерківське рицарське коло, Тов-во охорони старожитностей Київщини, Наук. тов-во братів Вацлава і Едварда Руліковських, Білоцер. міська централізована бібл. система, Білоцерківський краєзн. музей; ред. окремих статей О. Бурковська, В. Іванців, Є. Чернецький; дизайн обкл. О. Пшонківський. Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2007. 176 с.

560. Шавельский Г. Последнее воссоединение с православною церковию униатов Белорусской епархии (1833–1839 гг.). Санкт-Петербург, 1910. С. 119-121

561. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – поч. XX ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. 427 с.

562. Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд Київ: Ін-т української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 1998. 75 с.

563. Шевчук В. Нерозгадані таємниці “Історії Русів” // Історія Русів. Київ: Рад.письменник, 1991. С. 5-28.

564. Шевчук В. Почаївський культурний осередок XVIII – початку XIX століття // Україна: Наука і культура. Вип. 29. Київ, 1996. С. 149-156.

565. Шепелев Л. Е. Чиновный мир России. XVIII – начало XX в. Санкт-Петербург: “Искусство-СПб.”, 1999. 479 с.

566. Шостак І. В. Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Острог: Білий Дунаєць, 2005. 200 с.

567. Шульгин В. Я. Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие (1838–1863). Киев: Универ. типография, 1864. 242 с.
568. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття): монографія. Київ, ПЦ “Ризографіка”, 2005. 616 с.
569. Щербак Н. О. Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. // Укр. іст. журн. 2004. № 6. С. 16-26.
570. Яковенко Н. Від редактора // Бовуа Даніель. Російська влада і польська шляхта в Україні. (1793–1830 рр.) / Пер. з фр. Зої Борисюк. Львів: Кальварія, 2007. С. 7–10.
571. Яковкина Н. И. Русское дворянство первой половины XIX века. Быт и традиции / Н. И. Яковкина. Санкт-Петербург: Изд-во “Лань”, 2002. 160 с.
572. Butkiewicz M. Dobra szlacheckie w powiecie tykocickim w XVI-XVI; Katolicki Uniwersytet Lubelski. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 1998. 190 [1] s.
573. Głębocki H. Fatalna sprawa. Kwestia polska w rosyjskiej myśli politycznej (1856–1866). Kraków, 2000.
574. Głębocki H. Kresy Imperium: Szkice i materiały do dziejów polityki Rosji wobec jej peryferii (XVIII–XXI wiek). Kraków, 2006
575. Zajaczkowski A. Szlachta polska : kultura i struktura. Warszawa : Semper, 1993. 116 s.
576. Kappeler A. (Ed.): Die Russen. Ihr Nationalbewusstsein in Geschichte und Gegenwart. Köln 1990.
577. Królczyk A. Rosja i Rosjanie w relacjach Polaków podróżujących na Wschód (1795–1863). Poznan, 2015. 302 s.
578. Podole, Wołyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów przez Alexandra Przedzickiego. Tom drugi. – Wilno: Teofila Glücksberga, 1841. 158 s.
579. Serczyk W. A. Gospodarstwo magnackie w wojewodztwie Podolskim w drugiej połowie XVIII wieku. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1965. 172 s.
580. Sikorska-Kulesza J. Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX wieku. Warszawa – Pruszków, 1995. 241 s.

581. Śliwowska W. Zesłańcy polscy w Imperium Rosyjskim w pierwszej połowie XIX wieku: Słownik biograficzny. Warszawa, 1998. 836 s.
582. Rychlikowa I. Deklasacja drobnej szlachty polskiej w Cesarstwie Rosyjskim. Warszawa, 1995. 241 s.
583. Rychlikowa I. Carat wobec polskiej szlachty na ziemiach zabranych w latach 1772–1831. // Kwartalnik Historyczny, 1993, № 3. 54 s.
584. Thaden E. C. (Ed.): Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855–1914. Princeton, 1981.
585. Urbański A. Memento kresowe. 165 ilustracyj w tekście. Warszawa, 1929. 156 s.
586. Urbański A. Pro memoria. 4-ta serja rozgromionych dworów kresowych. 165 ilustracyj w tekście. Warszawa, 1929. 154 s.
587. Urbański A. Z Czarnego szlaku i tamtych rubieży. Zabytki Polskie przepadłe na Podolu, Wołyniu, Ukrainie. Wydanie drugie. Warszawa: Dom książki polskiej, 1928.
588. Weeks Th. R. The National World of Imperial Russia: Policy in the Kingdom of Poland and Western Provinces, 1894–1914. Ph. D. Diss. University of California, Berkeley 1992.
589. Werth P. The Institutionalization of Confessional Difference. P. 158–159.

VI. АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ І ДИСЕРТАЦІЇ

590. Баженов Л. В. Восстание 1830–1831 гг. на Правобережной Украине: дис. канд. ист. наук. Киев, 1973. 220 с
591. Бармак М. В. Міграційні процеси серед німецького, чеського та єврейського населення Волинської губернії (1796–1914): дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України. Львів, 1999. 228 с.
592. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України. Львів, 2008. 41 с.
593. Беренштейн О. Б. Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв у другій половині XVIII – першій половині XIX століття (за матеріалами Правобережної

України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України. Київ, 1995. 20 с.

594. Білик В. А. Греко-уніатська церква у Правобережній Україні наприкінці XVIII – у 30-х роках XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07. 00. 01 – історія України. Луцьк, 2009. 20 с.

595. Боднар А. М. Освітні трансформації на Поділлі наприкінці XVIII – в першій половині XIX століття: дис. канд. іст. наук: спец. 07. 00. 01 – Історія України. Кам'янець-Подільський 2015. 243 с.

596. Борисевич С. О. Поземельні відносини в Подільській губернії протягом 1793–1861 рр.: дис. канд. істор. наук: спец. 07.00.01. – Історія України. Дніпропетровськ, 1992. 182 с.

597. Войтенко Ю. М. Еліта Правобережної України в російському імперському суспільстві: політико-соціальні виміри (1793–1832 рр.): дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України. Переяслав-Хмельницький, 2008. 227 с.

598. Гуменюк А. О. Міста Правобережної України в другій половині XIX ст. : дис. канд. іст. наук: 07.00.02 – Вітчизняна історія / АН України. Ін-т історії України. Київ, 1992. 240 с.

599. Гуржій І. О. Соціально-економічне становище, етнічний склад і діяльність купецтва міста Києва в XIX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07. 00. 01 – Історія України. Київ, 2011. 21 с.

600. Задорожнюк А. Б. Ремісничче та фабрично-заводське виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст.: дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України. Кам'янець-Подільський, 2007. 240 с.

601. Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний аспекти : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України. Кам'янець-Подільський, 2011. 20 с.

602. Кримська О. М. Землеволодіння міст і містечок Подільської губернії кінця XVIII – початку XX століття: історичний аспект: автореф. на здобуття наук.

ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України. Кам'янець-Подільський, 2015. – 20 с.

603. Криськов А. А. Землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України XVIII – початку XX ст.: автореф. дис. д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України, Переяслав-Хмельницький, 2015. 40 с.

604. Сидорук С. А. Рекрутська повинність у Правобережній Україні у 1794–1874 роках: дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України. Кам'янець-Подільський, 2010. 260 с.

605. Скус О. В. Трансформація конфесійних осередків на Уманщині (1793–1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України. Переяслав-Хмельницький, 2008. 19 с.

606. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 09.00.11 – Релігієзнавство. Київ 2003. 37 с.

607. Суліменко О. Г. Німці Волині (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.05 – Етнологія. Київ, 2002. 16 с.

608. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – початку XIX століття: інкорпорація до складу Російської імперії: дис. на здоб. наук. ступеня д-ра іст. наук. : спец. 07.00.01 – Історія України, Київ, 2013. 585 с.

609. Хіхляч Б. Уніатська церква на Поділлі в українському соціокультурному процесі XVIII ст.: дис. канд. істор. наук: спец. 07.00.01 – Історія України. Київ, 2010. 190 с.

610. Черепанов А. І. Київська губернія в першій половині XIX ст.: історико-правові, соціокультурні виміри: дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України. Переяслав-Хмельницький, 2016. 263 с.

611. Шандра В С. Інститут генерал-губернаторства в Україні XIX – XX ст.: структура, функції, архіви канцелярій: автореф. дис. д-ра іст. наук: спец. 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Київ, 2002. 39 с.

612. Щербак Н. О. Особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття

наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України. Київ, 2006. 38 с.

VII. ДОВІДКОВА ТА ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ВИДАННЯ

613. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. Ред. В. Т. Бесел. Київ; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2004. 1440 с.
614. Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник. Київ: Наук. думка, 1995. 688 с.
615. Державний архів Хмельницької області. Путівник / За ред. І. В. Гарнаги, А. І. Мешишина, Ц. М. Фірштейн. Львів: Каменяр, 1964. 304 с.
616. Енциклопедія українознавства. Т. 4: Словникова частина. Перевид. в Україні. Львів: Вид-во “Молоде життя”, 1994. 1800 с.
617. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. В 16 томах / Под общ. ред. А. Гаркави, Л. Каценельсона. Санкт-Петербург: изд-во Брокгауз-Ефрон, 1908–1913. Т. 6. 271 с.
618. Євтух В. Б., Трощинський В. П., Галушко К. Ю. Етніонаціональна структура українського суспільства: довідник. Київ: Наук. думка, 2004. 344 с.
619. Короткий В. А. Антонович Володимир Боніфатійович // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2005. Т. 1: А–В. С. 105-106.
620. Кульчицький С. В. Імперія // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Т. 3: Е – Й. Київ: Наук. думка, 2005. С. 453-458.
621. Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. Київ: Либідь, 1997. 464 с.
622. Новый энциклопедический словарь. Москва: Большая Российская энциклопедия: РИПОЛ классик, 2007. 1455 с.
623. Новий довідник: Історія України. Київ: ТОВ “Казка”, 2006. 736 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Правобережна Україна в складі Російської імперії на межі XVIII – XIX ст.

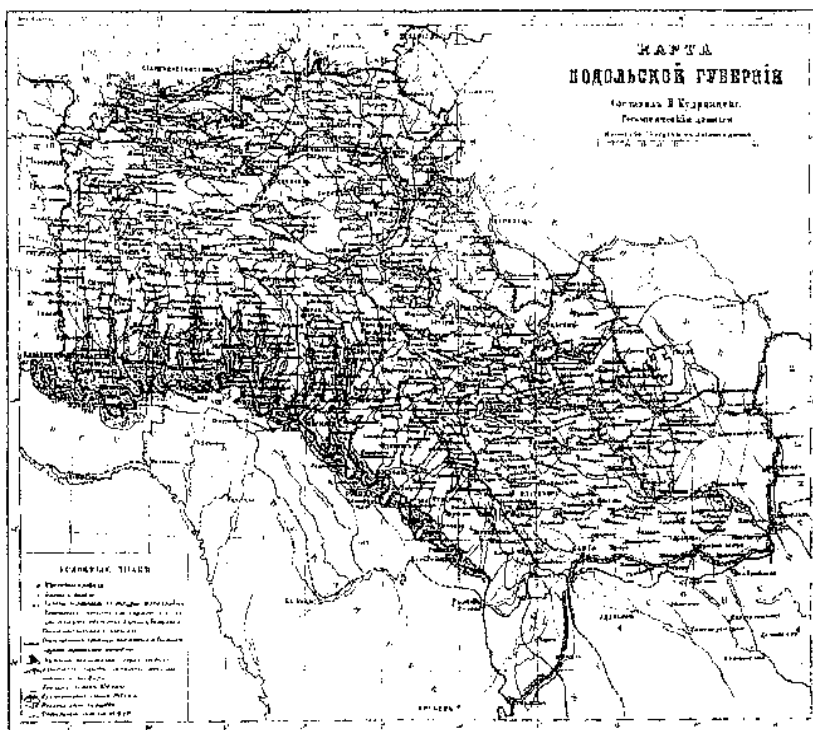
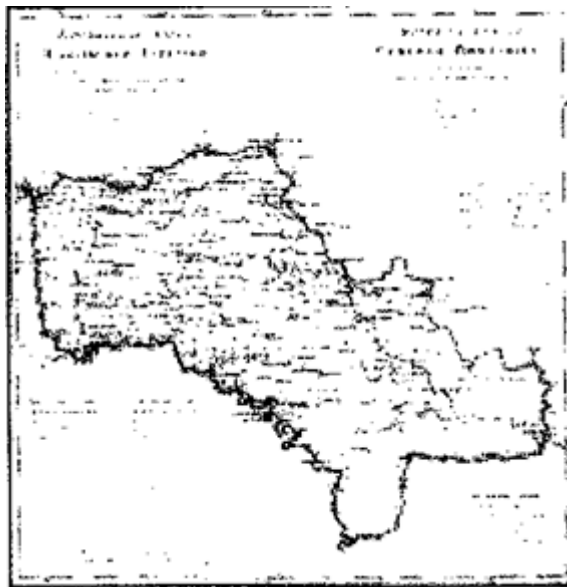
Карта Київської губернії

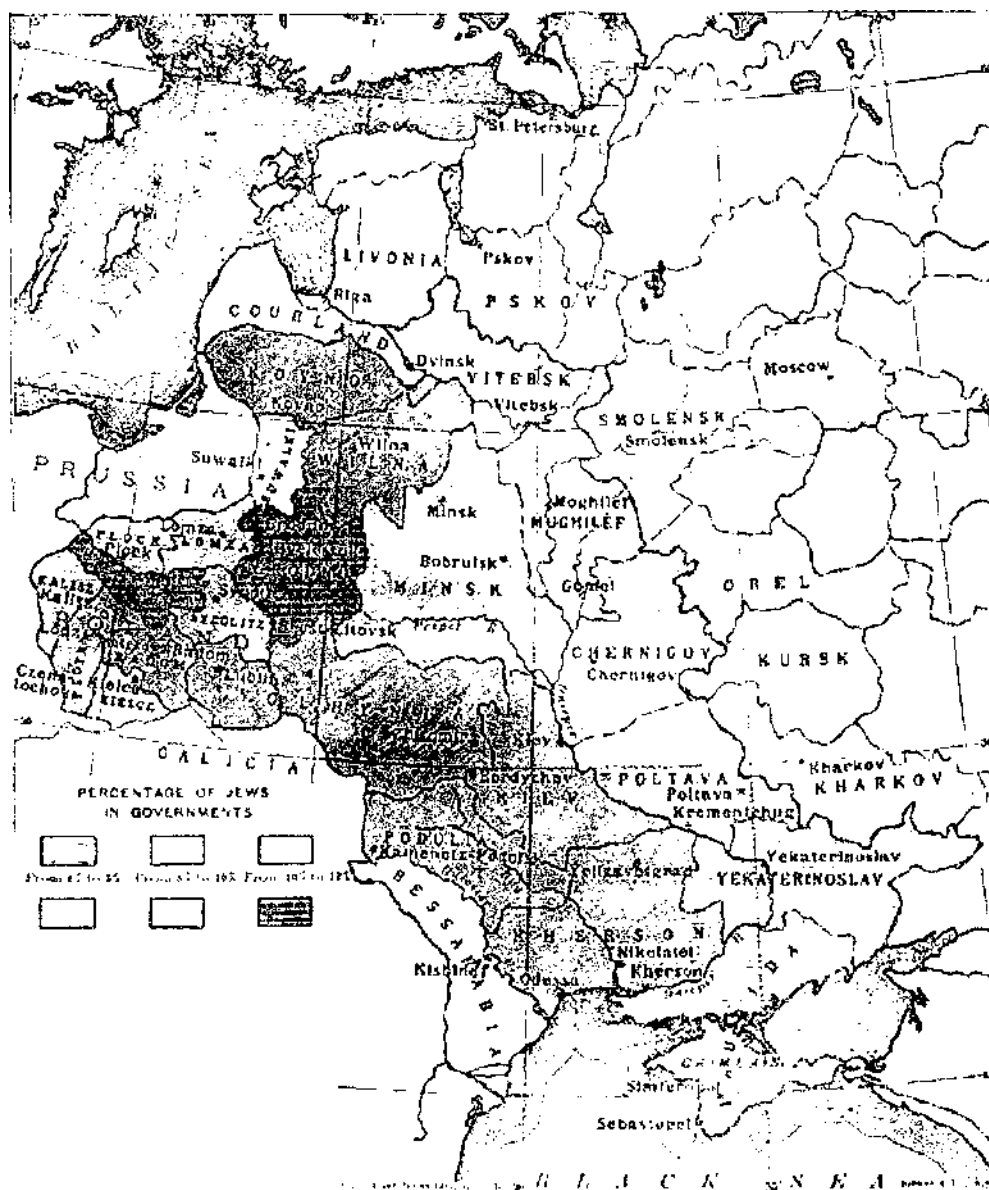
Карта Волинської губернії

Карти Подільської губернії

Смуга осілості євреїв Російської імперії.

Джерело: Смуга осілості єврейського населення. URL: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>

org/wiki/

Додаток Е

Соціальна та національна структура населення Подільської губернії наприкінці XVIII ст. [132, арк.36-37]

Повіти	Шляхта	Духовенство	Купці	Міщани		Селяни		Інші групи	Разом
				християни	євреї	Поміщицькі	інших категорій (казенні, церковні, старостинські)		
Кам'янецький	12498	1251	2221	1471	44930	70643	4967	89	96070
Ушицький	11423	992	442	1493	33276	58739	9881	319	86165
Проскурівський	7139	1015	223	932	44010	87584	2105	29	102837
Летичівський	6657	1368	2285	1372	22813	70544	5728	129	88896
Літинський	10529	500	990	4818	44343	68455	8697	1485	98917
Вінницький	8262	1384	6619	4375	22825	62288	9465	1192	90410
Брацлавський	7590	1589	3323	2372	44157	77112	6428	1510	101081
Могилівський	9122	966	2251	1951	44584	67183	6568	786	91411
Ямпільський	7135	1031		134	33391	82002	3316	2148	99157
Гайсинський	5275	1519	229	1062	22283	76858	6179	114	93319
Ольгопільський	4614	1630	1154	447	22151	76952	5289	268	91505
Балтський	4746	1388	4450	754	33044	71684	14669	8	96743
ВСЬОГО	94990	14633	22487	21181	441807	871044	83292	81269	1136511 1500012

Додаток Ж

Динаміка населення і частка українців у складі Правобережжя в
1795–1858 рр. [296, с.23-25]

Порівняльні дані про населення і частку українців у його складі						
	Кількість населення (втис.осіб) У1795 р.	Частка українців У %від заг. кількості населення	Кількість населення (втис. осіб) у 1858 р.	Частка українці в у % від заг. Кількості населення	Збільшення населення з 1795 по 1858 рр. у%	Зменшення частки українців у % від заг. кількості населення
Лівобер. Україна	3126,6	93	4405,1	90,4	141,1	2,7
Правобер. Україна	3006	87,9	4123,7	79,0	137,2	8,9
Київська губ.	1023,4	89,2	1103,9	80,8	153,3	8,4
Волинська губ.	1004,4	89,3	1103,9	72,2	109,9	16,9
Подільськ. губ.	978,2	85,1	1419,7	82,9	148,2	2,2
Південна Україна	848,3	52,5	2255	45,9	265,8	6,6
Разом	6975,9	77,83	10783,8	71,77	154,6	6,0 6

Додаток З

Динаміка чисельності українського населення Правобережної України в 1795–1858
рр. [384, с.439]

Губернії	5 ревізія (1795 р.)	10 ревізія (1858 р.)	Зменшення
Подільська	89,2%	80,9%	8,3%
Київська	85,1 %	82,9%	2,2%
Волинська	89,3%	72,2%	17,1%
Правобережжя	87,9%	79,0%	8,9%

Додаток К

Кількість міського населення Правобережної України (1830 р.) [567, с.6]

Київська губернія	152000
Волинська губернія	107000
Подільська губернія	81000
Всього	
Шляхти, потім виключеної центральною комісією з	341900
Дворянського стану	64000
Неподатних станів	15000
Всього	4620900

Додаток Л

Динаміка соціально-станового розвитку України в 1795–1857 роках

(у тис. осіб) [308, с.97]

№	Групи населення	1795 р.	1857 р.
1.	Поміщицькі селяни	4416	5285
2.	Двірцеві (удільні) селяни	38	-
	Разом	4454	5285
3.	Державні селяни	2639	5233
4.	Міські стани	431	1236
	Разом	3070	6469
5.	Всьогоподатних осіб	7524	11754
6.	Неподатних осіб	712	1433
7.	Всього по Україні	8236	13187

Додаток М

Динаміка розвитку населення губернських міст Правобережної України [325, с.42-43]

Роки	Київ	Житомир	Кам'янець-Подільський
1789 р.	19000		
1825 р.	24369	13403	6849
1854 р.	94465		
1861р.	70590	40564	22771

Додаток Н

Зміни в чисельності та розміщенні дворян

Правобережної країни в 1795-1858 рр. (чоловіча стаття) [382, с. 153-169; 347].

ГУБЕРНІЇ	1795 р.	1816 р.	1834 р.	1850 р.	1858 р.
1. Волинська	38448	47491	46491	31597	36408
2. Київська	45300	32044	32044	29161	28058
3. Подільська	51584	55072	55072	14077	14201
Всього:	135332	134604	133607	74765	78667
% дворян до всього населення Росии	7,79	6,88	5,88	3,16	3,02

Додаток П

Розселення німецьких переселенців у Волинській губернії у ХІХ ст. [476, с.49]

№ з/п	Повіти	Чисельність переселенців			
		роки			
		1810-1829	1830-1839	1860-1879	разом
1	Вол.-Волинський	325	6	8376	8707
2	Лубенський	-	-	1928	1928
3	Житомирський	-	-	654	654
4	Ізяславський	-	49	419	468
5	Ковельський	-	-	7	7
6	Кременецький		8	5	13
7	Луцький	187	1524	7366	9077
8	Ново-Волинський	-	36	6066	6096
9	Овруцький	-	-	858	858
10	Острозький	-	-	386	386
11	Рівненський	—	697	7268	7965
12	Старокостянтинівський	-	-	14	14
	разом	512	2320	33341	36173

Додаток Р

Етнічна структура Правобережної України в 1795–1858 рр. [379, с. 138-139, 148-149, 158-159, 164-165]

Етнос	Ревізія	
	V (1795 р.)	X (1858 р.)
Українці	87,82	78,98
Поляки	7,79	5,69
Євреї	3,61	11,52
Росіяни	0,11	0,63
Молдавани	0,59	0,92
Інші	0,02	2,72(1,90 - білоруси)

Додаток С

Відомості

про релігійну і етнонаціональну належність населених пунктів Київської губернії станом на початок 60-х рр. XIX ст. [198, 92, 207, 246, 280, 306, 335, 428, 481. 520]

Назва населеного пункту	кількість православних	кількість католиків	кількість розкольників	кількість євреїв	кількість лютеран
Бердичів	2380	1400	515	47224	-
Звенигород	4620	271	47	2341	-
Канів	3000	20	-	3000	-
Липовець	2711	487	-	2457	-
Радомишль	1513	436	-	2808	-
Умань	4505	772	10	6684	10
Тараща	3580	360	-	3670	-
Черкаси	6660	50	-	740	-
Чигирин	4710	16	-	1615	-

Список публікацій здобувача за темою дисертації:

Публікації у наукових фахових виданнях та виданнях, уведених до міжнародних науко метричних баз:

1. Богуцька А. Л. Соціальні трансформації у Правобережній Україні на межі XVIII – XIX ст. // Гуржіївські історичні читання: Збірник наук. праць / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси: Вид-во Чабаненко Ю. А., 2014. Вип. 7. С. 215–218.

2. Богуцька А. Л. Поляки в етнонаціональних змінах губерній Правобережної України у першій половині XIX ст. // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наук. праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Чернівці: Чернівець. ун-т, 2014. Вип. 684. С. 32–36.

3. Богуцька А. Л. Соціально-станові трансформації на Правобережжі у кінці XVIII – першій половині XIX ст. // Гілея: науковий вісник: Збірник наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: ПП “Видавництво “Гілея”, 2014. Вип. 80. С. 21–25.

4. Богуцька А. Л. Трансформаційні особливості етнонаціонального процесу на території Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Вісник Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.]. Кам’янець-Подільський : Кам’янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2014. Вип. 7: На пошану академіка П. Т. Тронька (до 100-річчя від дня народження). С. 171–180.

5. Богуцька А. Л. Соціально-станові трансформації у середовищі поміщиків Правобережжя в 1795–1858 рр. // Вісник Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.]. Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Под. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 8: До 25-річчя створення кафедри історії України. С. 134–144.

6. Богуцька А. Л. Демографічні та етнонаціональні зміни в складі населення Правобережної України: чинники, особливості і тенденції (1795–1858 рр.). // Науковий вісник Чернівецького університету: Історія. Чернівці: Чернівець. ун-т, 2016. № 1. С. 1–23.

7. Богуцька А. Л. Особливості формування міського і містечкового населення Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Європейський філософський та історичний дискурс. Т. 2. Вип. 1. Прага, 2016. С. 24–32.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації:

8. Богуцька А. Л. Зміни у соціально-демографічній сфері Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Україна в контексті Європейської історії: матеріали Всеукр. наук. конф. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. С. 7–13.

9. Богуцька А. Л. Етнонаціональні трансформації в Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. // Науковий діалог “Схід-Захід”. Матер. III всеукр. наук. конф. з міжн. участю (м. Кам’янець-Подільський, 7 червня 2014 р.): у 4-х ч. Дніпропетровськ: Вид-во “Інновація”, 2014. Ч. 3. С. 45–48.

10. Богуцька А. Л. Особливості етнічних і соціально станових змін у сільській місцевості Подільського регіону наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. // Матеріали XIV Подільської наук. іст.-краєзн. конф. [присвяченої 200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка, 70-річчю визволення Хмельницької області від нацистських окупантів, 50-річчю з часу створення Хмельницького обласного історико-краєзнавчого товариств] / [С. А. Копилов (співголова), О. П. Реєнт (співголова), Л. В. Баженов (відп. ред. та ін.]. Кам’янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2014. С. 140–146.

11. Філінюк А. Г., Богуцька А. Л. Етнодемографічний розвиток міст Волині наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Матеріали міжн. наук.-краєзн. конф. “Південно-Східна Волинь: від давнини до сьогодення” / Ред. кол. Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відп. ред.), Сміховський В. В. (відп. секретар) та ін. Шепетівка, 2015. С. 114–123.

12. Богуцька А. Л. Правобережжя в умовах інкорпораційної політики російського самодержавства: етнонаціональні та етнодемографічні аспекти (1795–1858 рр.). // Науковий діалог “Схід-Захід”. Матеріали IV всеукр. наук. конф. з міжн.

участю. (м. Кам'янець-Подільський, 25 травня 2015 р.): у 2-х ч. Дніпропетровськ: Вид-во “Інновація”, 2015. Ч. 2. С. 26–29.

13. Богуцька А. Л. Адміністративно-територіальні та етнодемографічні аспекти розвитку Поділля в XVI – XVIII ст. у працях М. Г. Крикуна останнього часу. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наук. конф. викл., доктор. і аспір.: у 3-х т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. Вип. 11. Т. 1. С. 4–6.

14. Богуцька А. Л. Польське питання у виданні “Документы объясняющие историю Западно-Русского края его отношения к России и к Польше”. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наук. конф. викл., доктор. і аспір.: у 3-х т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2014. Вип. 13. Т. 1. С. 9–10.

15. Богуцька А. Л. Проблема етнонаціонального та етнодемографічного розвитку Правобережжя (1795–1858 рр.) у періодичних наукових виданнях. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наук. конф. викл., доктор. і аспір.: у 3-х т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 14. Т. 1. С. 5–7.

16. Богуцька А. Л. Особливості етноконфесійних трансформацій у Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Матеріали XVIII Міжн. наук.-практ. інтернет-конф. “Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД” : Збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 99–101.